

XV. évfolyam.

1930.

1—4. füzet.

TÖRTÉNETI SZEMLE

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA MEGBIZÁSÁBÓL

SZERKESZTI

ÁLDÁSY ANTAL

A GRÓF VIGYÁZÓ-VAGYON JÖVEDELMÉNEK FŐLHASZNÁLÁSÁVAL

KIADJA A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA

BUDAPEST, 1930

87

*Kéziratok és könyvek a szerkesztő lakására küldendők.
(I., Krisztina-körút 123.)*

F
812

27705

TÖRTÉNETI SZEMLE

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA MEGBIZÁSÁBÓL

SZERKESZTI

ÁLDÁSY ANTAL

XV. ÉVFOLYAM

1930

A GRÓF VIGYÁZÓ-VAGYON JÖVEDELMÉNEK FÖLHASZNÁLÁSÁVAL

KIADJA A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA

BUDAPEST, 1930

2543

A XV. ÉVFOLYAM TARTALMA.

Értekezések.

	<i>Lap</i>
<i>Balanyi György</i> : Montecorvinoi János	1
<i>Horváth Jenő</i> : Törökország semlegessége, 1848—1849!	46
<i>Tóth László</i> : Magyar volt-e III. Calixtus ellenpápa?	31

Kisebb közlemények.

<i>Baumgarten Miklós</i> : Adalék az orosz-magyar összeköttetések történetéhez	97
<i>Horváth Jenő</i> : A háborús felelősség kérdése. Az első évtized kutatásainak eredményei. 1920—1930	114
<i>H. Pályi Ilona</i> : Itáliai vagy keleti politika? (Vita a középkori német császárpolitika körül)	101

Szakirodalom.

<i>Amadio, Giulio</i> : La vita e l'opera di Antonio Bonfini és <i>U. a.</i> Due Orazioni di Antonio Bonfini. Ism. <i>Tóth László</i>	167
<i>Anchel, Robert</i> : Napoleon et les juifs. Ism. <i>Neumann Jenő</i> ...	162
<i>Barthou, Louis</i> : Le neuf thermidor. Ism. <i>Neumann Jenő</i> ...	158
<i>Brunner, Otto</i> : Die Finanzen der Stadt Wien von den Anfängen bis ins XVI. Jahrhundert. Ism. <i>Gárdonyi Albert</i>	181
<i>Cutolo, Alessandro</i> : Maria d'Enghien. Ism. <i>Miskolczi István</i> ..	150
<i>Cutolo, Alessandro</i> : «L'affaire du collier» nelle lettere di un diplomatico napoletano. Ism. <i>Miskolczi István</i>	151
<i>Esterházy Miklós nádor iratai</i> . I. Kormányzattörténeti iratok. Az 1642. évi országgyűlés időszaka. Ism. <i>Gárdonyi Albert</i> ..	172
<i>Az Entente államok háborús aktakiadványai</i> . Ism. <i>Horváth Jenő</i> .	189
<i>Ferrante, Giulio Marchetti</i> : Donne belle d'Italia. Ism. <i>Miskolczi István</i>	145
<i>Huizinga, J.</i> : Wege der Kulturgeschichte. Ism. <i>Török Pál</i>	176
<i>Lemmens, P. Dr. Leonhard</i> : Geschichte der Franziskaner-missionen. Ism. <i>Balanyi György</i>	146
<i>Nina, Luigi</i> : Le finanze pontificie nel medioevo. Parte I. A tutto il periodo avignonese. Ism. <i>Miskolczi István</i>	143

II

	<i>Lap</i>
<i>Samanek, Vinzenz: Studien zur Geschichte König Adolfs. Ism.</i>	
<i>Patek Ferenc</i>	169
<i>Schönemann, Konrad: Die Entstehung des Städtewesens in Süd-</i> <i>osteuropa. Ism. Tóth László</i>	184
<i>Wertheimer, Eduard von: Bismarck im politischen Kampf. Ism.</i>	
<i>Ealanyi György</i>	152
<i>Zehn Jahre Versailles. Ism. Török Pál</i>	179
Folyóiratok szemléje	194
<i>Idegennyelvű kivonat</i>	I-V.

MONTECORVINOI JÁNOS.

Tavaly mult hatszáz esztendeje, hogy Montecorvinoi János, a késői középkor legnagyobb misszionáriusa több, mint félszázados fáradhatatlan apostolkodás után, a mongol nagykhánok fővárosában, Khanbalikban, a mai Pekingben örök álmra hajtotta fejét. Az egyszerű ferencendi szerzetes, akit egyik lelkes olasz tisztelője nem habozik legnagyobb kortársai, Aquinoi Szent Tamás, Dante és Giotto mellé helyezni,¹ csodálatos életpályát futott meg és csodálatos eredményeket ért el. Olyan tájakat járt meg, melyeket előtte még alig érintett európai ember lába s olyan országokat nyitott meg a katolikus hit-hirdetés számára, melyeket a nyugati világ jóformán csak nevükről ismert. Különösen nagy érdeme a kínai missziók megindítása. Mert XI. Pius pápa lelkes szavaival élve, ő volt az első, aki szeráfi atyja tüzétől hevítve utat nyitott az evangéliumnak a roppant kínai birodalomba, s az irdatlan nagy ország eretnekségektől megfertőzött földjén megkezdte a katolikus igazság és a keresztény tökéletesség magvainak elhintését.²

Az utókor azonban nem méltányolta érdeme szerint a nagy misszionárius úttörő munkáját. Sőt a második-harmadik nemzedékben már nevét is elfelejtette. Beszédes bizonyossága ennek, hogy a ferences történeti hagyományok nagy gyűjtőmedencéi, a *Chronica XXIV Generalium*³ és a *Liber Conformitatum*⁴ egy

¹ Caterino C. : Il primo missionario della Cina, Giovanni da Montecorvino dei Fr. Min. Napoli, 1927. 3. l.

² Acta Ord. Min. 1928. 180. l.

³ Analecta Franciscana. III. Quaracchi, 1897.

⁴ De conformitate vitae beati Francisci ad vitam Domini Jesu auctore Fr. Bartholomaeo de Pisa. Anal. Franc. IV—V. Quaracchi, 1906—1912.

szóval sem emlékeznek meg róla. De nem tudnak róla Glassberger¹ és Firenzei Mariano testvérek sem,² akik pedig ugyan-csak számontartanak minden parányi mozzanatot, mely bárminő tekintetben alkalmas rendjök jóhírének öregbítésére. A ferences történetírás Herodotosának, a halhatatlan emlékezetű Wadding Lukácsnak kellett jönnie, hogy méltatlanul mellőzött nagy rendtársa alakjáról lefejtse a százados megfélekezés vastag avarját s ércebe, márványba kívánczozó tetteit ismét igazi érdemük szerint ragyogtassa föl. A lelkes kutatónak sikerült a rendelkezésére álló gazdag levéltári és kéziratos anyag felhasználásával végérvényesen tisztáznia a fáradhatatlan apostol életének főbb eseményeit s ezzel sikerült biztos alapot vetnie a további kutatás számára.³

Wadding ideje óta az egyházi és profán történetírás többé nem szűnt meg érdeklődni Montecorvinoi János személye és működése iránt. De érdeklődése nem igen lépte túl a nagyérdemű ferences történetíró kutatásaival megvont határokat. Lényegesebb anyagbővülést csak az utolsó negyedszázad beható kutatásai eredményeztek. E tekintetben különösen két munkát kell említenünk, mint amelyek kiváló mértékben hozzájárultak a nagy hittérítőre vonatkozó ismereteink gyarapításához és rendszerezéséhez; nevezetesen Golubóvich atya világszerte ismert kitűnő *Biblioteca bio-bibliograficáját*, melynek vaskos kötetei valóságos kincsesbányái a keleti történelemre vonatkozó ismereteknek⁴ és a quaracchi Szent Bonaventura-kollégium legújabb pompás kiadványát, a *Sinica Franciscanát*, mely egyöntetű kritikai kiadásban hozza az összes ferences eredetű középkori keleti útleírásokat és jelentéseket.⁵

¹ Glassberger Nic. O. F. M.: *Chronica. Anal. Franc. II. Quaracchi*, 1887.

² Marianus de Florentia O. F. M.: *Compendium Chronicarum Ordinis FF. Min. Quaracchi*, 1911.

³ *Annales Minorum. Ad an 1289 nn. 3—13, ad an 1305 nn. 13—14.*

⁴ *Biblioteca bio-bibliografica della Terra Santa e dell' Oriente Francescano (BTS.) I—IV. Quaracchi*, 1906—1923.

⁵ *Sinica Franciscana. Itineraria et relationes FF. Min. saec. XIII. et XIV. Ed. Anastasius van den Wyngaert O. F. M. Quaracchi*, 1929.

Golubovich és társai hangyaszorgalmú bűvárkodásának érdeméből ma már sokkal határozottabb körvonalakban áll előttünk Kína első apostolának életpályája, mint Wadding műve alapján. Kimerítő élet- és jellemrajz írására ugyan még most sem gondolhatunk, de a külső kereteket már elég biztos kézzel tudjuk megrajzolni, sőt itt-ott az események háttérébe és mélyebb indítékaiba is bepillantást tudunk nyújtani. Mikor a következőkben vállalkozunk e feladatra, egyben a magyar történetírás hódolatát kívánjuk leróni Szent Ferenc alázatos fia előtt, aki nemcsak a kínai missziók, hanem általában a keleti diplomáciai összeköttetések történetében is új korszakot nyitott.

Montecorvinoi János saját állítása szerint 1247-ben született.¹ Szülővárosa, Montecorvino Rovello a nápolyi királyság salernói tartományában fekszik s az Abruzzók lejtőjéről tekint alá a pompás panorámát kínáló Salernói-öbölre.² Gyermekkoráról és neveltetéséről semmi biztos adatunk nincsen. Sem azt nem tudjuk, milyen családból származott, sem azt, milyen környezetben nőtt fel és milyen behatások alatt érett szerzetessé. Az egyetlen adat, mely e pontban rendelkezésünkre áll, rendtársának és később a khanbaliki nunciusságban utódjának, Marignolli Jánosnak rövid értesítése, annyira zavaros és ellentmondó, hogy lehetetlen rajta eligazodnunk. A jó atya ugyanis azt állítja elődjéről, hogy az szerzetbelépése előtt Frigyes császár katonája, bírása és orvosa volt.³ Ez azonban lehetetlenség. Montecorvinoi János semilyen minőségben sem állhatott II. Frigyes szolgálatában, mert a császár halálakor (1250. dec. 13.) még csak négyéves gyermek volt. De ugyanígy képtelenség Marignolli azon további állítása is, hogy János testvér csak késő

¹ 1305. jan. 8-án kelt levelében ezt írja: «... sum enim annorum quinquaginta otto.» BTS. III. 90. l. Wyngaert, A. van den: Jean de Mont Corvin O. F. M. premier éveque de Khanbaliq (Pe-King) 1247—1328. Lille, 1924. 51. l. Sinica Franc. 350. l.

² A salernói tartományban van egy másik Montecorvino is. A helyi hagyomány azonban Montecorvino Rovello mellett szól. Itt a legutóbbi centenárium alkalmából fényes ünnepség keretében hódoltak az úttörő misszionárius emlékének. V. ö. Caterino i. m. 3. l. j.

³ «... frater Johannes dictus de Montecorvino, qui primo miles, iudex et doctor Friderici Imperatoris.» BTS. IV. 272. l. Sinica Franc. 526. l.

öregségében, hetvenkét esztendő korában lépett Szent Ferenc fiai közé,¹ hiszen tőle magától tudjuk, hogy hetvenkét éves korában már több, mint negyedszázados khanbaliki tartózkodásra tekinthetett vissza. De minden további nélkül mégsem térhetünk napirendre a zavaros adat fölött. Meg kell ugyanis fontolnunk, hogy Marignolli kortársa volt a nagy kínai apostolnak s munkáját olyan időben írta, mikor a róla szóló hagyományok még élénken éltek az európai és kínai testvérek emlékezetében. Nem valószínű tehát, hogy ilyen durva botlásokat követett volna el. Így csak véletlen elírásra vagy a másolók hibájából becsúszott pontatlanságra gondolhatunk. Könnyen lehetséges, hogy a szerző más János nevű rendtársával tévesztette össze a híres hithirdetőt,² de az is lehetséges, hogy az uralkodó személyében tévedt. A korhatár megjelölésénél még könnyebben elképzelhető, hogy a másoló felületességéből vagy tévedésből L-nek nézte az első X-et s így az eredeti XXXII helyett LXXII-t írt.³

De bármiként áll a dolog, annyit mindenesetre elfogadhatunk Marignolli értesítéséből, hogy János testvér csak érettebb korában eszmélt rá szerzetesi hivatásának tudatára. De nem vétünk a történeti igazság ellen azzal sem, ha feltételezzük róla, hogy alapos tudományos, jogi és orvosi felkészültséggel lépett a szeráfi atya követői közé. Az alkalma mindenesetre megvolt a megszerzéséhez. Hiszen a nápolyi királyság területén akkorig két egyetem is virágzott: a nápolyi és a salernói. Ezek közül a salernóit alig egynapi járóföld választotta el Montecorvinótól.

¹ «... post 72 annos factus frater Minor.» U. o.

² Golubovich—BTS. IV. 272. 1. l. j. — Piancarpinoi Jánosra gondol. aki belépése előtt egyesek állítása szerint csakugyan katona volt. V. ö. Martrod H.: Notes sur la voyage de Frère Jean de Plan-Carpin. (1245—47.) Études Franc. 1912. XXVII. 62. l. Ennek a föltevésnek azonban ellene mond az a tény, hogy Piancarpinoi János sohasem járt Cathayban (Kínában), annál kevésbbé Khanbalikban.

³ BTS. IV. 272. 1. l. j. Yule H. és Cordier H. úgy akarják megkerülni a nehézséget, hogy a post-ot előtt értelemben veszik s ezt Marignolli elindulási évére, 1338-ra vonatkoztatják. E szerint a belépési év 1338—72 = 1266 volna. Cathay and the Way thither. III. London, 1914. 210. s k. l.

De nem esett tőle nagyon messzire a nápolyi sem. A *doctissimus et scientissimus* jelző, mellyel ugyancsak Marignolli illeti híres rendtársát, szintén magasabb tudományos képzettségre mutat.¹

Melyik provincia tagjai közé vétette föl magát a tudós ifjú, adat hiányában nem tudjuk eldönteni. Abból a tényből azonban, hogy szülővárosa a nápolyi vagy ismertebb nevén terra di lavoroi provincia területén feküdt, nagy valószínűséggel következtethetjük, hogy ennek kötelékébe lépett. Teológiai tanulmányait tehát minden bizonnyal azon kisebb teológiai iskolák valamelyikében végezte, melyek abban az időben a nápolyi királyság területén is meglehetősen számban virágoztak. Hogy a tudományokban nem közönséges előmenetelt kellett tennie, arra legjobb bizonyság későbbi szereplése, különösen gazdag nyelvtudása és magával ragadó ékesszólása.²

De az egyházi és világi tudományok mellett nagy gondot fordított a szentek tudományának elsajátítására is. Rövidesen annyira beleélte magát Szent Ferenc szellemébe, hogy mintaképe lett a jó szerzetesnek. Kortársai a legnagyobb elismerés és dicséret hangján szólnak érényeiről. Így a domonkosrendi Corai János sultaniehi érsek kiválóan szentéletű embernek mondja őt, aki egyformán kedves Isten és az emberek előtt.³ (Castelloi Peregrin testvér, aki mint zajtuni suffraganeus püspök közel másfél évtizeden át együtt működött vele, szintén nagy dicsérettel említi példásan szigorú, sőt kemény életmódját.⁴ Még szebb bizonyítványt állít ki róla Elemosina János testvér, aki a levelei elé bocsátott rövid bevezetésben ezekkel a sokatmondó szavakkal jellemzi őt: «Montecorvinoi János testvér . . . mint Szent Ferenc buzgó követője, önmaga iránt szigorú és elnézést nem ismerő, a tanításban és Isten igéjének hirdetésében fáradszhatatlan».⁵ Ebből a lapidáris jellemzésből egyúttal azt is

¹ BTS. IV. 272. l. Sinica Franc. 526. l.

² Caterino i. m. 8. l.

³ «Il est homs de tres honneste vie et agreable a Dieu et au monde, et tres bien auoit la grace de lempereur.» Acta Ord. FF. Min. 1928. 205. l.

⁴ «Vita eius exterior bona et dura et aspera.» BTS. III. 196. l. Sinica Franc. 365. l.

⁵ «. . . b. Francisci devotus immitator, in se ipso rigidus et severus et in verbo Dei docendo et predicando fervidu . . .» BTS. II. 131. l., III. 86.

megtudjuk, hogy János testvér a legégetőbb kérdésben, t. i. a szegénység felfogásában az úgynevezett *spirituális* irányzathoz csatlakozott, vagyis azokkal a testvérekkel tartott, akik az evangéliumi szegénység értelmezésében egy tapodtat sem voltak hajlandók engedni az eredeti eszményből.¹ Mint annyi nemes hevületű rendtársa, ő is a kezdő évek legendákkal átszótt aranykorának és földi gondoktól nem zavart boldogságának visszaidézéséről álmodozott s ezért ellenezett minden könnyítést, mellyel a többség, az úgynevezett konventuális irányzat az eredeti szegénység érdességét letompítani igyekezett. De mint az alázatos Szent Ferenc igazi gyermeke, nem lázadozással, hanem önmagának szigorú aszkézisre fogásával igyekezett a régi eszmények újból való fölragyogtatását előmozdítani.

Elemosina testvér adatából azt is megtudjuk, hogy a leendő kínai apostolt előljárói először teológiai tanárnak és hitszónoknak alkalmazták és hogy ő mindkét minőségében jól megállotta a helyét.² Mint *vir doctissimus et scientissimus* eszményi módon megfelelt azoknak a magas követelményeknek, melyeket a rend akkori generálisa, Szent Bonaventura a teológiai tanárok és a hitszónokok kiválasztásában követendő szabályul felállított.³ Különösen mint szónok ért el nagy sikereket. Nevét hamarosan szárnyára vette a hír. Ezért előljárói, hogy megfelelő munkateret nyissanak számára, a keleti miszsióba rendelték őt.

Mikor történt kiküldetése, adatok hiányában nem tudjuk eldönteni. Az egykorú források semmit sem szólnak róla, a későbbi írók adatai pedig annyira eltérők, hogy lehetetlenség harmóniába hozni őket. A legkorábbi dátumot a ferences rend modern historiografusa, Holzapfel Heribert atya említi. Ő ugyanis 1271-re teszi az elindulás idejét. Ez azonban teljesen valószínűtlen. Már csak azért sem fogadhatjuk el, mivel János testvér akkor még csak 24 éves fiatal ember, vagyis egészen kezdő szerzetes volt. Mások, így De Gubernatis,⁴ Panfilo de

¹ Wyngaert i. m. 8. l. Sinica Franc. 336. l.

² U. o.

³ V. ö. Caterino i. m. 10. l.

⁴ Manuale Historiae Ordinis FF. Min. Freiburg i. Br. 1909. 189. l.

Magliano¹ és Cordier² Wadding után³ indulva az 1272. év mellett törnek lándzsát. De ezt is túlságosan korainak kell minősítenünk. Különbösen is téves azonosításon alapszik. Az egésznek kiindulópontja Waddingnak az az önkényes eljárása, hogy az 1272. évi uniós tárgyalásoknál szereplő *fr. Johannes de Ordine fratrum Minorum*-ot minden további bizonyítás nélkül azonosnak veszi Montecorvinoi Jánossal.⁴ De ma már tudjuk, hogy a Palaiologos Mihály császár követeként szereplő ferences testvér nem Montecorvinoi, hanem Parastron János, az unió ügyének leglelkesebb bajnoka volt, aki úgyszólván egész életét a két egyház egyesítésének szentelte.⁵ Közelebb jár a valósághoz Völling, aki szerint János testvér az 1279. évi assisi egyetemes káptalanon nyerte missziós megbízását.⁶ Mivel azonban ezt konkrét adattal bizonyítani nem tudjuk, legkevésbé vétünk a történeti igazság ellen, ha Golubovich atyával közelebbi év-megjelölés nélkül Bonagratia testvér generálissága idejére, vagyis az 1279. és 1283. évek közé tesszük az elindulás időpontját.⁷

János testvér megérkezésekor a közel keleten már javában folyt az apostoli munka. Szent Ferenc és Szent Domonkos fiai vállvetve serénykedtek a dús aratást ígérő szántóföldön. Munkájuknak mihamar meg is lett a látszatja. Georgia, Örményország és Szíria szakadár egyházai, nemkülönböztetve Perzsia nesztoriánus és monofizita felekezetei az északról és délről fenyegető mongol és szaracén veszedelem fojtogató nyomása alatt kezdtek ráeszmélni a nyugati kereszténységgel való sürgős összefogás sorsdöntő fontosságának tudatára. Ez a felismerés aztán sok

¹ Orbis Seraphicus I. Roma, 1689. 278. l.

² Storia compendiosa di S. Francesco e de' Francescani. II. Roma, 1876. 74. l.

³ Histoire générale de la Chine et de ses relations avec les pays étrangers II. Paris, 1920. 411. l.

⁴ Annales Min. ad an 1272. n. 3.

⁵ V. ö. Balanyi Gy.: A ferencesek vallási és politikai küldetési a szentszék szolgálatában a XIII. sz. Budapest, 1927. 25. l.

⁶ Johannes de Montecorvino. Ostasiatische Lloyd. 1907. 285. l. Wylngaert i. m. 9. l.

⁷ BTS. I. 302. l.

hívót szerzett az unió gondolatának. Különösen Örményországban alakult kedvezően a helyzet. II. Haythun (Hiéthum) király nyíltan katolikusnak vallotta magát s később János testvér néven Szent Ferenc fiai közé lépett.¹ De más oldalról sem hiányoztak a biztató tünetek. Dénes tebrisi nesztoriánus püspök éppen a ferences misszionáriusok buzgólkodására katolizált.² III. Jabalahah szír nesztoriánus pátriárka szintén nem idegenkedett az unió gondolatától s ezért a maga területén szívesen látta, sőt tőle telhetőleg előmozdította a ferences testvérek térítő tevékenységét.³

Egyideig úgy látszott, mintha a mongol hatalom terjeszkedése is a kereszténység diadalmas térfoglalását volna hivatva elősegíteni. Mert a mongolok vallási tekintetben a legmesszebbmenő türelmet tanúsították sokféle vallású alattvalóikkal szemben.⁴ Mikor tehát Hulagu, Mangu nagykhán (1251—59) öccse Perzsiában megalapította az *ilkhánok* birodalmát, azonnal teljes vallásszabadságot engedélyezett a perzsiai és mezopotámiai keresztényeknek. Sőt családjá egyes keresztény tagjainak, főleg egyik feleségének, Tokus Chatunnak befolyása alatt a külön kedvezések hosszú sorában részesítette keresztény alattvalóit.⁵ Érthető tehát, hogy a nyugati világban ismételten híre kelt, hogy ő maga is kereszténnyé lett. Kevéssel halála előtt egy János nevű magyar ember hozta róla ezt az örvendetes hírt.⁶ Az események ugyan egyszer sem igazolták a jámbor híreszteléseket, de Hulagu mindvégig türelmes és kegyes ura maradt keresztény alattvalóinak. Fia és utóda, Abaka (1265—82) még jobban kimutatta a kereszténység iránt érzett nagyrabeesülését és tiszteletét. Így többek közt pénzeit keresztel diszította és

¹ BTS. I. 328. s kk. II. 456. s kk. II.

² Wadd. ad an. 1289. n. XIII. Sbaralea J. H.: Bullarium Franciscanum. IV. Roma, 1768. 9. l.

³ BTS. II. 433. s kk. II. V. ö. Kmoskó M.: A legrégebb ker. missziók Közép-Ázsiában. Religió, 1913. 600. s kk. II.

⁴ Hammer—Purgstall: Geschichte der Ilchane. I. Darmstadt, 1842. 82., 165., 197—8. l.

⁵ U. o. 230. l. Lemmens L.: Geschichte der Franziskanermissionen. Münster i. W. 1929. 80. l.

⁶ Hammer—Purgstall i. m. 230. l.

ezzel a körírással látta el: «Az Atyának és Fiúnak és Szentléleknek nevében».¹ Utódjának, a mohamedán hitű Ahmednek (1282—84) türelmetlen fanatizmusa rövid időre homályba vonta ugyan a vérmes reményeket, sőt vértanukat is adott a perzsiai kereszténységnek, de Abaka fiával, Argunnal (1284—91) ismét a nyugati irányzat kerekedett felül. Alatta a pápasággal való diplomáciai összeköttetés ismét gyakorivá és bensővé mélyült.²

Ha azonban mélyebben mögéjük tekintünk az eseményeknek, lehetetlen azonnal nem látnunk, hogy az ilkhánok vallási türelmességében több volt a politikai számítás, mint az igazi vallásos buzgóság. A kereszténységet nem önmagáért, hanem elsősorban a tőle remélt fegyveres támogatásért becsülték. A pápákkal és a nyugati fejedelmekkel folytatott tárgyalásaikkal nem népüknek keresztény vallásra térését, hanem az egyiptomi mamelukok részéről egyre aggasztóbb mértékben jelentkező veszedelem elhárítását akarták elérni.³ Ezért szüntelenül egy újabb nagyszabású kereszties hadjárat megindítását szorgalmazták, mely a régi keresztény államok visszaállításával egy csapásra megszüntetné a déli határaikra nehezedő nyomást. Hulagu vezérének, Ketbogának Szichemnél szenvedett veresége (1260. szept. 3.) az első vereség, mely a mongol sereget Dzsingiszkhán napjai óta érte, különös aktualitást kölcsönzött ennek a törekvésnek.⁴

De bármily nagy szerepet játszott Hulagu, Abaka és Argun valláspolitikájában a hatalmi érdek és a számítás, türelmességük végelemzésben mégis javára vált a missziós munkának, mert elhárította útjából az iszlám türelmetlen fanatizmusában és a kisebb keresztény szekták lebírhatalatlan bizalmatlanságában rejlő legfőbb akadályokat. Alattuk a katolikus hithirdetők szabadon járhattak-kelhettek roppant birodalmuk téres tartományaiiban és szabadon hirdethették az evangéliumot. A nyu-

¹ Lemmens L.: Die Heidenmissionen des Spätmittelalters. Münster i. W. 1919. 33. l.

² Lemmens L.: Heidenmissionen. 35. s k. l.

³ Lemmens L.: Geschichte der Franciskanermissionen 79. l. Wyngaert i. m. 10. l.

⁴ Lemmens L.: Heidenmissionen 31. s k. l.

gati világ kitérő örömmel értesült erről a nagy fordulatról. Gyermekien naiv fantáziájában lángoló remények gyúltak ki, melyek már az egész nagy mongol nemzet megtérésének és az összes szakadárak megbékélésének színes délibábjait vetítették lelki szemei elé. A pápák teljes mértékben osztották e vérmes reményeket és odaadó lelkesedéssel dolgoztak valóra-váltásukon Egyre-másra küldötték keletre a miszionárius rajokat, hogy egyrészt térítsenek, másrészt meg további kitarításra és határozott cselekvésre ösztönözzék a kereszténybarát uralkodókat.

Montecorvinoi János tehát megérkezésekor már jól megporhanyított talajt talált. Hol és milyen sikerrel kezdte meg térítői tevékenységét a leendő nagy lélekalás, nem tudjuk. De ha hihetünk Wadding szavának, a közel keletnek jóformán valamennyi országát följárta és a pogányoknak megszámlálhatatlan sokaságát vezérelte az egyházba.¹ Bizonyos, hogy rendkívüli egyéni képességei: tudománya, ékesszólása és finom diplomáciai érzéke már ekkor messze föléje emelték őt társainak. E mellett bizonyít az a tény is, hogy mikor 1289-ben újra előbukkan az ismeretlenség homályából, már mint II. Haytun örmény király követével találkozunk vele IV. Miklós pápa rieti udvarában.² A nagy misszionárius pápa, aki maga is Szent Ferenc fiainak sorából emelkedett föl az egyház első méltóságába s aki mint pápa nem ismert sürgősebb feladatot, mint a keleti kereszténységet fenyegető veszélyek elhárítását, érthető örömmel hallgatta János testvér lelkes előadását a keleti viszonyokról s hatása alatt merész lépésre szánta el magát: elhatározta, hogy a mongol birodalom legtávolabbi részét, Kínát vagy mint akkor mondták, Kathayt is beleilleszti missziós programjába.

A terv nem látszott kivihetetlennek. Hiszen Kathay uráról, Kubláj nagykhánról, Dzsingiszkán legméltóbb utódjáról (1259—94) nyugaton is tudták, hogy még a többi mongol főnöknél is türelmesebb és elnézőbb alattvalói vallásos meggyőződésével

¹ Wadd. Ad an. 1289. n. 1.

² BTS. I. 329. 1.

és szertartásaival szemben.¹ Az udvarában élő velencei Polo-testvérek, Maffeo és Miklós előadásából az is köztudomású volt róla, hogy őszinte bámulója a keresztény vallásnak és a nyugati műveltségnek.² Sőt Abaka ilkhán követei, a Vassalli-testvérek 1276—7. évi követjárásuk alkalmával egyenesen kereszténynek mondták őt.³ A hír ebben a formában természetesen legendának bizonyult, de alapja és kiindulópontja, a nagykhán meleg érdeklődése a nyugati világ iránt színgizsgás volt. Mikor a Polo-testvérektől először hallott az európai viszonyokról, annyira föllelkesedett a hallottakon, hogy mindjárt száz tanult férfi küldését kérte a szentszéktől népe oktatására és térítésére.⁴ X. Gergely pápa a Polok eszközlésére 1271-ben csakugyan útnak is indította Nicostai Miklós és Tripoliszi Vilmos dominikánus testvéreket, akik azonban nem jutottak tovább Örményországnál.⁵ Nem járt sikerrel Pratoi Gellért, Parmai Antal, Sant'Agata János, Firenzei András és Arezzoi Máté ferences testvérek vállalkozása sem, akik III. Miklós pápa parancsára 1278-ban vágta neki az ismeretlen messziségnék.⁶ Pedig a pápa annyira biztosra vette a dolgot, hogy *Plasmator hominis* kezdettel külön levelet is küldött *Quobley magno Caano imperatori et moderatori omnium Tartarorum*, melyben gratulált neki állítólagos megkeresztelkedéséhez.⁷

Ilyen előzmények után szánta rá magát a lelkes franciskánus pápa az érintkezés fonalának további keresésére. Úgy érezte, hogy János testvérben megtalálta a legalkalmasabb embert az irdatlan feladat megoldására. És János testvér kész-örömezt vállalta a neki szánt nehéz szerepet. Mint az alázatos Szent Ferenc igazi fia, egy pillanatig sem habozott, nem latol-

¹ Lemmens L.: Heidenmissionen 65. k. I. Sinica Franc. LII. 1. Cordier i. m. II. 389. 1.

² Brózik K.: Középkori ázsiai utazók. II. Marco Polo könyve. Budapest, 1881. 63. s k. 1.

³ BTS. II. 426. 1.

⁴ Brózik i. m. 63. k. 1.

⁵ Sinica Franc. LXVIII. 1.

⁶ BTS. II. 426. s kk. II. Lemmens L.: Heidenmissionen 35. 1.

⁷ Sbaralea i. m. III. 393. s kk. II.

gatta az út fáradsalmait és veszélyeit, hanem csak a szent ügyre tekintett, melyet a merész feladat vállalásával éppen neki kell előbbre vinnie. Az elhatározást hamaros tett követte. A pápai kancellária azon nyomban munkához látott, hogy elkészítse az ilyen alkalmakkor küldeni szokott ajánló és buzdító leveleket. Feladatát igen nagy körültekintéssel végezte. Tíz nap alatt (július 5—15.) nem kevesebb, mint huszonhat ajánló levelet állított ki, melyek mindegyikét más és más egyházi, illetve világi kitűnőség nevére címezte. A címzettek közt vegyesen szerepeltek katolikusok, szakadárok, eretnekek és pogányok. Az egyháziak közül a jakobita, georgiai, nesztorianus és örmény pátriárkák, az ethiopiai érsek és a tebriszi katolikus püspök voltak a nevezetesebbek, míg a világiak sorában Kubláj nagykhán, Argun ilkhán, Haytun örmény, Demeter georgiai, Dávid ibériai király, az ethiopiai császár és Kaidu tatár tejedelem állottak első helyen. A levelek nagyjából mind azonos tartalmúak voltak: védelmet és támogatást kértek a testvérek részére, illetve egyesülésre, vagy amennyiben ez már megtörtént, állhatatosságra buzdították a címzetteket.¹

Miután így minden lehető előkészület megtörtént, Montecorvinoi János a melléje rendelt testvérekkel, köztük a szentéletű Parmai János exgenerálissal útnak eredt. Legrövidebb úton az Adriai-tenger partmentét igyekezett elérni. De mindjárt elindulása után megrendítő csapás érte a kicsiny karavánt: pátriárkája, Parmai János Camerinóban súlyosan megbetegedett és nemsokára meg is halt.² A testvérek őszintén megsiratták és meggyászolták hányatott életű rendtársukat, de azért rendületlenül kitartottak céljuk mellett. Anconában, vagy talán inkább Velencében valószínűleg még 1289 júliusának végső napjaiban hajóra szállottak és a keresztes hadak megszokott útján a kisázsiai partoknak vették irányukat. Kis-Ázsiába érve először Antiochiában állapodtak meg.³ János

¹ A levelek szövegét l. Sbaralea i. m. IV. 83. s kk. II. Wadd. ad an. 1289. nn. 2—13. Felsorolásukat l. BTS. II. 241. s k. 1.

² BTS. II. 94. l., 126. s k. 1.

³ Perzsia középkori útvonalaira nézve l. Heyd W.: Geschichte des Levantehandels im Mittelalter. II. Stuttgart, 1879. 113. s kk. II.

atyának itt nyílt első ízben alkalma a magával hozott levelek egyikét, a jakobita pátriárkának szólót átadni.

Antiochiából a Földközi-tenger könyökhajlásában fekvő Lajazzo városába indult a kis társaság, mert mint a belföldi karavánutak csomópontja ez kínálkozott legalkalmasabb helynek a szárazföldi utazás előkészítésére.¹ A szárazföldi út első célja pedig Kisörményország fővárosának, Sisnek elérése volt. Itt a jámbor Haytun király fényes külső keretek közt fogadta visszatérő követét és mély tisztelettel vette át kezéből a nevére szóló pápai levelet, mely nagy dícsérettel emlékezett meg a katolikus egyház érdekében kifejtett buzgóságáról.³ Ugyancsak nagy örömet keltettek azok a levelek is, melyeket a király nagynénjének, Mária hercegnőnek, testvérének, Torosnak és főlovászmesterének, Leónak hozott a messze idegenből érkezett vándor.

Sis elhagyása után a további út Sebaste, Erzindzsan, Todurga, Erzerum és Karahlissa főbb állomások érintésével Tebriszbe, az ilkhánok fővárosába vezetett. Argun, aki a folyton erősödő szaracén veszedelemre való tekintettel még jobban át volt hatva a nyugati szövetség fontosságának tudatától, mint atyja, nagy fénnel és pompával fogadta a pápa követét, sőt egyenesen kérte János testvért, hogy maradjon nála és oktassa alattvalóit a keresztény vallásra. A buzgó apostol szívesen is hajolt a kérésre és hosszabb ideig, legalább egy évig nagy igyekezettel hintegette az evangéliumi magvakat.³ De tovább nem maradhatott, mert útjának messze távolból intő célja sietésre ösztönözte.

Kathayba menet két út közt választhatott: a rövidebb és biztonságosabb szárazföldi s a hosszabb és több veszélyt rejtő tengeri út közt.⁴ Az előbbi legfeljebb félesztendőt vett igénybe ;

¹ Wyngaert i. m. 13. l.

² Sbaralea i. m. IV. 85. l.

³ BTS. III. 86. s k. l.

⁴ Montecorvinoi 1305. jan. 8-án kelt levele szerint: «... per terram Cathay Imperatoris Aquilonarium Tartarorum est via brevior et securior; ita quod cum nunciis intra V vel VI menses poterunt pervenire. Via autem alia est longissima et periculosissima.» BTS. III. 89. l. Sinica Franc. 349. l. Ezentúl Ep. II. idézzük.

mellette szólt az a körülmény is, hogy a Polo-testvérek ismételt utazásai óta aránylag könnyen hozzáférhető volt az európai utazók számára. Montecorvinoi János azonban ennek ellenére mégis a bizonytalanabb tengeri út mellett döntött. Talán azért, mert tudásszomját ingerelte az új tájak és új népek megismerésének vágya, talán azért, mert arrafelé dúsabb aratást remélt az evangélium számára. Tebriszből tehát egyenesen az Iráni fennsíknak indult s Sultanieh és Yezd érintésével a Perzsa-öböl főkikötőjébe, Ormuzba ment. De ekkor már csak két kísérője volt : Pistoiai Miklós dominikánus atya és egy Lucalongo Péter nevű gazdag olasz kereskedő, kinek Khanbalikban virágzó üzlete volt.¹

Ormuzban hajóra szállott a kicsiny társaság és merészen nekivágott az Indiai-óceán ismeretlen veszélyeinek. Az út, János testvér saját bevallása szerint, nagyon küzdelmes volt.² De ezen nincs mit csodálkoznunk. Hiszen akkoriban a hajózás még Európában is gyermekkorát élte ; az indiai pedig még az európainál is sokkal kezdetlegesebb volt. A hajók esetlenek és törékenyek voltak s deszkáik vas és ereszték nélkül csakúgy kötéllel voltak összetákolva. Kormánykészülékük annyira törékeny és gyarló volt, hogy rendes körülmények között is csak ügyel-bajjal, nagyobb hullámverés esetén pedig egyáltalában nem lehetett velük fordítani a hajót. A vitorlafelszerelés is hiányos és hitvány volt. És amilyen volt a hajó, olyan volt a személyzete is. A bennszülöttek tudatlanok és tapasztalatlanok voltak, a hajózás mesterségéhez édeskeveset konyítottak. Nem csoda tehát, hogy az indiai közmondás azt tartotta, hogy a szerencsésen megérkezett hajót nem legénységének ügyesége, hanem maga Isten kormányozza haza.³

Montecorvinoi és társai két részletben tették meg a tőmérdek utat. Az első részlet hősiünk becslése szerint Akkon és Provence, a második pedig Akkon és Anglia távolságának felelt meg.

¹ Heyd i. m. 220. l.

² Ep. II. i. h.

³ «Le loro nave sono molto fraile, distorte, senza ferro, e senza chalchatura, e sono chucite chon fune sichome vestimento ; unde se lo filo si ronpe innuno luogho, vaccio si rompe ; unde ogni anno si rachon-

Első huzamosabb pihenőjüket a Malabári-part déli szakaszán, hihetőleg a mai Quilon tájékán tartották.¹ Miután némileg összeszedték magokat, újból hajóra szállottak s a félsziget déli csúcsának megkerülése után a Koromandel-part mentén északnak kanyarodtak. Másodízben a mai Madrasz közelében tették India földjére lábukat. Ez a hely igen nagy tiszteletben állott a régi keresztények előtt, mert a jámbor hagyomány itt kereste Szent Tamás apostol sírját. De utasainknak nem sok öröme telhetett a drága szentély szemléletében, mert bensejét a pogányok rakták tele bálványokkal, külsejét pedig a nesztoriánusok ragasztották körül házikóikkal.² Különbön is Madraszban nagy, szinte pótolhatatlan veszteség érte János testvért: elveszítette egyetlen paptársát, Pistoiai Miklós dominikánus testvért. A váratlanul jött csapás egy pillanatra megrendítette az apostol erős lelkét, de hamar összeszedte magát. Miután illendően megsiratta és a szentély megszentelt földjében eltemette barátját, azonnal hozzálátott az evangéliumi magvetéshez.

Montecorvinoi saját szavai szerint tizenhárom hónapot töltött Indiában s ezen idő alatt körülbelül száz személyt keresztelt meg.³ Apostoli útjain bőséges alkalmat nyert India természeti és etnográfiai viszonyainak megismerésére. Érdeklődésének és éles megfigyelőképességének legjobb bizonyossága 1292 vagy 1293. december 20-án kelt levele, melynek olasz fordítását

ciano, una volta lo meno, e pio se vole navichare. E anno pure uno timone, fraile e sottile chome una taula di larghessa duno ghovito, in meso della poppa; e quando denno girare, chon grande pena girano: e sello vento è potente non puonno girare. Vela anno una e uno alboro, e sono vele di stuoie u di miserabile panno. Le funi sono di resti; anchora anno poghi, et non bouni marinai; unde molti pericoli vi chorrano, siche si dicie che, quelle nave che vanno sane et alve, Dio le ghoverna, e lumano artificio pocho vi vale.» Montecorvinoi 1290. (sic) dec. 20-án kelt levele (Ep. I.) BTS. I. 308. s k. I. Sinica Franc. 344. s k. I. B. For-denonei Odorico ugyanígy írja le az indiai hajókat. Sinica Franc. 422. I.

¹ Wyngaert i. m. 18. s k. I.

² Relatio B. Odor. de Portu Naonis. Sinica Franc. 442. I.

³ «Et ibi battizavi circa centum personas in diversis locis.» Ep. II. BTS. III. 87. I. Sinica Franc. 345. I.

Spoletoi Menentillo dominikánus szerzetesnek San Concordio Bertalan nevű rendtársához intézett levele őrizte meg számunkra. Ez a levél, melynek hitelességét eddig sokan kétségbe vonták, valóságos kincseshányója a középkori India időjárására, gazdasági életére, társadalmi és néprajzi viszonyaira vonatkozó érdekes megfigyeléseknek s ennyiben mint földrajztörténeti dokumentum is számottevő.¹

Mikor indult el János testvér Madraszból és melyik kikötőben lépett először a mennyei birodalom földjére, ismét olyan kérdés, melyre forrásaink elégtelensége miatt nem tudunk felelni.² Tekintve azonban, hogy Tebrizből csak 1291-ben indult útnak, Kathayba érkezését semmi esetre sem tehetjük korábbra az 1294. év végénél.³ Mivel pedig Kubláj nagykhán az 1294. év folyamán elhalt, valószínűnek kell tartanunk, hogy a rettenhetetlen apostol már unokáját, Timur khánt (1294—1307) találta a trónon. Ez azonban semmit sem változtatott a helyzeten, mert vallási tekintetben Timur éppoly türelmes volt, mint nagyatyja.⁴

De az uralkodó és a mongol nép nagy többségének türelmessége ellenére Montecorvinoinak az első esztendőkből mégis tömérdek nehézséggel kellett küzdenie. A legfőbb akadályt a nagyszámú és fölötte hatalmas nesztoriánus keresztények gördítették útjába, akik türelmetlenségükben és elbizakodottságukban semmiképpen sem akarták megengedni a katolikus vallás terjesztését.⁵ Mivel azonban törvényes eszközökkel nem állott módjukban megakadályozni, a legkülönbözőbb zaklatá-

¹ A levelet első ízben Kunstmann közölte a Münchener Gelehrte Anzeigen 1855. évfolyamában. Újabb kiadásai: BTS. 306. s. kk. II. Sinica Franc. 340. s. kk. II. Hitelességét kétségtelenné teszi az a körülmény, hogy a híres Petrus Aponensis (1250—1315) Conciliator c. művében már kifejezetten hivatkozik rája. Sinica Franc. 337. s. k. I.

² Wyngaert i. m. 20. l. 4. és 5. j.

³ Cordier i. m. 411. l. és Lemmens Heidenmissionen 67. s. k. I. 1293-ra teszlik a megérkezés idejét.

⁴ Sinica Franc. LIII. l.

⁵ A nesztoriánizmus elterjedésére nézve l. Kmoskó i. cikkét. I. h. 538. s. kk. II., 559. s. kk. II., 581. s. kk. II.

sokat eszelték ki szegény János testvér ellen. Így többek közt ráfogták, hogy nem követ, hanem csak kém és világcsaló. Máskor meg hamis tanukat állítottak rá, hogy az igazi pápai követet meggyilkolta s a nála levő tömérdek kincset, melyet a nagykhán számára hozott, elrabolta tőle. Közel öt esztendeig tartott ez a méltatlan állapot. A szegény, magányosan álló és minden összeköttetést nélkülöző szerzetesnek minduntalan törvény elé kellett mennie, hogy tisztázza magát az igaztalan vádak alól. Nem egyszer már abban a veszedelemben forgott, hogy álnok ellenségeinek hazudozásai alapján halálra ítélik. De végre mégis győzött az igazság. A nagykhán egyes jóra való emberek vallomásából megismerte a való helyzetet és sietett igazságot szolgáltatni a méltatlanul meghurcolt idegennek; jogos felháborodásában nemcsak a vádaskodókat, hanem feleségeiket és gyermekeiket is száműzetésbe küldte.¹

De a sok keserűség mellé öröm is vegyült a buzgó apostol életébe. Mert nemsokára láthatta, hogy fáradozása nyomán siker kél. Az elhintett evangéliumi mag, ha lassan is, csirázásnak indult. Különösen a khánok által kaukázusi hazájukból erőszakkal áttelepített göröghitű alán harcosok mutattak nagy fogékonyságot a katolikus tanok iránt,² de az örmények körül is sokan lemondtak a schismáról.³ Sőt idővel a nesztoriánusok táborában is akadtak prozeliták. E tekintetben különösen nagy jelentőségű esemény volt a Khanbaliktól mintegy húsznapos járóföldre, a mostani Sansi, Sensi és Kansu tartományok helyén⁴ fekvő Tendukországi hűbéres fejedelmének, Györgynek megtérése. A jólelkű fejedelem, aki egyébként a középkori

¹ Ep. II. BTS. 87. l. Sinica Franc. 347. l.

² Az alánokról bővebben szól Rubruki Vilmos: Itinerarium c. XVIII. Sinica Franc. 209. s kk. II. Castellói Peregrin ezt írja róluk: «Item quidam christiani boni qui dicuntur Alani XXX milibus a Rege maximo stipendia accipientes ipsi et familie eorum ad Fr. Johannem recurrunt. Et ipse eos confortat et predicat.» V. ö. még Altaner B.: Die Dominikanermissionen des 13. Jahrhunderts. Habelschwerdt, 1924. 71. lap.

³ Ep. Fr. Peregrini de Castello i. h. 366. l.

⁴ BTS. III. 569. l. V. ö. Brózik i. m. 94. s kk. II.

krónikák legendás hősének, János papnak egyenes leszármazottja volt.¹ eredetileg a nesztoriánus felekezethez tartozott. Mikor azonban hallott Montecorvinoi megérkezéséről, sietve udvarába hívatta őt, hogy megismerkedhessék vele.² A személyes érintkezésnek az lett a következménye, hogy György fejedelem hamarosan meggyőződött a katolikus egyház igazáról és nyíltan katolikusnak vallotta magát. Sőt később fölvette a kisebb rendeket s azontúl, valahányszor Khanbalikba ment vagy János atya Tendukba jött, a misénél mindig ő segédkezett neki.³ Buzgóságának adta jelét azzal is, hogy fővárosában szép templomot építtetett a Szentháromság tiszteletére.⁴ Amikor pedig 1296-ban fia született, ezt megtérése eszközlőjének tiszteletére Jánosnak kereszteltette. E mellett nem szűnt meg buzdítani János testvért, hogy mielőbb fordítsa le az egész officiumot a benszüllöttek nyelvére, hogy így a nép is énekelhesse a zsoltárokat.⁵ Montecorvinoi annál szívesebben hajolt a biztatásra, mivel egyébként is finom érzékkel viseltetett a liturgia szépségei és lélekbemarkoló hatásai iránt.

Így Tendukban minden a legjobb rendben ment. A nép nagy része készségesen követte fejedelme buzdító szavát és példáját s a nesztoriánusok minden erőfeszítése ellenére elfogadta a Rómával való uniót. Már-már remélni lehetett, hogy Tenduk egykettőre szinkatolikus országgá lesz, mikor a jámbor fejedelem váratlanul jött hősi halála 1298-ban egyszerre letarolta a szépen nekiszendülő vetést. Az elhúnyt örökébe ugyanis kiskorú fia helyett testvérei léptek, akik pedig dühös nesztoriánu-

¹ Cordier i. m. II. 378. l. Sinica Franc. CXII. l. V. ö. Kmoskó i. cikkét. Id. h. 560. és 583. l.

² Lemmens szerint ez még a Khanbalikba érkezés előtt történt. Heidenmissionen 67. l. Montecorvinoi szavai: «... primo anno quo huc ego veni michi adhesid...» Ep. II. 348. l. nem zárják ki ezt a következtetést.

³ «... minores ordines suscepit, michique celebranti sacris vestibus ndutus ministravit.» Ep. II. 348. l.

⁴ U. o.

⁵ «Et tractavi cum supradicto Rege Georgio, si vixisset, totum officium latinum transferre ut per totam terram cantaretur in dominio suo.» Ep. II. 350. l.

sok voltak s a nesztorianizmust újból kötelező államvallássá tették.¹

Montecorvinoit természetesen nagyon lesújtotta szépen csirázó reményeinek e hirtelen megsemmisülése. De a másutt kínálkozó dús aratás mihamar megvígasztalta. Különösen a fővárosban alakultak kedvezően kilátásai. Most már nemcsak a schismatikus alánok és örmények s az eretnek nesztorianusok közül akadtak követői, hanem a bennszülött buddhista és pogány kínaiak és mongolok közül is. Munkáját nagymértékben megkönnyítette azzal, hogy meglepően rövid idő alatt olyan jól elsajátította a mongolok közt dívó ujgur nyelvet,² hogy szóban és írásban egyformán kifogástalanul ki tudta rajta fejezni gondolatait.³ Timur nagykhán, aki a pápa követét tisztelte benne, azt is megengedte neki, hogy a buddhista pagodákban és a pogány templomokban is háborítás nélkül prédikálhasson.⁴ És a lelkes misszionárius sietett is élni a jó alkalommal. Nemcsak Khanbalikban, hanem Yang-chowban, Hang-chowban, Zaitunban, Ho-kienben és Almalecben, sőt egyes nyomok szerint Koreában is szorgalmasan hintegette az evangéliumi magvakat.⁵ Munkájának mihamar lett is foganatja. Híveinek száma alig néhány esztendő leforgása alatt sokezerre szökött fel. 1305-ben írt levelében hatezerre teszi azoknak számát, akiket csak Khan-

¹ Ep. II. 348. s k. l. Ep. Fr. Peregrini 365. l.

² Wyngaert i. m. 30. l. 2. j.

³ «Didici competenter linguam et lichteram tartaricham, que lingua usualis Tartarorum est.» Ep. II. 350. l.

⁴ Çorai János szerint: «Le Grant Caan soustient les crestiens qui en ce dit royaume sont obeissant a la saint Eglise de Romme, et leur fait pouruoir toutes leur necessitez; car il a eulx tres-grant deuocion, et leur montre tres-grant amour . . . Et tres-uoulientiers seuffre et soustient que les Freres preschent la foy de Dieu en l'eglises des paiens.» Acta Ord. FF. Min. 1928. 206. l. Peregrin testvér szerint: «Circa infideles vero libere possumus predicare et in moscheta saracenorum pluries predicavimus ut convertantur.» Ep. 366. l. Perugiai András hasonlóan ezt írja: «Et nos predicare possumus libere et secure; sed de iudeis et saracenis nemo convertitur; de ydolatrix battizzantur quam plurimi.» Ep. Sinica Franc. 376. l.

⁵ V. ö. Acta Ord. FF. Min. 1928. 231. s k. l.

balikban megkeresztelt.¹ Ebben a számban természetesen nincsenek benne az eretnekségből és szakadárságból megtértek, mert azokat nem kellett megkeresztelnie.²

A hívók számának örvendetes emelkedése hamarosan aktuálissá tette a templomépítés kérdését is. János testvér, mint mindenben, ebben is a gyors elhatározás és a határozott cselekvés emberének mutatta magát. Az első templom építését a főváros kellős közepén kezdte meg. De régi ellenségei, a nesztoriánusok ismét feltámadtak ellene és minden követ megmozdítottak, hogy megghiúsítsák templomépítő szándékát. Még azt is megtették, hogy az éjtszaka sötétjének oltalma alatt lerombolták, amit serény munkáskezek nappal építettek.³ De hiába. A világgosság cselekedetei erősebbeknek bizonyultak, mint az éjtszaka ártó szándékai. Mire lepergett a XIII. század, Kathay fővárosában megépült az első katolikus templom külön harangtoronnyal, melyből három harang szólígtatta a hívőket Isten dicsőségének hirdetésére.⁴

A templomépítés befejezésével természetyszerűleg együtt járt a nyilvános istentisztelet megkezdése. De János testvérnek más tekintetben is volt rá gondja, hogy a katolikus vallást minél vonzóbbá tegye a bennszülöttek szemében. Így mindjárt megtelepedése után meghonosította a régi bencés oblátus intézményt. Ebből a célból pénzen 7—11 éves pogány gyermekeket vásárolt, akiket aztán nagy veszélyessel megtanított a latin nyelv elemeire és a katolikus liturgia főbb szabályaira. Fokról-fokra annyira vitte velük, hogy ráfoghatta őket a napi officium rendszeres végzésére.⁵ Ehhez azonban könyvek kellettek. János

¹ «Battizavi etiam ibidem, ut existimo, usque hodie, circa sex millia personarum.» Ep. II. 347. l.

² Acta Ord. FF. Min. 1928. 231. l.

³ «... et quant cilz arceuesques, dont par cy-devant auons parle, eddificia ces abbaies des freres Menuers dessus dites, cilz Nestorins de nuit le destruisoient, et i faisoient tout le mal que ilz pouuient.» Corai J. i. h. 206. l.

⁴ «Unam ecclesiam edificavi in civitate Cambaliech... quam ante sex annos complevi, ubi etiam feci campanile et ibi tres campanas posui.» Ep. II. 347. l.

⁵ U. o.

testvér leleményessége itt is hamar megtalálta a kivezető utat. Habozás nélkül munkába állott s bámulatos kitartással két teljes breviáriumot és harminc psaltériumot, illetve himnáriumot másolt növendékei számára.¹ Később már magukkal az oblátusokkal végeztette a másolást.² Ezzel párhuzamosan a közrendű hívők használatára lefordította a psaltériumot, majd az egész újszövetségi szentírást. Fordítását lehető díszes külső köntösben bocsátotta közre, mert nemcsak a lelket, hanem a szemet is gyönyörködtetni akarta vele.³ Hogy az olvasni nem tudó híveknek is nyujtson valamit, hat ékesmívű képet testetett az ó- és újszövetség tárgyköréből s ezek mindegyikét latin, ujjur és perzsa felírással látta el.⁴

Mivel azonban közben a hívők és az oblátusok száma folyamatosan növekedett, nemsokára újabb templom és kolostor építésére kellett gondolni. Montecorvinoi az új kolostor megépítésére a lehető legalkalmasabb telket szemelte ki, mely éppen a nagykhán palotájának átellenében feküdt s melyet egykori útítársa, Luca-longo Péter Isten szerelméért készségesen rendelkezésére bocsátott. Az építkezés csak 1305 augusztusában indult meg, de a sok jötevő alamizsnájából olyan gyorsan haladt előre, hogy Szent Ferenc ünnepére (okt. 4.) nemcsak a kolostor, hanem a kétszáz személyt befogadó oratorium és az egésztestet körülzáró fal is elkészült. János atya ekkor két csoportra osztotta oblátusait, kiknek száma közben negyvenre emelkedett s az egyiket az új kolostorba telepítette át. Az új beosztásnak Timur khán örült legjobban, mert most már közvetlen közelből hallgathatta a gyermekek énekét s gyönyörködhetett hangjuk üde csengésében.⁵ Idővel annyira megtetszett neki a dolog, hogy csak átüzent,

¹ «... et scripsi pro eis psalteria cum ymnariis XXX et duo breviana.» U. o.

² «Et plures ex eis scribunt psalteria et alia oppurtuna.» U. o. 348. l.

³ «... et iam transtuli in lingua illa et lictera totum novum Testamentum et psalterium, que feci scribi in pulcerrima lictera eorum.» U. o. 350. l.

⁴ «... sex picturas feci fieri veteris et novi Testamenti ad doctrinam rudium, et scripta sunt licteris latinis, tursicis et persicis, ut omnes lingue legere valeant.» Ep. III. 352. l.

⁵ «Dominus Chaan in camera sua potest audire voces nostras, et hoc mirabile factum longe lateque divulgatum est inter gentes.» Ep. III. 353. l.

mire János testvér négy-hat-nyolc legjobb énekesével eléje járult s ott a fényes kháni udvarban zengette el az Úr dicsőségét hirdető énekeit.¹

A kolostor építésével párhuzamosan megindult a második templom építése is, de a tél közbejötté miatt csak a következő évben lehetett befejezni a megkezdett munkát.² Az építkezések befejezése jelentékeny munkatöbbletet rótt János testvérré, mert most már hetenkint föl váltva, majd az egyik, majd a másik templomban kellett végeznie az istentiszteletet.³

Ilyen lázas munkában gyorsan multak az évek. A buzgó apostolt csak az az egy körülmény bántotta, hogy nem volt paptársa, akivel megoszthatta volna örömét, bánatát. Különösen az fájt neki, hogy már tizenegy év óta nem volt kinél gyónnia. Annál nagyobb volt tehát öröme, mikor árvaságra jutása tizenegyedik esztendejében váratlanul betoppant hozzája Arnold testvér, a kölni provincia tagja.⁵ Az új testvér a lehető legalkalmasabb időben érkezett, mert egy rosszakaratú olasz orvos éppen akkoriban a legképtelenebb híreket terjesztette a szentszékről, a ferencrendről és az egész nyugati kereszténységről,

¹ «In cantu ipsorum Canis Magnus summe delectabatur; unde praedictus frater ipsorum magister et instructor frequenter vocatus ab ipso fuit, ut assumptis secum quatuor vel sex, solatium sibi per cantum ipsorum faceret; qui sibi libenti animo obtemperans, et in hoc satisfacere et complacere affectans, alternatim ex pueris praefatis quatuor, sex vel octo secum assumptis, coram Cane Magno et suis satrapis in aula regia comparens pluries, per suavem melodiam ipsorum, sibi gaudium et laetitiam non modicam impendebat, eum cum suis taliter intime demulcendo et mirabiliter recreando.» Fr. Arnoldi Infer. Germ. Compendiosa relatio ex Imperio Tartarorum. BTS. III. 161. l. Acta Ord. FF. Min. 1928. 204. l.

² Ep. III. 353. l.

³ «Sed ego sicut cappellanus per ebdomadas celebro in utraque, quia pueri non sunt sacerdotes.» Ep. III. 353. l. Wyngaert ebből az utóbbi megjegyzésből talán nem egészen alaptalanul arra következtet, hogy János testvér az oblatúsokból papokat akart nevelni. Sinica Franc. CVII. s kk. II.

⁴ «Ego vero solus in hac peregrinatione fui sine confessione annis undecim, donec venit ad me frater Arnoldus Alamannus de provincia Colonie, nunc est annus secundus.» Ep. II. 347. l.

melyeket János atya megfelelő információk hiányában nem tudott megőafolni. Arnold testvér megérkezése azonban egyszerre leleplezte a csúf misztifikációt és egy csapásra eloszlatta a nagy misszionárius lelkének szorongó aggodalmát.¹

Kölni Arnold bekapcsolódása mindenesetre jelentékenyen megkönnyítette a missziós munka terhét, de mégsem olyan mértékben, mint az ügy érdeke megkívánta volna. János atya lelkében súlyos gondok tornyosodtak. Ő maga már a hatvanas évek küszöbén állott s előtte fehérlett az óriási birodalom érett vetése, mely minden oldalról munkáskezdek után kiáltott. Ki tudja, meddig bírja még a munkát? Egy ember segítsége csak annyi volt, mint egy csepp víz a tengerben. Ilyen és hasonló meggondolások hatása alatt szánta el magát 1305. január 8-án kelt levele megírására, melyben sürgős segítséget kért a kínai misszió számára s melyet egy kipcsaki ismerőse segítségével szerencsésen el is juttatott Gazáriába, Krim-félszigetre s onnét Olaszországba.² Levele idehaza valóságos forradalmat támasztott. Hiszen a nyugati világ már réges-régen halottnak hitte őt. Annál nagyobb volt tehát az öröm és meglepetés, hogy a bátor misszionárius nemcsak hogy nem halt meg, hanem ellenkezőleg merőben új és kiszámíthatatlan lehetőségekkel kecsegtető területeket nyitott meg a katolikus hithirdetés számára. A hír különösen a két nagy kolduló rendben idézett föl élénk forrongást. Sok bátorlelkű és vállalkozó szellemű ferences és dominikánus testvér szíve örömtől repesett, hogy ím új tér nyílt az evangéliumi vetés számára. Néhány dominikánus testvér, aki egyformán jártas volt a latin, görög és ujjur nyelvben, azon melegében útnak is indult. Előbb azonban jól fölszerelték magukat könyvekkel, kelyhekkel, egyházi ruhákkal és minden egyéb-
bel, amiről gondolták, hogy Kathayban beszerezhetetlen. Hogy előbb érjenek célhoz, a rövidebb, vagyis a szárazföldi utat választották. De éppen ez volt a vesztük, mert a dúló háborúk miatt legjobb igyekezettel sem tudtak tovább jutni Kaffánál.³

¹ U. o.

² Ep. III. BTS. III. 91. l. Sinica Franc. 351. s k. l.

³ Chronica Fr. Elemosinae. BTS. III. 90. l.

Így János testvér hiába várta a kért segítség megérkezését. Szorongó aggodalmában tehát újabb kérő levelet írt a Perzsiában állomásozó ferencesek és dominikánusok főnökeinek címére (1306. febr. 19.). A szerencse ezúttal is kedvezett neki, mert levele minden fennakadás nélkül eljutott Tebriszbe. Itt Bold. Tolentinoi Tamás, a későbbi indiai vértanu vette gondjaiba és személyesen hozta át Európába. Egyenesen a Poitiersban időző pápai udvarba sietett vele s ott átadta Murovallei Minio János bíborosnak, a ferencrend korábbi generálisának, aki viszont haladéktalanul a pápa és a bíborosi testület elé terjesztette. V. Kelemen pápa és a bíborosok élőszóval is hallani akarták a levélben foglaltakat s ezért hozóját maguk elé idézték. Tamás testvér rendkívül megkapó színekkel ecsetelte a távol keleti missziók kilátásait és esengve kérte a konzisztóriumot, hogy haladéktalanul gondoskodjék megfelelő erők rendelkezésre bocsátásáról.¹

Kelemen pápát annyira föllekesítette a jámbor misszionárius meleg és közvetlen előadása, hogy azonnal cselekvéshez látott. Elhatározta, hogy a távol kelet számára külön hierarchiát szervez s annak élére Montecorvinoit állítja. Haladéktalanul maga elé rendelte tehát Vallebonai Gonsalvo ferences generálist² és meghagyta neki, hogy rendjéből szemeljen ki és állítson eléje hét jámbor, tanult és tapasztalt testvért, hogy püspökké szentelhesse őket.³ A generális választása Albuini Gellért, Assisi Andruccio, Banciai Miklós,⁴ Castelloi Peregrin, Perugiai András, a francia Villeneuvei Vilmos és a német Seyfridsdorfi Ulrik testvérekre esett, kiket a pápa 1307. július 23-án kelt bullájával csakugyan ki is nevezett és három bíborossal püspökké szenteltetett.⁵ Ugyanaznap *Rex regum* kezdetű bullájával Montecorvinoi Jánost khanbaliki érsekké, a távol kelet primásává nevezte ki és egyéb nagy kiváltságok mellett hatalmat

¹ U. o. 94. l.

² L. Eubel C. : Bull. Franc. V. Romae, 1898. 587. l. 44. j.

³ Chronica Fr. Elemosinae. BTS. III. 94. l.

⁴ Az oklevelekben és krónikákban de Bantia, de Banthra, de Banthera, de Bontra és Bontra néven is szerepel. BTS. III. 107. l.

⁵ A kinevezési okmányokat l. Eubel i. m. 38. l.

adott neki arra, hogy belátása szerint a püspökségek számát növelje, nevében új püspököket nevezzen ki s azokat felszentelje.¹

Az új püspökök, Villeneuvei Vilmos kivételével, aki — úgy látszik— csak később szánta el magát a hosszú útra,² mindjárt felszentelésük után elindultak. Kísérőül számos ferences testvért vittek magukkal s amerre csak elhaladtak, mindenütt hintegették az élet igéit.³ A dominikánusok példáján okulva, a hosszabb és nehezebb tengeri utat választották. Útközben, különösen Indiában, tömérdek szenvedést és megpróbáltatást kellett kiállaniok.⁴ A halál is dús aratást végzett soraikban. A gyilkos indiai éghajlat hatuk közül hármat elragadott. Így Khanbalikba csak Albuini Gellért, Castelloi Peregrin és Perugiai András érkeztek meg.⁵ A megérkezetteknek első dolga természetesen János testvér püspökké szentelése és a magukkal hozott érseki pallium átadása volt. Ennek megtörténte után az új érsek akként intézkedett, hogy Peregrin és András püspököket a kíséretükben érkezett testvérek nagy részével maga mellett tartotta, Albuini Gellértet pedig a gazdag és nagyforgalmú Zaitonba rendelte, mely innét kezdve jelentőség dolgában Khanbalikkal versenyző állomása lett a kínai kereszténységnek.⁶

V. Kelemen, mikor a halál gazdag aratásáról értesült, az elhúnytak pótlására 1311. február 19-én három új ferences püspököt nevezett ki, úgymint Firenzei Pétert, Tamást és Cataloniai Jeromost.⁷ Ezek közül azonban valószínűleg csak Firenzei Péter jutott el Khanbalikba. Cataloniai Jeromos a kip-

¹ Eubel i. m. 37. s k. l. V. ö. u. o. 38. l. 1. j. BTS. III. 94. s k. l. Sinica Franc. LXXVII. l. 12. j.

² 1308. május 1-én még itthon volt, mert e napon a pápa lelkére kötötte, hogy «sine dilatione qualibet» induljon Kathayba. Eubel i. m. 51. l.

³ Chronica Fr. Elemosinae. BTS. III. 95. l.

⁴ Ep. Fr. Andreae de Perusia. Sinica Franc. 373. s k. l.

⁵ «Frater Nicolaus de Banthra et frater Andrutius de Asisio et unus alius Episcopus mortui fuerunt in ingressu Yndie inferioris, in terra quadam caldissima, ubi et plures alii fratres mortui sunt et sepulti.» U. o. 377. l.

⁶ BTS. III. 106. s kk. ll.

⁷ Eubel i. m. 74. l.

csaki birodalomban maradt s később mint kaffai püspök fejtett ki áldásos tevékenységet. Tamás testvér további sorsáról pedig semmi biztos adatunk nincsen.¹

Az új munkatársak megérkezése és napszámba állása természetesen nagyot lendített a missziók ügyén. Khanbalik mellett új missziós központok alakultak, melyekből a jámbor testvérek égő buzgalma messze vidékekre sugározta szét az evangéliumi igazság fényét. Így Hang-chow (Hang-csou) és Yang-chow (Jang-csou) csak ekkor kapcsolódtak bele nagyobb arányokban a missziós munkába.² De különösen Zaitonban, a mai Csang-csouban indult sokatígérően az evangéliumi aratás. Peregrin testvér, a nagyforgalmú kikötőváros második püspöke³ 1318. december 10-én kelt levelében élénk színekkel ecseteli a maga és az oldalán működő Grimaldi János, Monteculoi Emanuel és Sarezanai Ventura testvérek áldásos munkáját. Elmondja, hogy a pogányoknak minden korlátozás nélkül szabadon prédikálhatnak, sőt olykor-olykor a szaracénok mecseteiben is hirdethetik az evangéliumot. Hallgatójuk mindig akad. Mihelyt ugyanis szóra nyitják ajkukat, a nép mindjárt tömegesen sereglik köréjük és áhítattal figyel szavukra. Csak az a baj, hogy csak tolmácsok útján tudnak szólni, mert élemedett koruk miatt már képtelenek olyan jól megtanulni a bennszülöttek nyelvét, hogy prédikálni tudjanak rajta. Pedig ha saját nyelvén szólhatnának a néphez, még sokkalta nagyobb eredményeket remélhetnének.⁴

Hasonló hangon ír Perugiai András, az 1322. július 7-én elhunyt Peregrin püspök utódja is, aki már előbb megtelepedett Zaitonban s ott a város közelében egy szép árnyékos liget közepén templomot és melléje húsz testvér befogadására elegendő kolostort épített, akkora termekkel, hogy akármelyik prelátus beérhetné velük. Ő is erősen hangsúlyozza a nép készségét a katolikus vallás elfogadására, csak azt kifogásolja, hogy a

¹ U. o. 7. j. BTS. III. 163. 1.

² B. Odorici de Portu Naonis Relatio. Sinica Franc. 465., 469. 1. V. ö. u. o. LXXVIII. 1.

³ Az első püspök Albuini Gellért volt.

⁴ Ep. Fr. Peregrini Episcopi Zaytunensis. Sinica Franc. 365. s. kk. II.

megkeresztelkedettek nem egészen keresztényi módon élnek.¹ Marignolli János, aki a negyvenes években járt Zaitonban, szintén nagyon virágzónak írja le a keresztény község életét. Az ő idejében a keresztények három szép, tágas és gazdagon felszerelt templomon kívül már egy fürdővel és egy nagy áru-raktárral is rendelkeztek.²

Maga János testvér az új munkatársak megérkezése után is rendületlen buzgalommal folytatta apostoli működését, melyhez most már az egyházkormányzat gondjai is járultak. Hiszen Kathayon kívül a roppant mongol birodalom egyéb részei, tehát Turkesztán, Kipesak és Perzsia is az ő fennhatósága alá tartoztak. 1318-ban annyiban kevesbedett gondja, hogy XXII. János pápa Perzsia és Kis-Ázsia kormányzását az újonnan felállított sultaniehi érsekség jogkörébe utalta át.³ De bármennyire megbokrosodtak a nagy apostol teendői, a hithirdetői munkával teljesen sohasem hagyott fel. Úgy látszik azonban, hogy életének utolsó szakában elsősorban a schismatikusok megtérítésére összpontosította igyekezetét. Castelloi Peregrin egy odavetett megjegyzéséből következtetve különösen az örményeket vette gondjaiba s kedvükért az örmény rítusra tért át.⁴ Ez az állítás annál nagyobb valószínűséggel bír, mivel János testvérről tudjuk, hogy szükség esetén tekintetében kész volt engedelmeyeket tenni. Így saját leveléből értesülünk, hogy Tendukban még a jó György fejedelem életében latin rítus szerint ugyan, de a bennszülöttek nyelvén mondotta az egész szent misét.⁵

Egyébként élete nyugodt mederben folyt. Világi gondok nem háborították. Jóakarója, Timur nagykhán ugyan már

¹ Ep. Fr. Andreae de Perusia. Sinica Franc. 373. s kk. II.

² Fr. Johannis de Marignolli Relatio. Sinica Franc. 536. I.

³ BTS. III. 197. s kk. II.

⁴ «Alie nationes christianorum, qui odiunt nestorianos scismaticos, ipsum Fr. Johannem secute sunt et precipue Armeni, qui sibi nunc notabilem construunt ecclesiam et dare illi intendunt. Unde et ipse continue est apud eos, relicta ecclesia latinorum aliiis fratribus.» Sinica Franc. 366. I. V. ö. u. o. CVII. I.

⁵ «Et eo vivente in ecclesia sua celebrabatur missa secundum ritum latinum in lictera et lingua illa, tam verba canonis quam prefationis.» Ep. II. I. h. 350. I.

1307-ben meghalt, de utódjai, Kaisán (1307—1311), Ajulipalipata (1311—1321), Szutepala (1321—1323) és Yeszuntimur (1323—1329) khánok hasonló jóindulattal viseltettek iránta. Tisztelték benne a pápa követét és az *alafa*, vagyis a követek eltartására rendelt császári alamizsna rendelkezésére bocsátásán kívül szívesen jártak kezére mindenben, amit az istentisztelet fényének emelése érdekében kért tőlük.¹ Viszont ő Timur khán 1296. évi rendelkezésének megfelelően szívesen beleszötte nevüket a maga és társai imádságos megemlékezésébe.² Hogy milyen barátságosan alakult viszonya a hatalmas uralkodókhöz, arra érdekes fényt vet az a kis epizód, melynek emlékét Odoricus testvér³ őrizte meg számunkra. «Mikor egyszer — beszél a derék atya — a khán Khanbalikba jött, püspökünk több testvér kíséretében, akik közt én is ott voltam, jó kétnapi járőföldre eléje ment. Mikor közel értünk hozzája, egy magas póznára tűztük a feszületet úgy, hogy minden oldalról jól látható volt. Én pedig egy füstölőt szorongattam a kezemben, melyet hazulról vittem magammal. Azután jó erős hangon rázendítettünk a *Veni Creator Spiritus* kezdetű énekekre. Míg mi énekeltünk, ő meghallotta hangunkat és magához hivatott bennünket. Mint már fentebb említettem, testőrei kivételével, senki sem merészel egy kőhajításnál közelebb lépni kocsijához, ha csak nem hivat valakit. Mikor mi magasra tartott feszülettel odaléptünk hozzája, ő tüstént levette megbecsülhetetlen értékű fővegét és mély tisztelettel meghajolt a feszület előtt. Erre én tömjént tettem a füstölőbe, a püspök pedig kivette kezemből a füstölőt és megfüstölte vele őt. Mivel pedig az a szokás, hogy a nagyúr elé járulók a régi törvény értelmében: «Meg ne jelenjél üresen szí-nem előtt»⁴ mindig visznek magukkal valami ajándékot, mi egy

¹ «Et quant ilz lui requirent au demandent aucune chose pour leurs eglises, leurs croix, ou leurs santuaires rappareiller a lonneur de Jhesucrist, moult uoulointers leur ottroie.» Corai J. i. h. 206. l.

² «Mais quil prient a Dieu pour lui et pour sa sante, et especialment en leurs sermons. Et moult uoulointers ot et ueult que tous prient pour lui.» Corai J. i. h. 206. l. V. ö. Sinica Franc. LIII. l.

³ Odoricus 1326—1328. működött Khanbalikban. Sinica Franc. 383. l., 474. l.

⁴ Exod. XXIII. 15.

kevés almát vittünk magunkkal és azt egy tálcán felajánlottuk neki. Ő kettőt elfogadott belőlük, sőt az egyikből evett is egy kevéskét. Erre püspökünk áldását adta rája. Mikor ez megtörtént, ő tüstént megparancsolta, hogy térjünk vissza, nehogy a nyomában járó lovak és a nagy sokaság bármi tekintetben ártalmunkra legyenek.»¹

Ez az utolsó hiteles értesítés a nagy misszionáriusról. Utána nyoma vész a történelemben. Haláláról is csak közvetve és kerülőúton értesülünk. Nevezetesen Tohan Timur nagykhánnak (1333—1368) és keresztény alattvalóinak 1336 júliusában kelt leveléből tudjuk, hogy már nyolc évvel előbb, vagyis 1328-ban elhalt.² Halála megrendítő hatással volt mindazokra, akik csak a legtávolabbról is érintkezésben állottak vele. A kor- és szemtanu Corai János szerint még a pogányok is megsiratták őt és gyászuk jeléül megszaggatták ruhájukat.³ Érthető tehát, hogy a kortársak mindjárt halála után szentként kezdték őt tisztelni s a keresztények és pogányok valósággal versenyeztek egymással ereklyéinek megbecsülésében.⁴ Marignolli János, aki 1342 és 1345 közt időzött Khanbalikban, szintén arról értesít bennünket, hogy az alánok és a tatárok egyként szent gyanánt tisztelik János testvért.⁵

A kínai misszió nem sokkal élte túl megalapítójának elmulását. A nagy fekete halál alaposan megtizedelte a ferences

¹ Acta Ord. FF. Min. 1928. 204. s kk. II. Sinica Franc. 492. s kk. II. Ugyanő írja: «... nos frares Minores in hac curia sua habemus locum deputatum, et nos sic semper oportet ire et dare sibi benedictionem nostram.» Id. h. 474. I.

² BTS. IV. 250. s kk. II.

³ «A son obsequie et a son sepulture, viurent tres grant multitude de gens crestiens et de paiens, et desciroient ces paiens leur robes de dueil, ainsi que leur guise est.» I. h. 205. s k. I.

⁴ «Et ces gens crestiens et paiens pristrent en grant deuocion des draps de larceuesque, et le hurent a grant reverence, et pur relique... Encore uisite en le lieu de sa sepulture a moult grant deuocion.» U. o. 206. I.

⁵ «... sicut fuit ille Jeronimus Papa qui misit eis Legatum, quem sanctum venerantur Thartari et Alani, fratrem Johaniem de Monte Corvino Ordinis Minorum.» Sinica Franc. 530. I.

kolostorok lakóit s hova-tovább lehetetlenné tette az utánpótlást. De még ennél is súlyosabb körülmény volt, hogy 1368-ban megbukott a türelmes mongol uralkodócsalád s örökébe a bennszülött Ming-dinasztia lépett, mely mindenben az ősi hagyományokhoz tért vissza. Az Európával való összeköttetés jó száz esztendőre teljesen megszakadt s a még fejletlen kereszténység elcsenevészsedett, majd egészen elenyészett.

Montecorvinoi János életműve tehát rajta kívül álló okokból megsemmisült, úgyszólván nyom nélkül kiesett a történelemből. De ez mitsem von le abbéli érdeméből, hogy ő volt az első, aki hihetetlen nehézségek leküzdése árán a távol keletet megnyitotta Krisztus evangéliuma számára s hatalmas egyéniségének lenyűgöző erejével Dzsingiszkán ivadékait közelebbi kapcsolatba hozta a keresztény Európával. Ennek az igazságnak mély átérzése csendül ki az 1924. évi sanghai nemzeti zsinat ama határozatából, mellyel a lánglelkű apostol boldoggá avatását kérelmezte a szentséktől.¹

BALANYI GYÖRGY.

¹ Acta Ord. FF. Min. 1928. 190. s k. l.

MAGYAR VOLT-E III. CALIXTUS ELLENPÁPA?

I.

Az olasz Touring Club útikönyveinek Rómáról szóló kötete terjedelmes történeti bevezetés keretében bőségesen foglalkozik a pápák életrajzi adataival is. Itt olvassuk a következő feljegyzést, amellyel annál is inkább foglalkoznunk kell, mert a nagy elterjedt útikönyv adatai, ha hibásak is, gyorsan és ellenőrzés nélkül mennek át a köztudatba. L. V. Bertarelli szerint III. Sándor uralkodása (1159—1181) alatt vele szemben a pápai trónra igényt támasztott a magyar származású III. Calixtus ellenpápa, előbb strumioi apát és 1163 (?) óta a SS. Silvestro e Martino ai Monti bíbornoki templom címének bitorlója, aki 1168. szeptemberében lett ellenpápa s erről 1178. augusztus 29-én mondott le. Meghalt és eltemettetett még ugyanazon évben Beneventben.¹

Bertarelli nem minden előzmény nélkül tette meg III. Calixtus ellenpápát magyar nemzetiségűnek. Egy hasonlóan népszerű könyv írója, Z. Lobkowitz, Calixtust «Unghieri»-nek mondja, aki a macedóniai strumai bencés apátság szerzetese, később apátja volt és szerémségi (magyar?) származású.²

¹ «Calisto III, Giovanni abate di Strúmio, ungherese, anticard. p. SS. Silvestro e Martino ai Monti 1163 (?) ; antip. sett. 1168 ; abdicó 29 ag. 1178 ; m. e sep. Benevento 1178.» Guida d'Italia del Touring Club Italiano, Italia Centrale, IV. volume, Milano, 1925, p. 133.

² «Calixtus III (behauptete sich 1168—1178), Johann genannt «Unghieri»; Benediktiner von Struma (Mazedonien), unrechtmässiger Kardinalbischof von Albano, früher Kardinalpriester bei Sti Silvestro e Martino, vorher Abt von Struma; Syrmier (Ungar?) trat, von der kaiserlichen Partei unterstützt, auf 20/9 1168, unterwarf sich zu Viterbo 29/8 1178, wurde dann mit der Verwaltung von Benevent betraut; starb?» Prinz Z. V. Lobkowitz: Statistik der Päpste, Freiburg, 1905. p. 32., a forrás megnevezése nélkül.

Ugyancsak magyarnak és hozzá jeruzsálemi (!) püspöknek mondja Calixtust De Mas Latrie chronológiája is egy meg nem nevezett forrás alapján.¹

Csodálatosképpen a magyar irodalom eddig mitsem tudott III. Calixtus ellenpápa állítólagos magyar származásáról. Nem említi Fraknói Vilmos sem, aki pedig a legaprólékosabban gyűjtötte össze Magyarország és a Szentszék kapcsolatainak történeti emlékeit, s ilyen fontos és érdekes mozzanatot aligha hagyott volna figyelmen kívül.

Pedig III. Calixtus ellenpápa állítólagos magyar származásának hiedelme korántsem újkeletű, hanem évszázadok óta mindig visszatér ez a feltevés az irodalomban, a nélkül mégis, hogy bárki ellene vagy mellette teljesen megnyugtató bizonyítékokat felsorakoztatott volna. A kérdés megoldásához III. Calixtus életének és nem túlságosan jelentős működésének vizsgálata vezet.

Barbarossa Frigyesnek a pápaság ellen folytatott csaknem négy évtizedes küzdelmében állandóan fontos szerepet játszik Péter trónjának törvényes birtokosával szemben császárhű ellenpápák trónraemelése. III. Sándor pápa uralkodása alatt négy ellenpápa állott hosszabb-rövidebb időn át, erősen váltakozó szerencsével a Hohenstauf-imperiálizmus szolgálatában. IV. Viktor (1159—64), III. Paschalis (1164—8), III. Calixtus (1168—78) és III. Ince (1178—80) mindannyian a császári hatalom árnyékában éltek, jurisdictiójuk sohasem terjedt a császári hatalom szféráján túl, aminthogy az ellenpápák egyházi párthívei is a császártól közvetlenül függő egyháziakból, meg a legitím pápával valami okból elégedetlen világi vagy szerzetes papságból állottak. Nagyobb hatalomra III. Sándor ellenesei már csak azért se tudtak szert tenni, — dacára annak, hogy Róma városa az antik impérium gondolatának kizárólagosságától eltekintve, most is pápaellenes magatartást tanúsított — mert az olasz városok

¹ «1168. Jean, abbé de Struma, en Hongrie, évêque de Jérusalem, élu en septembre 1168, prit le nom de Calixte III, et abdiqua dans les mains du pape Alexandre III, le 20 août 1178.» P. 5. M. de Mas Latrie: *Tresor de Chronologie d'histoire et de géographie*, Paris, 1889. p. 1103.

ébredező nacionalizmusuk tudatában nem voltak hajlandók az ellenpápákat támogatni.¹ Bennük a császár kreatúráját látták csupán, s velük szemben akkor is passzíve viselkednek, ha különben nem állnak teljesen III. Sándor mellett. Az ellenpápák működése ilyen körülmények között aligha szorítkozott többre, minthogy a császár vagy valamelyik párthívének védelme alatt privilegiumokat adnak vagy megerősítenek császári intézmények javára, létezésük inkább szimbólikus tiltakozás a császár részéről, aki maga is könnyen elejti őket a politikai helyzet megváltoztatásával.

Az ellenpápák egyébként nagyon hézagos kancelláriai gyakorlatában, IV. Viktor bulláiban, 1159. októberétől 1161. június 9-ig találkozunk János áldozópap-bíbornokkal, a SS. Silvestro e Martino-templom titulárisával. Bertarelli szerint ez a János kardinális azonos volna a későbbi III. Calixtussal. Az oklevelek formuláris részeiben lévén említve, természetesen nevének említésénél több biografikus adatot az oklevelek nem tartalmaznak reávonatkozólag. Nem is valószínű, hogy ez a János bíbornok azonos személy lenne III. Calixtussal, mert a strumai apátok későbbi életírói valamennyien 1161—1168 közti időre teszik János strumai apátságát, annak pedig semmi valószínűsége sincs, hogy János előbb lett volna IV. Viktor mellett áldozópap bíbornok, azután, 1161—8 között strumai apát s úgy választották meg a császár hívei 1168. szeptember 20-a után ellenpápává. Ennek semmi nyoma sincsen az egykorú forrásokban, III. Calixtusnak SS. Silvestro e Martinóról nevezett bíbornoksága tehát semmiképp sem látszik bebizonyítottnak.

A felső Arno völgyében, az úgynevezett Casentinóban, Tegrinus comes a X. század vége felé alapította a strumai monostort, amelyet Szent Fidél tiszteletére szentelt. A XI. században a benedérendi reformmozgalom nyomán az apátság a vallombrosaiak kezére került, az apátságaik közt említi II. Or-

¹ Bár a firenzeiek nem vetették magukat alá III. Sándor pápának, mégsem vonhatták ki magukat az egyház függetlenségeért harcoló pápa befolyása alól. Firenze akkor sem tartott III. Calixtus ellenpápával, amidőn III. Sándorral ellentétbe jutva, az a várost két esztendőig (1172—74) kiközösítéssel sujtotta. V. ö. Davidsohn: *Geschichte von Florenz*, I. Band, Berlin, 1896, pp. 510—12, 548.

bán pápa 1090-i privilégiuma is. Fénykorát a XII. században élte, de a század végén a szerzetesek már elhagyják és székhelyüket a közeli Poppi várába helyezik át.¹ Paul Kehr szerint a legnevezetesebb apátja a kolostornak az a János volt, akit III. Calixtus néven III. Sándorral szemben ellenpápává választottak.

Az egykorú forrásokból könnyűszerrel megállapítható, hogy azok semmitsem tudnak III. Calixtus állítólagos magyar származásáról vagy magyarországi szerepléséről. Legrészletesebben foglalkoznak III. Calixtus személyével Boson bíbornoknak III. Sándorról írott életrajza, továbbá Romualdus salernói érsek krónikája.

Az előbbinek szerzője IV. Hadrián és III. Sándor pápák főkamaraosa volt, és munkája, amely a *Liber Pontificalis* folytatása, nemcsak erősen schismaellenes, ami írójának méltóságánál fogva egészen természetes, hanem tele van Calixtus személye ellen intézett támadásokkal is. Szerinte a schismaticusok csoportja III. Paschalis halála után Jánost, az egykori strumai apátot választotta meg ellenpápává, aki rablással, erőszakoskodásokkal és más gonoszságokkal szennyezte be nevét.² Boson

¹ V. ö. Paul Kehr: *Italia Pontificia*, vol. III, Berlin, 1908 pp. 169—170. A monostor levéltárának egy részét ma a firenzei állami levéltár őrzi, míg a chartularium, egyéb reávonatkozó kéziratok történeti anyaggal Poppiban, a Biblioteca Comunale-ban van.

² «Sublatis igitur de medio desolationis sue duobus capitibus, residua scismaticorum turba in desperationis baratro constituta, cum nullus de Ecclesie corpore superstes existeret, quem sibi proficere possent, assumpserunt quendam Johannem, quondam abbatem Strumensem, virum apostatam, lubricum, voracem atque girovagum, et non sine risu et multorum ludibrio in cornutam tertiam bestiam erigentes in cathedra pestilentie, tanquam perfidi et pertinaces ipsam abominationem adoraverunt et venerari instinctu diabolico presumpserunt. Hic apostaticus homo cum pro suis meritis sperneretur ab omnibus bonis et odiretur, adhesit pravis et sceleratis quorum prepositus et princeps diutius existit. Cuius fautores ac domestici familiares solum modo fuerunt apostate, leones, scurre, fugitivi ex monasteriis, et pro suis sceleribus dampnati, fures quoque et raptores, qui sibi egeno et pauperi viatorum et peregrinantium spolia conferebant.» Kiadva Muratori: *Rerum Italicarum Scriptores III.* kötet (Milano, 1723) p. 461 ; továbbá kritikai szövegkiadása Duchesne: *Le Liber Pontificalis*, tome II, Paris, 1892, p. 420.

bíbornok munkáját 1154—74 között írta, tehát III. Sándor és III. Calixtus kibékülését megelőzően, így érthető az az ellenszenv, amellyel Calixtusról és párthíveiről ír. Ami pedig Calixtus párthíveit illeti, ezek legnagyobb részét azokból a vallombrosai szerzetesekből kerültek ki, akik a strumai, vallombrosai, passignanói és más firenzei területen lévő kolostorokhoz tartoztak, de III. Sándorral szemben a császár és a közőlök való ellenpápa bűségén maradtak. Ezek azután 1168 végén vagy 1169 elején, amikor III. Sándor párthívei János utódául új apátot választottak, kolostoraikat elhagyni kényszerültek. Ők voltak azok a «szökevények», akik III. Calixtust támogatták és akik a III. Sándorhoz hű társaikat erőszakoskodásaikkal zaklatták, ha nem is túlsok eredménnyel, mert III. Sándornak néhány hónappal az új apát megválasztása után sikerült a schizmatikus vallombrosaiakat az egész firenzei területen elnyomni.¹ Boson bíbornok életrajza mitsem tud Calixtus magyar származásáról, őt egyszerűen János strumai apátnak mondja. Az apátság nevét Muratori egy rontott szöveg alapján *Strumensis* helyett *Sarmensis*nek mondja, míg a helyes szöveget Duchesne publikációja állapította meg.

Jellemző a Liber Pontificalis álláspontjára III. Sándor ellenpápáival szemben, hogy a Martinus Polonus-féle folytatás szerint a négy ellenpápa közül hárman, köztük Calixtus (Johannes Trumensis) is, áldozópap-bíbornokok voltak, akik valamennyien gonoszul haltak el.²

Romualdus salernói érsek évkönyveiben csak mellékesen

¹ V. ö. Davidsohn id. h. — Annak, hogy Calixtus párthívei nyugtalanítani igyekeztek a III. Sándorhoz hű strumai apátot és szerzeteseit, okleveles emléke is maradt reánk. Egy 1169. május 18-án Poppi várában kelt okiratban Giovanni di Donato di Uguccione megígéri maga és testvére nevében Pál strumai apátnak, hogy az apátság valamennyi javát megvédelmezi, amiért neki az apát bizonyos természetbeni szolgáltatásokat biztosít. V. ö. Repetti: Dizionario geografico-storico della Toscana, vol. P—R, p. 565.

² «... quorum tres presbiteri cardinales erant, qui per papam communicati mala morte perierunt.» Duchesne id. m. p. 450.

érinti III. Calixtus ellenpápa megválasztását,¹ ellenben bőven foglalkozik III. Calixtus lemondásának és III. Sándor előtt való meghódolásának körülményeivel. Valóságos szónoklatot ad mindkettőjük szájába, de Calixtust ő egyszerűen *Joannes de Struma*-nak mondja. Romualdus évkönyvei szerint III. Sándor Calixtust 1178. augusztus 29-én Tusculumban történt meghódolása után maga mellett tiszteletben és megbecsülésben tartotta egy darabig, azután pedig beneventi érsekké nevezte ki.² Calixtus meghódolását az a körülmény tette indokolttá, hogy

¹ «Interea Guido Cremensis, qui et Paschalis dictus est, mortuus est. Cui successit intrusus quidam Tusculanensis episcopus (!) Johannes de Struma nomine, qui et Calixtus a suis appellatus est.» Kiadva : Monumenta Germaniae Historica, Scriptores, vol. XIX, p. 437.

² «Anno Dominicæ Incarnationis mense Augusti undecima indictione, tertia die ante finem mensis, videlicet in festo decollationis S. Io. Baptistæ, Joannes de Struma, sui et a suis Callixtus appellatus, reatum suum agnoscens, Montem Albanum deseruit, et apud Tusculum ad pedes Papæ Alexandri cum quibusdam suis clericis humilis et devotus accessit, et in conspectu Cardinalium et multorum se peccasse publice confessus est, dicens, Domine Venerande Papa, peccatum meum manifeste confiteor, et me auctoritate Imperiali, contra Deum, Sanctam Ecclesiam et Vos egisse cognosco ; sed nunc reversus ad Cor, delictum meum recolo, et veniam a Vestra pietate depono, omnem heresim. et schisma abiuro, et Vos in Dominum, et Universalem Patrem totius Ecclesiæ devote recipio. Quem Alexander Papa, ut erat pius et humilis, non obiurgavit, vel reprehendit, sed secundum sibi innatam mansuetudinem benigne recepit, dicens : Frater, gaudium est Angelis super uno peccatore poenitentiam agente. Quod suggestionem diabolicam unitatem Ecclesiæ scindere voluisti, multum doluimus, et quod inspirante Domino ad eius unitatem redire voluisti, plurimum gaudemus. Romana Ecclesia, quæ iuxta Jesu Christi magisterium inimicos diligere consuevit, te hodie poenitentiam in filium recipit, et pro malis bona tibi reddere procurabit. . . . De cetero Alexander papa eum et in curia et in mensa sua honorifice habuit.» Kiadva : Monumenta Germaniæ Historica, Scriptores, vol. XIX, p. 460. Egyes részeit kiadta Ughelli (Italia Sacra vol. VIII. col. 192) nyomán : Le glorie del Clusentino descritte da P. Giuseppe di Scipion Mannucci da Poppi nell'Anno 1660. E con l'augumento d'alcune nuove particolarità in quest'Anno 1674 date a luce . . . Firenze, 1674. pp. 160—62. Calixtus meghódolására vonatkozólag Romualdus annalese a következő, az ellenpápa kényszerhelyzetét igen jellemző leírást adja. 1178. júliusában «Johannes vero de Struma, qui a suis Callistus appellatus est, Alexan-

párthívei a pápa és császár között Velencében megkötött béke után kevés kivétellel csaknem valamennyien elhagyták.

Egészen röviden emlékeznek meg III. Calixtus szerepléséről a fossanovai krónika¹ és a montecassinói annalesek.² Ami pedig III. Calixtus származását illeti, a fossanovai krónika *Johannes Struminak*, a montecassinói annalesek pedig *Johannes de Strumanak* mondják.

A német források közül Freisingi Ottó munkájának Rahe-wintól való függeléke,³ valamint a nagyobb kölni annalesek⁴ (Annales Colonienses Maximi) emlékeznek meg egészen röviden III. Calixtus működéséről. Származásáról ezek nemcsak nem szólnak, de Calixtus előbbi egyházi méltóságát sem említik,

drum papam cum imperatore audiens concordatum, timore correptus, Bitervum (Viterbo) deserens, perfecti consilio et auxilio Albanum montem intravit. Quem Johannes eiusdem castris dominus satis honeste recepit, credens se pro eo ab Alexandro papa pecuniam non modicam recepturum.» III. Calixtus és Viterbo kapcsolatáról v. ö. Cesare Pinzi: *Storia della Città di Viterbo*. I. vol. Roma, 1887, pp. 183—86.

¹ A *Chronicon Fossae Novae* szerint: «1168 . . . Mense septembris, die vigesima obiit in haeresim Paschasius papa et pars eius elegit electum de Albanis in Papam Calixtum.» Kiadva: Muratori: *Rerum Italicarum Scriptores*, t. VII, Milano, 1725, 873. hasáb. «1178. Hoc anno 4. Kal. Septemb. Joannes Strumi Tusculanum venit, et Alexandro Papae satis fecit, poenitentiam egit, circa eum permansit.» U. ott 874. hasáb. Szórolszóra v. ö. *Monumenta Germaniae Historica, Scriptores*, vol. XIX. p. 286.

² *Annales Casinenses*: «1178. Johannes abbas Strumensis, qui vocabatur papa Calixtus, in decollatione beati Johannis Tusculanum ad pedes domini Alexandri papae III. venit, quem postea rectorem Beneventi constituit.» Kiadva: *Monumenta Germaniae Historica, Scriptores*, vol. XIX. p. 312.

³ «Guido, qui et Paschalis, moritur, et in basilica beati Petri Romae sepelitur, a Romanis praeter Centios Johannes Albanensis episcopus eligitur, (a zwetli kézirat szerint: praeter caeteros (!) Johannes Arumensis abbas eligitur) et Calixtus tertius nuncupatur.» Kiadva: *Monumenta Germaniae Historica, Scriptores*, vol. XX. p. 493.

⁴ «A. D. 1168. Paschalis papa Obiit 18. Kal. Octobris (1168. szeptember 14) cui Kalixtus per eosdem fautores imperii successit.» Ez az első recenzióból való, a második recenzió elhagyja a napi dátumot, amely Jaffé (*Regesta Pontific. I. kiadás*, p. 833) szerint 12. Kal. Oct., azaz szeptember 20-ra helyesbítendő. V. ö. *Monumenta Germaniae Historica, Scriptores*, vol. XVII, p. 782.

csupán Rahewin függelékének Zwettlben őrzött egyik kézírata mondja Calixtust *Johannes Arumensis* abbasnak.

Megemlékezik III. Calixtus ellenpápáról természetesen az 1179-i lateráni zsinat is, amelyet III. Sándor a császárral történt kibékülés után éppen a schisma megszüntetésének teljes keresztülvitele végett hívott össze. A II. canon (De abolendis ordinationibus ab antipapis introductis) szerint mindazok a rendelkezések, amelyeket Octavianus (IV. Viktor) és Guido (III. Paschalis), nemkülönben *Joannes Strumensis* hæresiarchák tettek, semmiseknek nyilvánítatnak.¹

III. Calixtus származására vonatkozó tudásunkat egyáltalán nem bővítik ki a reávonatkozó, fennmaradt hiteles oklevelek.

Johannes de Struma, mint albanói püspök-bíbornok, először egy III. Paschalis által 1166. november 18-án Viterbóban kiállított oklevélben fordul elő. Ugyanilyen méltóságban szerepel III. Paschalis ellenpápanak 1167. augusztus 6-án Rómában kiállított három és 1168. február 26-án ugyancsak Rómában kiállított egy oklevelén.²

III. Calixtus ellenpápa kancelláriai gyakorlatából mindössze nyolc darab, leginkább németországi levéltárakban őrzött és német ügyekre vonatkozó oklevél maradt reánk. Ezekből III. Calixtusnak a következő, ugyancsak hiányos itineráriuma állítható össze :

1169 március 16, Faenza ;

1169—1175 közt, szeptember 2—szeptember 20, Fiano Romano («apud Sanctum Flavianum»);

¹ «Quod a predecessore nostro felicis memorie Innocentio factum est, innovantes, ordinationes ab Octaviano et Guidone hæresiarchis, necnon et Joanne Strumensi, qui eos secutus est, factas, et ab ordinatis ab eis, irritas esse censemus . . . » Kiadva : Mansi, *Amplissima collectio conciliorum*, vol. XXII, p. 218. A zsinat jelenlévői között sem Joannes Strumensis, sem más beneventói érsek neve nem fordul elő. Valószínűleg az érsekség üresedésben volt, Joannes Strumensisnek kevésbé a III. Sándorral történt kibékülése és rövid ideig tartó beneventói érseksége után.

² V. ö. Jaffé : *Regesta Pontificum Romanorum*, II. kiadás, II. kötet, 14,488, 14,490, 14,491, 14,492, 14,495 számok.

- 1170 március 6, Viterbo ;
 1170. augusztus 29, Viterbo ;
 1170. szeptember, Viterbo ;
 1171. június 1. Viterbo ;
 1172. április 15, Montalcino (Toscana) ;
 1173. április 26, «Fulginei» (?).

Mindezekből az oklevelekből a legesekélyebb következtést sem lehet arra nézve levonni, hogy III. Calixtus magyar származású lett volna, vagy Magyarországgal bárminő kapcsolata is lett volna. Az oklevelek vizsgálata itt éppen olyan negatív eredménnyel jár, akárcsak a róla megemlékező krónikáké.

De a világpolitikai helyzet, a pápa és a császár évtizedes küzdelmének éppen ebben a szakaszában már magában véve is kizárja azt, hogy Barbarossa Frigyes III. Paschalis halála után a császári érdekek támogatására éppen egy magyarszármazású vagy magyarországi főpapot ültetett volna a trónra. Általános tudott történeti tény, hogy Magyarország Barbarossa Frigyes és III. Sándor küzdelmének egész ideje alatt a törvényes pápa mellett foglalt állást.¹ Magyarország részéről ez az állásfoglalás egészen természetes is volt, mert semmiképp sem állott érdekében a pápai hatalommal szemben éppen a magyarságra mindig veszedelmesebb császári hatalmat erősíteni. Magyarszármazású ellenpápát tehát már politikai okokból sem segíthetett Barbarossa Frigyes a pápai trónra. De azt sem lehet feltételezni, hogy János, mint apát, idegenből került a magyarországi strumai apátság élére, s azután Itáliába visszatérve, ültették őt a császár párthívei a pápai székre. Mindezideig semmi nyoma sincs annak, hogy a bencésrendiek vallombrosai ágának (Congregatio Vallis Umbrosae Ordinis Sancti Benedicti) valaha is települései lettek volna Magyarországon. A magyar egyházi földrajzból pedig világosan megállapítható, hogy Magyarország területén strumai apátság sem a bencés-, sem más rendben nem létezett. Az oklevelek tanúsága alapján azonban igenis megállapítható, hogy Firenze és Arezzo között, az úgynevezett Casentinóban létezett

¹ V. ö. Tarnay Zsuzsánna: Az 1177-iki velencei béke magyar vonatkozásai, Századok, 1930, pp. 567—70.

a strumai apátság, amelyet ebben az időben éppen a császárhoz szító vallombrosai szerzetesek bírtak, ennek a kolostornak János nevű apátját 1168-ban ültette Barbarossa Frigyes III. Sándorral szemben a pápai trónra. Ennek a János apátnak magyar származása vagy magyarországi működése az egykorú források egyhangú tanúsága szerint bátran a mesék birodalmába utalható.

II.

De mikor és kinek a tollán keletkezett a III. Calixtus ellenpápa magyar származásáról és magyarországi működéséről szóló monda, amiről az egykorúak mitsem tudnak?

Bartolomeo Platina, humanista író (családi neve Sacchi, született 1421-ben Padenában; meghalt Rómában 1481-ben) pártfogója, IV. Sixtus pápa megbízásából 1473—74-ben írta a pápák életrajzát kezdettől 1474-ig. Munkájának igen nagy része régebbi pápa-életrajzok és egyéb feljegyzések felhasználásával készült, anélkül, hogy Platina az anyagot kritikával dolgozta volna. Ennek a műnek III. Sándorról szóló fejezetében írja, hogy III. Paschalis ellenpápa halála után a császár pártbívei, akik erős őrséggel tartották megszállva a Szent Péter-templomot, *Joannes Sarmiensis* pannoniai apátot választották ellenpápává.¹ Platina elítélő szavaiból nyilvánvaló, hogy III. Calixtus megítélésénél forrásául a Liber Pontificalis fentebb idézett folytatása szolgált, amelyet Platina kritikai megfontolások nélkül vett át. De hogy került itt Joannes neve mellé Strumensis helyett Sarmensis, amelyet Platina pannoniai apát-

¹ «Moritur interim Guido cremensis antipapa in basilica Sancti Petri, quam magno Foederici (!) presidio adhuc obtinebat, cuius in locum a seditiosis quibusdam sufficitur Joannes Sarmiensis abbas ex Pannonia, vir pridem furto infamis . . .» Platina munkájának (De vitis pontificum romanorum) 1479-iki veneziai kiadásának fol. 137 r. helyén. Megvan: Biblioteca Apostolica Vaticana, Stamp. Ross. 1049. Betűről-betűre így olvasható ez a A. Koburger-féle 1481-iki nürnbergi (u. ott Stamp. Ross. 568), valamint az 1485-iki Johannes Vercelli által készített kiadásban (u. ott Inc. II. 460). Platina munkája, később Panvinius kiegészítéseivel, számtalan kiadást ért. Ezeket v. ö. Brunet: Manuel du libraire, tome IV, Paris, 1863, 692—93. hasáb.

ságnak mond, amikor a Liber Pontificalis folytatásának szövege erről mitsem tud? Tudjuk, hogy a Szent Fidélről nevezett strumai apátság székhelyét már a XII. század végén Poppiba helyezték át, az egykori monostor pedig csakhamar rombadőlt. Az intézménynek még a híre is elhomályosult, amidőn a bencésrend hanyatlásával az apátságot a XV. század folyamán, tehát éppen Platina idejében a firenzei érsekek, mint commendatariusok élvezték és csak II. Gyula pápa 1510-ben adta vissza ismét a vallombrosiaknak. Platinának tehát aligha volt tudomása a strumai monostor létezéséről; nyilván a Liber Pontificalis folytatásának valami gyarló másolata feküdt előtte művének kompilálásakor, amelyből az olasz fül előtt szokatlanul hangzó Struma szó hallatára felületes humanista tudálékossággal egy soha nem létező monostor nevét alkotta, amelyet szláv hangzása miatt Pannoniába helyezett. Tette ezt valószínűleg annál szívesebben, mert III. Calixtus egész császárpárti szereplése vajmi kevésbé lehetett rokonszenves előtte s III. Calixtus alakja nem igen volt beleilleszthető a pápáknak olasz humanista-szellemű Pantheonjába.¹

Platina műveinek rendkívül gyors és széleskörű elterjedése biztosította ennek a történeti tévedésnek a köztudatba való gyors átmenetét. Onofrio Panvinius, aki különben nagy felületességgel Calixtust elődjével, Paschalissal keverte össze, már egyenesen magyar nemzetiségűnek mondja, akinek csak a születési helye bizonytalan. Ellenben a magyar monostor nevét, amelynek János állítólag az apátja volt, ő is teljesen elferdítve írja.²

¹ Platina munkájának eredeti kéziratát a vatikáni könyvtár őrzi. Jelzete: Cod. Vat. Lat. 2044. Itt fol. 142 r. világosan olvashatók a „... Joannes Sarmiensis abbas ex Pannonia...» szavak, tehát nyomdahiábáról a princeps editionál sem lehet szó. Platina művét illetőleg v. ö. Pastor, Geschichte der Päpste, II. Band; az eredeti kéziratra vonatkozólag pedig Pastor: Die Originalhandschrift von Platina's Geschichte der Päpste, Deutsche Zeitschrift für Geschichtswissenschaft, 1890, pp. 350—56.

² «Sanctiss. D. N. Pascalis III. Pont. Max. Joannes natione Hungarus, patria . . . professione monachus ac abbas monasterii Scrunnien»(!). Epitome Pontificum Romanorum, Venezia, 1557, p. 131.

Érdekes változatot vett III. Calixtus állítólagos magyar kapcsolatainak kérdése Alfonsus Ciaconius munkájában, amelyben a szerző Platinán kívül más forrásokat is használ s az eredeti forrásokhoz is többhelyen visszatér.¹ Szerinte Barbarossa Frigyes 1169-ben ellenpápává tette a strumai apáti székből «Joannes quidam Ungarus»-t, aki ennek a monostornak a szerzetese volt és tolvaj hírében állott. Világos, hogy Ciaconiusnak már tudomása volt arról, hogy létezett Itáliában egy strumai apátság, s Barbarossa Frigyes ennek az apátját tette meg ellenpápává. De nem tudott teljesen szabadulni Platina művének hatása alól sem, erre vallanak a Calixtusra vonatkozó elítélő szavak («furto pridem infamis») s azonkívül a magyar tradíció valamilyen módon való fenntartása. Miután magyarországi (strumai) apátnak nem mondhatja őt az író, mert meggyőződött arról, hogy hol feküdt János apátsága, ezért megteszi őt egyszerűen «Ungarus»-nak.

Ciaconius nyomán ez a variáció élt azután tovább. A XVII. és XVIII. század írói érezvén az előttük fekvő adatokban foglalt ellenmondásokat, igyekeztek valami elfogadható magyarázatot adni III. Calixtus állítólagos magyar kapcsolatainak.

Legtartózkodóbban erről a kérdésről az apátság krónikásai nyilatkoznak. Ignazio Guiducci apát, aki 1634—6 között kormányozta a monostort, krónikájában semmit sem mond Calixtus származásáról, csupán a közel egykori, de mindenesetre 1660, illetve 1674 után íródott lapszéli jegyzet mondja, hogy III. Sándor ellenpápája volt és a poppii Ungheriek közül származott.²

¹ Vitae et gesta summorum pontificum a Christo Domino usque ad Clementem VIII. . . . Roma, 1601, vol. I. pp. 484—85. «Joannes quidam Ungarus. furto pridem infamis, quem ex monacho et abbate monasterii Strumensis . . .» Forrásairól pedig Ciaconius a következőket mondja: «Ceterum Chunradus de Lichtenauum, Abbas Vespergensis in Chronicis auctor est, Callistum hunc Venetias accessisse, ibique V. Kal. Augusti, ad pedes Alexandri accedentem, schismatici renuntiasset. Verum quae supra ex incerto auctore scripsi, veritati proximiora videntur. Ex his auctoribus, quos supra in Paschali III. citauimus. «A bizonytalan szerzők «duo libri bibliothecae Vaticanae, Bernardinus Corius hist. parte I.»

² Poppi — Biblioteca Communale — Ms. 120. Compendio o Som-

Hasonló felfogást vall az apátoknak egy 1792—1810 között készült névjegyzéke is, amely az irodalomban Manucci nyomán¹ kikristályosodott nézetet ismételte csupán.²

Ez az ingadozás, amely hol magyar nemzetiségűnek, hol meg egy Poppiban élő Ungghieri-családból származónak mondja János apátot, állandósult a XVII—XVIII. század íróinál, miután a strumai apátság hollétéről ekkor már vitathatatlan ismereteik voltak a helyi történet íróinak.

Pedig az Ungghieri-családból való leszármaztatás is önkényes feltevésnek látszik csupán, amelyet az *ungarus, hungarus* szóból alkotva, János apát magyar származásának igazolására talált ki csupán egy tudákos író, Giuseppe di Scipione Mannucci, akinek 1660-ban írt. s már idézett munkájában található először

mario di tutte le cose notabili attenenti alla nostra Badia di s. Fedele, levato da cartapecore, privilegi e scritture antiche e moderne, cominciato da la fondazione di questo nostro monasterio l'anno 1017 sino a come segue, per opera e fatica del molto illustre R. P. ab. d. Ignazio Guiducci da Firenze, governante questa Badia l'a. 1634, 1635, 1636. — «1161. Don Giovanni primo, abate ottavo. Essendo passato a miglior vita l'Abbate Don Moisé, fu da Monaci e Capitolo di San Fedele, come in quei tempi si costumava, creato per elezzione in Abate a Vita, come furono ancora eletti tutti li suoi Antecessori, un Padre nominato Don Giovanni, che fu il primo di questo nome e l'ottavo in ordine fra gli Abati di S. Fedele, il quale visse anni otto in quel reggimento. E nota che noi andiamo computando gli anni di questi abati tanto antichi, conforme a che si trovano nominati in Cedole o Cartapecore di donazione di Beni al Monasterio o di altri dati affitto o in altra qualunque maniera.» V. ö. id kézirat pag. 6. Mellette a lapszálen későbbi kéztől: «Questo fu Antipapa contro Alessandro terzo et era degli Unggheri da Poppi. Manucci et altri storici.» V. ö. Olinto Fanfani: Inventario dei Manoscritti della Biblioteca Comunale di Poppi, Firenze, 1925. Ezúton mondok őszinte köszönetet Olinto Fanfani úrnak, a poppii Biblioteca Comunale igazgatójának, aki kutatásaimban a legnagyobb készséggel támogatott.

¹ Le glorie del Clusentino descritte P. Giuseppe di Scipion Mannucci da Poppi nell'Anno 1660. E con l'augumento d'alcune nuove particolarità in quest'Anno 1674 date a luce... Firenze, 1674, pp. 160—62.

² Poppi-Biblioteca Comunale. Limbus. «1161. D. Joannes Ungari de Puppio primo fuit Pseudopontifex contra Alexandrum III, qui se vocavit Callistum III, tandem Papatu se abdicavit, ac ab Alexandro creatus est Episcopus et Gubernator Beneventi.»

ez a feltevés. Nem valószínű ez azért, mert az egykorú források mitsem tudnak János apát származásáról. De az okiratos feljegyzésekben sincsen semmi nyoma annak, hogy Poppiban már a XII. században egy Unghieri-család létezett volna, ilyen-nel később se találkozunk az iratokban.¹

III. Calixtus ellenpápa állítólagos magyar voltának tart-hatatlanságát egészen jól látta már egy XVIII. századi tör-ténetíró. Stefano Borgia, a későbbi híbornok, Benevent város történetéről írt s a maga korában igen jeles munkájában² megemlékezik Calixtus beneventi rektorságáról is, de ada-tok híjján erről nem tud mondani konkrétumot. Ellenben bőven foglalkozik III. Calixtus magyar kapcsolatainak kér-désével. Miután Mario della Vipera munkájában (*Chronologia archiepiscoporum Beneventanorum*, p. 114) egy montecassinoi kéziratra hivatkozik, annak bizonyítására, hogy Calixtus (*Joannes Hungarus monachus Casin. Abbas Strumensis in Hungaria, Archiep. [t. i. Beneventanus] XXII.*) magyar föl-dön volt apát, Borgia most saját kutatásai alapján mondja, hogy a montecassinói könyvtárban a della Vipera által idé-zett kézirat nem található. Arra vonatkozólag, hogy a strumai apátság nem Magyarországon, hanem az arezzói egyház-megye területén, Casentinóban létezett, a vatikáni levéltárból IV. Incének egy, az új apátot megerősítő levelét, továbbá egy 1275-i tizedjegyzéket idéz. Borgia nem fogadja el az Unghieri családból való származást sem hitelesnek, amelyet csak Manuc-cira hivatkozva említ (*si Manuccio credimus*) Angelo Mario

¹ Poppiban, a Biblioteca Comunaleban gazdag gyűjteménye van a helybeli családokra vonatkozó genealógiai feljegyzéseknek. Ezek:

Ms. 160. «... Memorie delle più distinte famiglie della stessa città di Bernardo Giuliano Lapini», amely munka 1630 után íródott;

Mss. 401—410. «Memorie e ricordi delle famiglie Ducci, Crudeli, Rilli Grifoni, Nicoletti», egy a XVI. századdal kezdődő gazdag genealógiai gyűjtemény. De nem találni semmi nyomát az Unghieri-családnak a címerrajzok gyűjteményében sem (Ms. 2 és Ms. 337). Nem szól-nak egy poppii Unghieri-családról a közkézen forgó olasz genealógiai munkák sem.

² *Memorie storiche della pontificia città di Benevento dal secolo VIII. al secolo XVIII. Parte III. vol. I., Roma, 1769. pp. 160—62.*

Bandini munkája (Specimen litteraturae Florentinae sæculi XV.) nyomán.

Több mint másfélszázada, hogy Borgia munkája megjelent s mégis minduntalan felbukkan III. Calixtus magyar származásának hiedelme. Most jelent meg Fernand Hayward összefoglaló, népszerű munkája a pápák történetéről.¹ Szerinte Barbarossa Frigyes III. Pasckal halála után egy magyart, a strumai (egyik helyen «abbé de Staume», másik helyen «de Strum») apátot kreálta ellenpápává. Hayward III. Calixtusnak a családját is tudni véli, mert szerinte a már ismertetett tradíciótól eltérőleg *Jean Morson*nak hívták. Mindezeknek dokumentáris bizonyítékával Hayward adós maradt, csupán általánosságban hivatkozik Abbé Mourret munkájának (*Histoire de l'église*) IV. kötetére.

Pedig történeti tudásunk mai állása mellett a mesék közé kell utalnunk azt a ma is sűrűn felbukkanó nézetet, hogy III. Calixtus magyar származású, vagy magyarországi bencés-apát lett volna. Erről az egykorú források semmitsem tudnak. Három századdal később bukkan ez fel Platinánál, tőle vándorol azután tovább, különböző formákat öltve, egészen a mai napig. Ideje, hogy a történeti kritika végleg leszámoljon vele.

TÓTH LÁSZLÓ.

¹ *Histoire des Papes*, Paris, 1929, pp. 247, 511.

TÖRÖKORSZÁG SEMLEGESSÉGE.

1848—1849.

Tanulmány a magyar szabadságharc diplomáciai történelméből.

1. Az előzmények.

Lengyelországnak és az aldunai fejedelemségeknek a XVIII. század végén történt megszállása következtében az orosz hatalom három oldalról karolta körül a Habsburgok birodalmát, amelynek lakossága legalább felerészben az oroszokkal rokon szláv fajhoz tartozott. Az orosz diplomácia teljes mértékben kihasználni törekedett azt a körülményt, hogy a francia forradalmi és a napoleoni háborúkban a francia-német küzdelem súlypontja nyugaton feküdt és hogy e küzdelem a közép-európai népek figyelmét teljes mértékben lekötötte. Csapatait Galicián és Havasalföldön keresztül észrevétlenül a Kárpátok felé toltta előre és kész volt Ausztria német tartományait Németországnak felajánlani, hogy annak ellenértéke gyanánt a szláv telepekkel tarkított dunai területeket a maga részére biztosítsa. Semmi kétség, hogy reánézve a dunai területek a tengerszorosoknak és Konstantinápolynak *hinterlandját* alkották és hogy azoknak megszerzésével voltaképpen a bizánci császárságnak a szláv-görög egyház útján való felújítását és a meleg tengerek elérését szorgalmazta. A konstantinápolyi görög patriarchátus egyházainak és a szláv-görög népeknek a török uralom alól való felszabadítása olyan távlatokat nyitott meg az orosz politika intézői előtt, amelyeknek nagyszerűsége sokkal inkább foglalkoztatta őket, mint a jeles történetírókat, akik az összefoglalások terén megelégednek futólagos áttekintésekkel, amelyek csak elmosódó képet nyújtanak. Ugyanígy merül homályba Oroszországnak azon töprengése, hogy az 1815-ben kialakult európai államrend akadályait mérlegelve, vajjon a tengerszorosok vagy a *hinterland* után nyúljon-e; közel félszázadon át ide-oda kap-

kodván, egészen addig, amíg az 1848-i forradalom vihara el nem söpörte Metternich herceget. kit egész idő alatt ez a kapkodás bilincselte le és ki az orosz előnyomulás veszedelmét oly hosszú időn át mesteri kézzel tudta elhárítani Középeurópa népei felől.

Ebben az általános képben a magyar nemzet sokkal több fehér foltot tölt ki, mint az az egyetemes történelmi kézikönyvekben ismeretes. Csak azt az egyet legyen szabad megemlítenünk, hogy a magyar politikai közvélemény az orosz aspirációk hatása következtében lassankint megosztotta figyelmét a nyugat és kelet között és keresni kezdte azokat a szálakat, melyek az orosz támadás ellen más népekkel összefűzik. A kor egyik legnagyobb magyar államférfia, Wesselényi Miklós báró a katolikus horvátok és a latinosodó románok szűkebb, a németek és olaszok tágabb szövetségében, a háttérben mögöttük álló Anglia támogatásában vélte az orosz veszedelem ellensúlyát megtalálni; oly gondolat, mely az elmúlt évszázadban állandóan visszatért és amelynek Oroszország a világháborúban a horvát területeknek Szerbiába olvasztásával, Romániának egy szláv gyűrűbe illesztésével akart véget vetni, ami Wesselényi báró elgondolásának helyességét teljes mértékben igazolta.

2. Magyarország aldunai politikája. I.

Nagy tévedés azt hinnünk, hogy az 1848-i magyar forradalom pusztán az Ausztria elleni küzdelemben merült ki, mert a közelebbi vizsgálódás ennél sokkal többet: nem annyira negatív, mint inkább pozitív képet mutat. Egyrészt Magyarország önálló állami berendezkedését a Habsburgok alatt, másrészt az önálló magyar állam biztosítását a keleti betörésekkel szemben. Mindenesetre kérdés tárgyát képezheti az, ami abban az időben a brit közvéleményt nagymértékben foglalkoztatta, hogy vajjon Ausztria és Magyarország kormányzati elkülönülése a Habsburgok birodalmának és hatalmának előnyére vagy hátrányára szolgált-e; történelmileg azonban sokkal fontosabb az, hogy a berendezkedő Magyarországnak az önálló kormányzattal együtt magára kellett vennie annak a védekezésnek a terhét is, amelyet Metternich herceg 1815 óta Magyarország

nevében és javára vitt. Az is nyilvánvaló, hogy ez a védekezés egyedül akkor lehetett hatályos, ha a magyar kormánynak a magyar állam összes népeivel egy frontot sikerül alkotnia. Aminthogy a sikeres védekezést is csak az béníthatta meg, ha Magyarország népeinek egységét és egybetartozását külső erővel megbontani lehet, amire Metternich herceg ellenlábasa, Kolowrat gróf törekedett. A különbség a két irányzat között éles, következményeiben súlyos volt, mert amíg Metternich hercegnek az erők összetartásával sikerült a Habsburgok nyugatra támaszkodó birodalmát az orosz hatalmi törekvésekkel szemben megvédenie, addig Kolowrat gróf szlávbarát politikája ennek ellensúlyaként az orosz befolyás előtt nyitott utat, ami a Habsburgokat a Romanovok védősége alá helyezte, Magyarországot pedig orosz megszállás és tartós feldarabolás veszedelmének tette ki.

A bécsi udvari körök Metternich politikáját feladva, és talán éppen Metternich herceg bukásának visszahatásaként, a nemzeti berendezkedés törekvései ellen, amely az ő felfogásuktól minden tekintetben, minden formájában annyira távol volt, egyenesen Oroszország fegyveres erejéhez folyamodtak. Erre vonatkozólag egyenesen klasszikusnak kell nyilvánítanunk Ponsonby lord levelét, amelyben saját értesülése alapján már 1848. március 28-án megmondotta, hogy az osztrák udvar a magyar alkotmányos küzdelem ellen Oroszország fegyveres erejéhez folyamodik. Ami világosan mutatta, hogy Metternich herceg távozása után a szentesítendő magyar törvények, tehát az uralkodó által törvényesített alkotmányos mozgalom ellen is idegen, és pedig orosz fegyveres erőt készültek igénybevenni. Ponsonby lord állításának — mert levele a mai napig kiadatlanul maradt¹ — talán a legnyomósabb bizonyítéka volt az, hogy Miklós cár még 1848 tavaszán biztosította Ferdinánd császár udvarát, miszerint kész Galicia és Bukovina határvédelmét ellátni, hogy az ott állomásozó csapatok Szárdinia ellen felhasználhatók legyenek. E biztosíték a bomlásban levő

¹ A Blackwell András József magyarországi angol ügynökhöz írt levél másolata megvan a Magyar Tudományos Akadémia kéziratárában Blackwell iratai között.

Ausztriára nézve hathatós segítségnek bizonyult, mert Károly Albert király veresége, az olasz forradalom elfojtása nagyrészt ennek volt köszönhető. Az is bizonyos azonban, hogy Ausztria e győzelmet, amely neki az olasz tartományokat 1866-ig biztosította, önérdékének feláldozásával, drágán fizette meg. Varsóban ugyanis orosz főhadiszállást rendeztek be, amelyet Bukovinán és Moldván keresztül csakhamar követett egy bukaresti főhadiszállás felállításával. Ezzel az orosz hatalom vaskapcsokkal fogta körül azt az Ausztriát, amely most már Metternich herceg éleslátását és tapasztalatait nélkülözte és amely az orosz előnyomulás elleni védekezés kiépítése helyett az orosz hatalom útjában álló Magyarországnak az uralkodótól törvényesített alkotmányos mozgalmát elfojtó polgárháború megszervezéséhez, tehát a belső erők egyesítése és összefogása helyett azoknak egymással szembeállításához fogott.

A horvátok élére Jellacsics József báró személyében olyan bánt állítottak, aki a horvát-magyar megegyezés helyett a magyar kormánynak, tehát fölöttes hatóságának hadat üzent és a horvát-magyar kérdés megoldását fegyverrel gátolta meg. Nagy tévedés azt hinnünk, hogy ezzel, amint ezt egyesek feltüntetni törekedtek,¹ egy horvát nemzeti küzdelem indult meg, amelynek addig a magyarság útjában állott, mert Jellacsics báró báni méltóságát, a magyar állam egyik legfőbb méltóságát bevalottan jóval kisebb osztrák katonai rangjának rendelte alá; és mert maga nyíltan megmondotta, hogy nem a horvát nemzet megbízásából, hanem az osztrák császári hadügyminisztérium rendeletéből, mint osztrák császári tiszt — *ein Mann Oesterreichs* — osztrák császári zászlók alatt lépte át a magyar határt. Főleg azért említjük meg ezt, mert az ő idejében Zágráb főváros a milánói főhadiszálláshoz igazodott és mert így logikus kapcsolat állapítható meg az orosz határvédelem, a galíciai és bukovinai osztrák haderőnek Itáliába való szállítása, Károly Albert szárdinai király veresége és a milánói főhadiszállástól támogatott Jellacsics báró előnyomulása között.

¹ Így *Hartley M.*: The man who saved Austria. The life and times of Baron Jellachich. London, 1912.

A magyar-horvát megegyezés meghíúsítását nyomon követte a magyarok és románok megegyezésének meghíúsítása, mi már Ausztria és Oroszország együttes fáradozásának eredménye volt.

A magyar kormány a császári udvarban székelő magyar külügyminisztérium útján állandóan sürgette, hogy a Habsburgkirályoktól szentesített régi törvények értelmében, amelyek a török birodalommal fenntartott diplomáciai viszonylatokban magyarok alkalmazását írták elő, a Magyarországgal szomszédos aldunai fejedelemségekben magyar konzulátusok szerveztesenek.¹ Ez a törvényes kívánság — részben Oroszországra való tekintettel — sohasem talált meghallgatásra; mi annál sajnálatosabb volt, mert ennek következtében a magyar és aldunai román nemzeti mozgalmak között a mindkét részről óhajtott közvetlen összeköttetés nem alakulhatott ki, tehát ennek következtében közös front sem jöhetett létre az orosz támadás ellen. Amely orosz támadástól pedig a magyarok és a románok egyformán féltek és amelynek jelei már 1848. március végén mutatkoztak, amint azt Ponsonby lord bécsi angol nagykövetnek idézett levele is bizonyítja. de amit az orosz kormány ugyanakkor nyíltan is bejelentett. Alighogy idevonatkozó jegyzéke 1848. március 26-án Bukarestbe érkezett, Kotzebue orosz konzul 30-án tüntetően elutazott; biztosra véve, hogy működését az orosz csapatok közeli bevonulása úgyszólván fölöslegessé fogja tenni. A beavatott Ponsonby lord tehát március 28-i levelében igen jól sejtette, hogy az orosz csapatok milyen célzattal vonulnak a Kárpátok felé, ami másként, mint Bécs előzetes jóváhagyásával nem is volt elképzelhető, mert ellenkező esetben ellenséges aktusnak lett volna minősítendő.

A bevonuló oroszok most abban mesterkedtek, hogy a felvonulást zavaró román-magyar megegyezésnek egy román-magyar védelmi vonal megalkotásának elejét vegyék. Nagyon érdekes ebből a szempontból egymás mellé tennünk azt a két

¹ Esterházy Pál herceg magyar külügyminiszter átiratai az osztrák császári minisztériumhoz 1848. július 1 és 14. *Horváth J.*: Magyar diplomácia 1815—1920. Budapest, 1928. 158. l.

okiratot, amelyek egyikében Duhamel tábornok, bukaresti orosz császári megbízott a román kormányt magyar támadással rémítette,¹ míg az 1848. július 31-i orosz császári manifesztum az aldunai fejedelemségek megszállását azzal indokolta meg, hogy a románok Ausztria és Oroszország rovására dákóromán birodalmat akarnak alapítani.² Holott éppen Puchner báró, az Erdélyben álló osztrák császári csapatok parancsnoka jelentette Bécsbe, hogy Erdélybe és a Bánátba magasrangú tiszt érkezett azzal az utasítással, hogy a magyarországi románokat felizgassa.³ Oroszországnak tehát a magyar-román megegyezés nem állott érdekében. Mikor azonban Jellacsics báró 1848 nyarán vereséget szenvedett és felbomlott csapatai az osztrák határ felé közeledtek, Puchner báró is arra kapott utasítást, hogy a magyarok és románok szétválasztására törekedjék.

Ezzel Ausztria megszűnt akadály lenni az orosz hatalmi tervek előtt.

3. Magyarország aldunai politikája. II.

A bécsi rendelkezés folytán azonban a természetes fejlődéssel ellentétes irányzat került hatalomra, mert Puchner báró eljárásában most már az erdélyi lakosságnak csupán egy részére, a szászokra és románokra támaszkodhatott, akiket utasítása szerint Ausztria mellé kellett vonnia; mivel pedig Ausztria sorsa ekkor már Oroszországtól függött, Erdélyt saját és a lakosság akarata ellenére — mert ebben a szászok és románok is egyetértettek a magyarokkal — orosz védelem alá kellett helyeznie.

Az erdélyi románok azért állottak Ausztria mellé, hogy az összes románok egyesítését elérhessék, amit egyébként Oroszország is előmozdított, hogy a dunai monarchia belső ügyeibe való fegyveres beavatkozásra, mint a július 31-i manifesztum

¹ *Heliade*: Mémoires sur l'histoire de la régénération roumaine. Párizs, 1851. 41. l.

² Közlötték a Martens-féle és egyéb diplomáciai okmánygyűjtemények.

³ *Horváth* id. m. 52. l.

mutatta, elfogadható ürügyet szerezhessen. Ezt az egységes román államot Magyarországgal nem, csak Német- vagy Oroszországgal lehetett volna egyesíteni. Azért kínálta fel azt az erdélyi származású Maiorescu János Frankfurtban a német hatalomnak.¹ Mivel pedig az aldunai fejedelemségek tényleg orosz megszállás alatt állottak, Németországnak előbb el kellett volna venni őket az oroszoktól, akik viszont Erdélyt éppen azzal a céllal fogták körül, hogy annak elfoglalásával az összes román területek orosz uralom alá kerüljenek. Sok tekintetben hasonlított a helyzet az 1914-ihez, mikor a románok német segítséggel Dákórománia megalkotására törekedtek, amit Oroszország fegyveres úton a román területeknek orosz uralom alá hajtásával igyekezett megakadályozni.

Puchner báró csak addig tarthatta magát 1848 őszén nyert utasításaihoz, amíg gyöngé haderejével szemben a magyar kormány ereje is gyöngé volt; ami alig egy hónapig tartott. Az események ugyanis gyors ütemben következtek egymásután: 1848. szeptemberben az osztrák kormány szakított a magyar kormánnyal, Jellacsics báró Magyarországra tört, az oroszok megszállották Moldvát és Havasalföldet; novemberben Puchner báró megkísérelte a magyarelles szervezkedést; decemberben vereséget szenvedett és 1849. januárban megtörtént az oroszok behívása.

A források alapján ma már egészen világosan megállapítható, hogy az orosz kormány a márciusi forradalom hírére az aldunai fejedelemségek megszállására törekedett. Timoni bukaresti osztrák főkonzul már 1848. április 7-én azt jelentette kormányának, hogy Pétervárról rendeletérkezett Bukarestbe, amely Moldvának és Havasalföldnek orosz védelem alá helyezését adta tudtul.² Április 25-én Duhamel tábornok személyében már orosz császári meghívott érkezett Jassyba, május 12-én Bukarestbe, aki ettől kezdve a két fejedelemség ügyeinek intézésére jelentékeny befolyást gyakorolt.

¹ Közölve: Anul 1848. IV. kötet. Bukarest, 1903. 414. és V. kötet 361. l.

² Bukarest, 1848. ápr. 7. No. 29. Bécsi Államlevéltár.

Ezzel szemben a magyar kormány kezdettől a románokkal való megegyezés, az aldunai fejedelemségek függetlenségének megtartása és az orosz támadás elhárítása érdekében fáradozott. Az osztrák hatóságok maguk cáfolták meg azokat a híreszteléseket, hogy a magyarok Havasalföldre akartak törni és hogy a havasalföldi kormány az erdélyi románokkal keres egyesülést. Timoni július 8-án azt jelentette, hogy a havasalföldi román kormány nem keresi a magyarok támogatását;¹ mikor pedig Talat effendi azt kérdezte Puchner bárótól, hogy Erdélyből nem akarnak-e Havasalföldre betörni, helyettese, Pfersmann császári tábornok azt válaszolta, hogy ilyen tervről semmi tudomása nincsen.²

A magyar kormány csakhamar észrevette, hogy a Habsburg-birodalom felosztásában a német és szláv hatalmak egyformán érdekelve vannak és ezért Anglia támogatásának megnyerésére törekedett. Már 1848 tavaszán a brit kormány különös figyelmébe ajánlotta Moldva és Havasalföld ügyét és ebbeli figyelmeztetéseit azután is több ízben megújította.³ Fáradozásait csupán azért nem kísérte siker, mert Ponsonby lord, bécsi angol nagykövét a bécsi udvarnak az orosz beavatkozásra épített terveit saját kormánya érdekeinél jobban támogatta. Ennek következtében Palmerston lord külügyi államtitkár a bécsi követjelentések alapján hónapokig abban a hitben élt, hogy a magyarok az Osztrák Háztól el akarnak szakadni és ezzel a monarchia olyanfokú gyengülést szenved, hogy az orosz hatalmi törekvésekkel szemben minden erő kifejtésre képtelen lesz; felfogása szerint tehát a brit érdek Ausztria oldalán állott, amelyet Magyarországgal szemben erősíteni akart. Tévedése abból állott, hogy Magyarország a Habsburg-háztól nem akart elszakadni, de viszont Ausztriába, melyhez sohasem tartozott, sem akart beolvadni, amit 1848 nyarán az osztrák császári kormány követelt és amelyet Palmerston lord abban a feltevésben tett magáévá, hogy ezzel az erőket egyesítenie sikerül. Fogalma sem

¹ Bukarest, 1848. júl. 8. No. 70. Bécsi Államlevéltár.

² Bukarest, 1848. jún. 17. Timoni jelentése No. 57. U. ott.

³ A részleteket közöltem: Magyar diplomácia 1813—1918. Budapest, 1928.

volt arról, hogy ezzel az osztrák kormánytól élvezett orosz támogatást és befolyást erősíti meg és hogy ezzel egy osztrák hódítópolitikát védelmez, amely számításait Oroszország fegyveres erejére építette.

Igaz, hogy Sir Stratford Canning, konstantinápolyi angol nagykövet jelentései Ponsonby lord értesítéseitől nagymértékben eltértek, sőt azokkal sokszor ellentétesek voltak, de Palmerston lord a közép-dunai kérdésekben a bécsi jelentésekhez ragaszkodott. Egészen addig, amíg meg nem győződött arról, hogy Ponsonby lord az orosz beavatkozást előkészítő udvari párt szócsöve volt, míg Canning ezzel ellentétben az orosz beavatkozás veszedelmétől úgy Törökországot, mint az aldunai tartományokat és közvetve Magyarországot és Erdélyt is megmenteni törekedett. Ezért igyekezett a magyar kormány Ponsonby lord helyett Canninggel keresni kapcsolatokat, míg Palmerston lord a brit hatalom súlyával támasztotta alá egészen — a krimi háborúig. Az időközben elbukott magyar kormánynak csupán az az erkölcsi elégtétele maradt meg, hogy a brit kormány figyelmét az orosz veszedelemre kezdettől felhívni törekedett.

4. Az aldunai megszállás.

A korszakra vonatkozó történelmi munkálatok részletesen elmondják az aldunai orosz megszállás történetét és annak európai következményeit. Csupán azt a körülményt nem domborítják ki kellően, hogy *a)* az orosz csapatok idegen államterületet szállottak meg ; *b)* hogy ez a megszállt terület szuverén török államterület volt, amelynek épségét az 1841-i nemzetközi szerződés biztosította ; *c)* hogy ezen török államterületen Moldva és Havasalföld önálló kormányzattal bírt fejedelemségek voltak ; *d)* hogy Erdély a magyar államhoz tartozott és a felsorolt területekkel semmiféle államjogi viszonylatban sem állott ; *e)* hogy ennek következtében Erdély déli és keleti határai a szuverén magyar és török államok határai voltak ; *f)* hogy a magyar állam viszont nem az osztrák államnak alkotta részét, hanem egy Habsburg-Birodalomnak, amelynek Ausztria is csupán egyik tartozéka volt.

A megszállás történetében nem domborítják ki kellően azt, hogy a török kormány a fölötti aggodalmában, hogy az aldunai fejedelemségek orosz megszállás alá kerülnek, ezt megelőzően török csapatokkal szállotta meg azokat, tehát voltaképpen kétféle megszállással állunk szemben: egy török megszállással, amelyben egy szuverén állam saját hűbéres tartományait szállotta meg, és egy orosz megszállással, amely idegen államterületre vonatkozott. Ennek megfelelően a korabeli aldunai fejedelemségekben háromféle haderőt találunk: a helyi román milíciát, a török és orosz megszálló csapatokat. Velük szemben a magyar állam területén a habsburgi haderő két ellentétes hadseregre oszlott: az osztrák császári hadseregre, amely Erdélyt Ausztria részére akarta meghódítani, és a magyar királyi hadseregre, mely azt Magyarország részére igyekezett megtartani. A Puchner bárótól szervezett szász és román szabadcsapatok az osztrák hadsereg megerősítését szolgálták.

Az orosz megszállás Galicia és Bukovina határaitól egészen a Dunáig, tehát a Kárpátok mentén Jassytól Bukaresten át Orsováig terjedt. Az orosz beavatkozás ellen magyar szövetséget sürgető román forradalmi kormány elmenekült: egy kis töredék Magyarországra ment és a magyar-román megegyezést sürgette (Balcescu. Boliac); egy másik töredék az osztrák csapatoktól megszállandó Magyarországot a Német Birodalomnak kínálta fel (Maiorescu); egy harmadik töredék (Bratianu, Golescu) Párizsba költözött és Franciaország támogatásával Keletmagyarország megszerzését szorgalmazta, mihez a jogcím teljesen hiányzott. Az ugyanis, hogy Erdély 1691-ig, mint török hűbéres fejedelemség, Moldvával és Havasalfölddel együtt ottoman felsőség alatt állott, nem azt jelentette, hogy egy román állam tartozéka volt, vagy hogy egy hármas román unió létezett. Aki ezt állítja, halvány fogalma sincs arról, hogy ezt a román háborús propaganda találta ki.¹

¹ A Bánátról mondja ezt *East W. 9.*: The union of Moldavia and Wallachia, 1859, Cambridge 1929. 10. 1.

5. Puchner báró akciója.

A kérdésnek a brit kormány semlegessége következtében a helyszínén kellett eldőlnie, hol a helyzetet az osztrák-orosz szövetség dominálta.

Puchner báró 1848. október 18-i manifestumában bontott zászlót Ausztria mellett. Október 26-án az erdélyi szászokat önkéntes hadsereg megalakítására szólította; Salmen szász gróf november 14-én elrendelvén a megszervezett szász csapatok felállítását. A románokkal október 29-én Puchner nevében Schurter tábornok egyezett meg, mire a felfegyverzett román-ság szintén szembefordult a magyarsággal. Ebben a kitörni készülő polgárháborúban a rendért felelős osztrák császári haderő eleinte semleges magatartást tanúsított; a szászok azonban nem kis aggodalommal néztek a mérkőzésnek esetleges következményei elé, amit az ő szempontjukból főleg az súlyosbított, hogy a románok összehasonlíthatatlanul erősebbek voltak és így a magyarság gyengülése a román-ság aránytalan megerősödését vonhatta maga után. Éppen ezért a román-ság vezetői — Saguna püspökkel ellentétben, aki nem is volt erdélyi — nem lelkesedtek az orosz bevonulás gondolatáért, amelyet inkább a szászok szorgalmaztak, akik a székelyek támadásától félve magánúton kértek segítséget az oroszoktól.

Bem tábornok gyors előnyomulása következtében Puchner báró és az erdélyi osztrák hadsereg sorsa 1848 végén átmenetileg válságosra fordult. Keletről az orosz hadsereg közeledett a Kárpátok felé, nyugaton Bécs és Szeben között már októberben megszakadt az összeköttetés, amelyet ettől kezdve Magyarország megkerülésével Galicián és Bukovinán keresztül orosz védelem alatt bonyolítottak le. Timoni bukaresti osztrák főkonzul október 31-i jelentése szerint Puchner báró a helyzet reménytelenségét látva Lüders orosz tábornokkal kezdett levelezést, miáltal a szebeni osztrák és a bukaresti orosz parancsnokságok között közvetlenné lett az érintkezés. Timoninak az volt a benyomása, hogy a levél egy kialakuló viszonylat kez-

detét jelenti,¹ holott az valójában azt jelentette, hogy az Erdélybe szorult osztrák hadsereg többé nem rendelkezett saját sorsa fölött.

Puchner báró tehát már akkor tisztában volt nehéz helyzetével. Annak ellenére, hogy csapatai november 17-én Kolozsvárt birtokba vették és a magyar csapatokat Csucsáig visszaszorították, előbb a szászok köréből erősítette meg seregét, azután az osztrák vezetés alatt létrejött román komitét bírta katonai szervezkedésre. Annak reményében, hogy ezen az úton jelentékeny katonai segítséget fog kapni, 1848. december 28-án román nemzetgyűlést hívott össze, amely Bem tábornok gyors sikereinek hatása alatt az oroszok behívása mellett határozott. Puchner báró tehát akciójának kudarca esetére — bár akarata ellenére és egyelőre közvetett úton — orosz rendelkezés alá helyezkedett.

Mikor híre jött annak, hogy az orosz csapatok november folyamán a magyar határig előnyomultak, a szászok, akiket viszont a szomszédos székelyeknek Brassó ellen tervezett támadása nyugtalanított, már 1848. december 2-án elhatározták, hogy az oroszokhoz folyamodnak. Nyilatkozatukat a román komitét nevében, amellyel Puchner báró kívánsága szerint karöltve kellett eljárniok, Saguna elnök is aláírta, ki később Lüders tábornokhoz utazott és maga kérte az oroszok beavatkozását. Saguna András elmagyarosodott macedo-román katolikus családból származott, aki jobb előmenetel reményében görög-keleti hitre tért és 1848 elején püspökké lett. Románul alig tudott valamit. Mikor Puchner báró Bécsből kapott rendeletei értelmében a magyar kormány ellen fordult, Saguna is Ausztria mellé állott; mikor pedig Puchner báró Bem tábornokkal szemben gyengének bizonyult, az orosz beavatkozást szorgalmazta, hogy a veszített ügyet megmenthesse és ezzel magának a bécsi körök előtt érdemeket szerezhessen. Román nemzeti szempontot nehéz volna keresni ez elhatározásban,

¹ Bukarest, 1848. okt. 31. No. 137. Chiffre. Timoni jelentése. Bécsi Államlevéltár. — A katonai eseményekről *Gyalókey J.*: Az első orosz megszállás Erdélyben. Századok LV—LVI. 1921—22. 626—62. 1.

mert később a románok maguk is helytelenítették Saguna eljárását, aki talán éppen e miatt szorosabban simult a szászokhoz, mint saját embereihez.

Engelhardt orosz dandárparancsnok, a kerülő úton hozzájuttatott érdeklődésekre válaszolva 1848. december 11-én Sinaiából arról értesítette a Brassóban álló Stutterheim János báró ezredest, hogy «nemzetközi jogi okokból nem lépheti át a határt».¹ Ezek a «nemzetközi jogi okok» nem jelentettek mást, mint hogy az orosz hadvezetőség elismerte Törökország semlegességét és tartózkodott egy idegen állam belső ügyeibe való beavatkozástól. Csapatait azonban a katonai helyzetre való tekintettel szorosan az erdélyi határon állította fel, úgyhogy december közepén már úgy a vöröstoronyi, mint a tömösi szorosan orosz katonák foglaltak állást.

Mikor Bem tábornok december 23-án Deésnél Wardener báró fölött diadalt aratott, seregét pedig, melynek vezetését Urban ezredes vette át, 1849. január 5-én a borgói szoroson keresztül Bukovinába szorította vissza, Bécs és Erdély között minden összeköttetés megszakadt és Puchner báró haderejével a déli határvonalra szorult. Ettől kezdve ő is Lüdersben látta egyetlen reménységét, a behívástól azonban, melyre felhatalmazása nem volt, egyelőre tartózkodott.

Nem tudott azonban ellenállni Salmen és Saguna követeléseinek, akik Kolozsvár elestének (1848. december 25) hírére nem bíztak többé abban, hogy az elszigetelt osztrák haderő továbbra is megállja helyét. Salmen december 28-i kérdésére Puchner báró helyettese, Pfersmann altábornagy még aznap közölte, hogy az osztrák csapatok mozgó hadműveletek esetén nem állhatnak a két város rendelkezésére.² Még ha fel is tesszük, hogy Puchner báró maga sem vállalta Lüders behívását, ezzel a válasszal szabaddá lett az út a behívás lavinája előtt, melyet Salmenék megindítottak.

Puchner báró nehéz helyzetében még mindig fölöttes ható-

¹ Sinaia, 1848. dec. 11. Stutterheim báró válasza : Brassó, 1848. dec. 12., a beavatkozás ellen. Eredeti a bécsi Kriegsarchivban; idézi *Gyalókey* id. h. 631. l.

² *Gyalókey* id. h. 633. l.

ságaihoz fordult : Hammerstein báró galíciai főparancsnokhoz és Windischgraetz herceg fővezérhez fordult, aminek eredményeként az osztrák hadügyminiszter Hammerstein bárót 1849. január 6-án Puchner báró megerősítésére utasította. Salmen és Saguna püspök azonban a helyzetet reménytelennek tartva sokkal hatásosabb eszközhöz kívántak fordulni és a szászok és románok együttes értekezletén már az oroszok behívása is szóba került. Saguna Puchner báró nevében, amire utóbbi nem adott felhatalmazást, egyenesen az orosz csapatok behívása iránt tett javaslatot, de Bem tábornok közeledésének híre még Puchner báró nevének súlyát is megingatta. A szászok a felelősséget vállalni nem akarták és kivonultak, a románok pedig Saguna ellen foglaltak állást. Végül is abban állapodtak meg, hogy miután nyíltan Puchner báró sem határozta el a behívást, a szász és román nemzetek pedig az esetleges következményekért semmi felelősséget nem akarnak vállalni, Brassó és Szeben városok vezetősége a védtelen polgárság megmentésének címe alatt fogják kérni a beavatkozást. Ezzel senkisésem lesz felelős a behívásért, amely Puchner báró részére mégis nagy segítséget jelent. A humanizmus címe alatt való behívás az oroszokat is igazolni fogja ; és végül, hogy maguk is vereséget ne szenvedjenek, olyan haderővel fognak bevonulni, amely az eseményeknek döntő fordulatot ad.

6. Az orosz beavatkozás.

Az orosz beavatkozás előkészítésében a következő eljárásokat lehet megkülönböztetnünk : *a)* Timoni osztrák főkonzul 1848. október 31-i jelentése szerint Puchner báró érintkezést keresett Lüders tábornokkal, Ségur gróf bukaresti francia főkonzul 1849. január 3-i jelentése szerint pedig már aziránt érdeklődött, hogy pénz- és levéltárát Havasalföldre küldheti-e,¹ mi nyilvánosan azt mutatta, hogy szükség esetén csapataival együtt semleges területre kívánt menekülni. *b)* Az erdélyi szá-

¹ *Hurmuzaki báró* : Documente pivate la istoria Romanilor. XVIII. Bukarest, 1916. 96—97. l.

szok vezetőinek (Salmen gróf) akciója Puchner báró támogatására és a vereség esetleges következményeinek orosz beavatkozás útján való elhárítására. *c)* Bem tábornok győzelmei után a már megindított hivatalos akciónak megfelelő utasítások hiányában, váratlanul Szeben és Brassó városok tanácsaira való szorítása és a vonatkozó meghíztatás előkészítése. *d)* Saguna görög-keleti román püspök egyéni akciója. *e)* A románság vezetőinek csatlakozása Puchner báróhoz, hogy az osztrák-magyar ellentét által felidézett polgárháború eredményeként Erdély uralmát a császári csapatok megsegítésének útján magukhoz ragadhassák. *f)* A románok eltávolodása Puchner bárótól, ki a magyarokkal szemben gyengének bizonyult és az orosz akció ellenzése, amelytől uralmukat féltették.

A beavatkozással kapcsolatban felmerült kérdések második kategóriáját alkották: *a)* A török államterület megsértése Moldva és Havasalföld orosz megszállása következtében. *b)* A magyar határok megszállása orosz csapatoktól. *c)* Puchner báró főparancsnok katonai levél- és pénztárának török földre való irányítása. *d)* A vonatkozó utasítások hiánya. *e)* A török kormány bizonytalan állásfoglalása.

A kérdések harmadik kategóriája: *a)* A bukaresti orosz katonai parancsnokság utasításainak hiánya. *b)* Annak habozása és visszarettenése a monarchia ügyeibe való beavatkozástól. *c)* A bukaresti osztrák konzulátus tartózkodó álláspontja. *d)* Az orosz konzulátus (Kotzebue) sürgetései. *e)* Az angol konzulátus ellenállása. *f)* A konstantinápolyi követségek megfelelő állásfoglalása.

A kérdéseknek ebben az útvesztőjében csak akkor találhatjuk meg az eligazodást, ha elsősorban arra válaszolunk, vajjon elválaszthatók-e egymástól az erdélyi osztrák katonai főparancsnokság és Szeben és Brassó városok, illetőleg egyrészt Puchner báró, másrészt Saguna és Salmen gróf eljárásai? Az kétségtelen, hogy az utóbbiak meglehetősen önállósággal jártak el az oroszok behívásában, de ugyanakkor a katonai parancsnoksággal is érintkezésben voltak, amelynek az oroszokkal folytatott tárgyalásokról tudomással kellett bírnia. Nem telezhető fel ugyanis, hogy egy katonai parancsnokság területén

a helyi hatóságok az ő tudta nélkül idegen csapatok behívása iránt szabadon tárgyalhassanak. Bár Puchner báró a behívásnak sem gondolatával, sem kísérleteivel nem azonosította magát, de szorult helyzetében azoknak elejét venni nem is igyekezett. Az sem lehetetlen, hogy egyenesen Puchner báró adta Salmennek és Sagunának a humanizmus jogcímét, amit azután a vonatkozó petíciók és az orosz okmányok is következetesen hangoztattak. hogy a beavatkozást pusztán emberi okokból indokoltá tegyék; holott a szászok igen jól tudták azt, hogy a magyar csapatok eljárása nem felelt meg a színes osztrák jelentéseknek. A Lüders tábornoknak átnyújtott kérelvél kétségbeesett hangját és túlzott rémlátásait az angol konzulátus később megcáfolta. Másrészt az is eldöntendő azonban, hogyan fordulhatott két város tanácsa külföldi katonai parancsnoksághoz akkor, ha az általuk is elismert saját katonai hatóságuk ezt a kérést nem fedezte; és hogyan bírálendő el nemzetközi jogilag az, ha a katonai parancsnokság tudomása szerint egyes helyi hatóságok külföldi katonai parancsnoksággal fegyveres beavatkozás előkészítése céljából érintkeznek?

Végül pedig hogyan állapítható meg a fenti esetben Törökország semlegessége, amely Ausztriától és Oroszországtól egyformán független semleges államot alkotott; és hogyan állapítható meg Törökország semlegessége, amelynek megsértését a török kormány sohasem panaszolta fel a konstantinápolyi követeknek?

Puchner báró helyzetét legélesebben az a válasz világítja meg, amelyet 1848. december 28-án Salmen gróf levelére Pfersmann tábornok útján adott és amelyben kijelentette, hogy a rendelkezésére álló erők a magyar hadsereg feltartóztatására, egyben Szeben és Brassó városok esetleges megszállásának elhárítására sem elegendők. Ennek folytán nem ellenzi azt, hogy a szászok orosz segítséghez folyamodjanak, maga is ezt ajánlván fölöttes hatóságainak.¹

Másnap, december 29-én Puchner báró közölte a román komitéval, hogy Bem tábornok közeledése folytán a román

¹ *Gyalókey* id. h. 633—34. l.

miliciára szüksége lesz, mit Saguna püspök akként tolmácsolt a maga embereinek, hogy Puchner báró a szász és román nemzetek útján kéri az orosz csapatok behívását.¹ Erre mindkét nemzet Puchner báró ellen fordult és nagyrészüket a gyűlésről eltávozott. Az a néhány ember, aki helyén maradt, csak Szeben és Brassó városok nevében merete szorgalmazni a beavatkozást, ezzel a kéréssel érkezvén 1849. január 2-án Bukarestbe Saguna püspök és Müller szebeni jogtanár.²

Duhamel tábornok, orosz császári megbízott, a kérésnek egy orosz-török haderő felhasználásával akart eleget tenni, miáltal a kérdés már az általános európai helyzetet, tehát a hatalmaknak egymáshoz való viszonyát érintve sokkal nagyobb hullámokat vetett, mint azt a kézikönyvek sejteni engedik.

A török terület kérdései keleti kérdés címen addig is fontos fejezetét alkották az európai politikai fejlődésnek, és a brit kormány tiltakozó jegyzékei Oroszország aldunai tervei ellen csak azért hangzottak el, mert a többi hatalmak belső bajokkal küzdöttek; nem a tiltakozás, hanem a hallgatás képezvén eltérést az addigi gyakorlattól. A balkáni brit missziók már is hallgatag frontot alkottak az orosz törekvésekkel szemben, és bár Ségur gróf, bukaresti francia főkonzul maga nem tiltakozott, ő is meglepéssel jelentette kormányának, hogy Törökország megbízottai Duhamel tábornoknak a magyar határ át-

¹ V. ö. *Jancsó B.*: A román nemzetiségi törekvések története. II. kötet. Budapest, 1899. 632—51. l.

² Timoni osztrák főkonzul 1849. január 9-én kelt 3. sz. jelentésében azzal számolt be a küldetéséről, hogy Müller Gottfried és Saguna püspök előterjesztéssel fordultak Lüders tábornokhoz, amelyet Lüders tábornoknak nyújtottak be és amelyről beadványban értesítették az osztrák konzulátust. A kézikönyvek a már több ízben kiadott előterjesztést tekintik a beavatkozás első okiratának. A beadvány azzal indokolta meg az előterjesztés beadását, hogy Puchner báró csapatait hadműveletekre kénytelen felhasználni, a határon álló császári orosz haderők pedig egy Ausztriával baráti viszonyban álló hatalomhoz tartoznak. A január 6-án kelt előterjesztésben Müller és Saguna aláírók magukat az erdélyi szász és román nemzetek megbízottainak nevezték és népeiknek a magyarok által tervezett megsemmisítését, a teljes pusztulás nyilvánvaló veszedelmét, a védtelen lakosság megmentését hozták fel érvel. — Timoni jelentése és mellékletei a bécsi államlevéltárban.

lépésére vonatkozó javaslatát elvetették és csupán annyit tettek meg, hogy Brassó és Szeben városok polgárságának kérését kormányaik elé terjesztették.¹

Nagyon érdekes egyébként, hogy a bukaresti kérvényezésnek Duhamel tábornok január 15-i jelentése szerint az lett az eredménye, hogy Puchner báró pénz- és levéltárát Havasalföldre szállították és Craiovában orosz helyőrség védelme alá helyezték. Ez volt tehát az első eset, hogy Törökország semlegessége a nemzetközi jog alapján sérelmet szenvedett, mert azok egy hadműveletet végző és azok beszüntetését ki nem jelentő külföldi haderő tulajdonát képezték. A vonatkozó eseményeket Ségur gróf jelentéseiből ismerjük. Január 3-án azt jelentette kormányának, hogy január 1-én Timoni értesítette a hatóságokat Puchner báró pénz- és levéltárának Havasalföldre való köldéséről, ami sajtósárgos kapcsolatot enged sejteni a szebeni értekezlet és Puchner báró magatartása között. Másnap, január 2-án Müller és Saguna is Bukarestbe érkeztek, mire Ségur gróf előbb Kotzebue orosz konzult, azután Fuad pasa, török császári megbízottat kereste fel. Az oroszok nyomban készek voltak a beavatkozásra, de a török hatóságokra gyakorolt nyomás napokon át nem eredményezett fordulatot.²

Ezzel a kérdés nemcsak Szebenben, hanem Bukarestben is fontos problémává alakult. Az ellentét ott a beavatkozást sürgető és azt ellenző táborok, itt a beavatkozni akaró oroszok és a tiltakozó törökök között európai jelentőségű harc tükre volt. Ebben a harcban az egyik oldalon az orosz-osztrák szövetség, a másik oldalon az angol-francia érdekközösség állottak. Mivel pedig az osztrákok nem merték vállalni a felelősséget az orosz beavatkozásért, a franciák pedig az ellenállásban nem mertek nyíltan együttmenni az angolokkal, Törökország a mérleget sem jobbra, sem balra nem tudta billenteni. A semlegesség formai birtokában tehetetlenül állott az egymással szembenálló

¹ Duhamel január 15-én arról értesítette Titoff konstantinápolyi orosz nagykövetet, hogy a küldöttség kérésére a magyar határt meg erősítették. — Melléklet Stürmer báró konstantinápolyi nagykövet január 24-i jelentéséhez u. ott.

² Ségur gróf jelentései. *Hurmuzaki* id. m. XVIII. kötet.

hatalmak között, amelyek csak később élezték annyira ki politikai magatartásukat, hogy a török kormány Oroszországgal ellentétben Anglia oldalára állhatott.

Nagyon érdekes volt az oroszoknak azon igyekezete, hogy miután ők kénytelenek voltak elismerni az aldunai fejedelemségekben uralkodó török hatalom szuverén jogait, a havasalföldi nemzeti kormányt pedig szélnek eresztették, 1849. január 3-án Saguna román püspök útján arra kérték Fuad effendi, török császári megbízottat, hogyha nem akar hallani arról, hogy török földről Magyarország belső ügyeibe orosz-török csapatok avatkozzanak be, és ha visszariad attól, hogy a hatalmak jóváhagyását nélkülöző aldunai orosz-török megszállást a hatalmak ellenére Magyarországra is kiterjessze, legalább a havasalföldi román milícia bevonulását engedje meg, amit azonban Fuad effendi szintén megtagadott. Ennek ellenére is fel kell vetnünk a kérdést, hogy az adott körülmények között mit jelentett volna, ha Puchner tábornok osztrák haderejének támogatására Erdélyben — a török hatóságok engedélyével és az orosz hatóságok támogatásával — úgy, amint az 1599-ben történt — román katonaság jelent volna meg. Legérdekesebb a dologban az, hogy az 1599-i esettel ellentétben erre a jelen esetben sem a bécsi kormány, sem Puchner báró nem gondoltak. Csak Ségur gróf január 4-i jelentésében olvasunk annyit, hogy az oroszok 3-án újabb demarsot intéztek Fuad effendihez és azt követelték tőle, hogyha török katonaságot nem enged Erdélybe szállítani, legalább a román milíciát hatalmazza fel arra, hogy fajrokonait megvédelmezzék (*de se porter au secours de ses frères de race*); Fuad effendi azonban ennek is elleneszegült.¹ Abban az esetben, ha ez mégis megtörténik, a hatalmak azt hitték volna, hogy az a magyarországi polgárháború következményeihez tartozik és aligha tudták volna eldönteni, vajjon az fegyveres beavatkozásnak lett volna-e minősíthető. A havasalföldi milíciát ugyanis sem orosz, sem török katonaságnak nem lehetett volna minősíteni és azt lehetett volna állítani, hogy a románok erdélyi fajtestvéreik megmentésére sietnek; mit a hatalmakkal akkor

¹ *Hurmuzaki* id. m. XVIII. 96—97. l.

sem lett volna nehéz elhiteni, ha ezt a segélynyújtást az erdélyi románok sem nem kérték, sem nem remélték. Nem lehetetlen azonban, hogy itt a dákóromán gondolatnak ügyes felhasználni akarásával állunk szemben, amelyet Oroszország nem is a románok érdekében, hanem abból a célból vett elő, hogy egy általa felfegyverzett román hadseregnek Erdélybe dobásával a maga előnyomulását fedezhesse. Ugyanaz, amint azt a világháború idején megkísérelte és megvalósította.

Bár Puchner báró pénz- és levéltárát már török területre irányította, formailag még fölöttes hatóságaitól várt segítséget és csak annak elmaradása esetére gondolt arra, hogy egészen Lüders védelme alá helyezkedjék. Az Olmützben 1848. január 6-án megtartott első minisztertanács, amely elé Puchner bárónak december 28-i kérése és javaslatai kerültek, még a galíciai osztrák hadtest útján ígért neki segítséget, a 12-én megtartott második minisztertanács pedig az orosz beavatkozás ellen foglalt állást, mit az osztrák császári kormány végleges elhatározásának kell tekintenünk.¹ Nagyjában ennek felelt meg Miklós cár azon rendelkezése is, hogy katonai segítség a helyi hatóságok sürgetésére nem, csak az osztrák katonai főparancsnokság egyenes kérésére nyújtható.²

Ezt az olmütz—pétervári megállapodást Puchner báró borította fel, akit Bem tábornok hadműveletei a török határ felé szorítottak.

Ségur gróf január 16-án azt jelentette kormányának, hogy az erdélyiek fegyvert és hadiszert kértek és hogy ezt a kérést az oroszok terjesztették Fuad elé, aki azonban kijelentette, hogy Törökország minden beavatkozásnak ellenezegül.³ Timoni osztrák főkonzul jelentései erről hallgatnak,⁴ csupán 17-i jelentésében olvassuk azt, hogy amíg Fuad effendi a török területre lépő katonákat különbség nélkül le akarta fegyverezni, addig

¹ Mindkét jegyzőkönyv a bécsi államlevéltárban. Min. Z. 522 és 525.

² Ségur gróf 1849. jan. 22-i jel entése. *Hurmuzaki* id. m. XVIII. 104. l.

³ U. ott 101. l.

⁴ Bukarest, 1849. jan. 9., 12., 17., 19., 22., 23. Nos. 3—10 a bécsi államlevéltárban.

Lüders tábornok a lefegyverzést csak a magyar menekültekre értelmezte.¹ A Müller—Saguna-féle akció lassanként a háttérbe szorult,² mert Bem előnyomulásának visszhangjaként a helyzet komolyra fordult.

Puchner tábornok január 20-án Szebenben haditanácsot tartott és váratlanul a beavatkozás kérdését is felvetette. A megjelentek a terv ellen foglaltak állást, mire a főparancsnok kijelentette, miszerint azt ő sem kívánja ugyan, de ha mégis «megtörténnék», úgy azt csak abban az esetben támogathatná, ha Lüders behívása nem az ő, hanem a haditanács nevében történnék meg. Sejtelve sem volt arról, hogy ugyanezen a napon Olmützben Schwarzenberg herceg osztrák miniszterelnök olyan levelet íratott neki, amelyben kikötötte, hogy segélykérés esetén a felelősséget magára kell vállalnia és hogy az osztrák császári kormányra csupán azzal hivatkozhat, hogy azt a behívott orosz csapatok visszarendelése iránt keresi meg.³ Világos tehát, hogy amíg Puchner báró formailag a behívás ellen volt, de azt kerülő úton szerette volna előidézteni, hogy Bem támadásától menekülni tudjon, addig az osztrák császári kormány nyilvánvalóan Törökország semlegességére való tekintettel, amelyet megsérteni vonakodott, és attól tartva, hogy a megsértés aktusával Oroszország karjaiba hull, a beavatkozás ellen foglalt állást és legfeljebb az orosz csapatok eltávolítására vállalkozott. Ez a felfogás ellentétben állott ugyan az osztrák kormány egész eljárásával, mert 1848. március óta állandóan orosz segítségre építette számításait, de az utolsó pillanatban visszarettent attól, hogy a Kollowrat-féle politika végső következményeit levonva saját területén is Oroszországot emelje hatalomra.

Puchner bárónak e töprengés mitsem használt és Bem közeledtének hírére január 20-án egyenesen Lüders tábornokhoz fordult, aki történetesen másnap, 21-én vette kézhez a cár utasítását, amelynek alapján 22-én azt válaszolta Puchner báró megbízottjának, hogy a szebeni haditanács kérésére nem, csak

¹ Konstantinápoly, 1849. jan. 17. No. 3 B. U. ott Stürmer báró jelentése.

² Timoni fenti jelentéseinek adatai.

³ Idézi *Gyalóky* id. h. Eredetije a bécsi államlevéltárban.

a főparancsnok egyenes kérésére nyújthat fegyveres támogatást.¹ Ugyanakkor azonban egyik alvezére, a Brassóban álló Schurttner tábornok, január 20-án az orosz csapatok bevonulását kérte Lüderstől és Brassóból kivonulva, egész haderejével a töröcsvári szorosban, a török határon foglalt állást. Ezáltal azt a várost, amelyet az ellenségtől annyira féltettek és amelynek védelme az ő gondjaira volt bízva, önszántából hagyta el, és maga rontotta le értékét annak az érvelésnek, amellyel Bukarestben Müller és Saguna igyekeztek hatást elérni. Puchner tábornok újabb lépése után Lüders tábornok január 27-én még egyszer kitérő választ adott és a főparancsnok egyenes behívási kérelmét követelte, de még aznap este rendeletet adott az Erdélybe való bevonulásra. Tette pedig ezt abban a reményben, hogy a vonatkozó levelet időközben kézhez veszi. Úgy is történt, a levelet azonban Puchner báró helyettese, Pfersmann altábornagy írta alá, mire az orosz főparancsnokság akként határozott, hogy a beavatkozás nem az osztrák kormány számlájára lesz irandó, hanem tisztán humánus okokból, Szeben és Brassó városok megmentésére történvén, annak összes költségeit a két város lesz köteles megtéríteni. A fordulat mindkét városban egyforma elkeseredést váltott ki, mert a költségeken kívül a felelősséget is vállalni kellett, és pedig úgy az osztrák kormánnyal, mint az oroszokkal és, amitől a polgárság leginkább aggódott, az esetleg bevonuló magyarokkal szemben is. Puchner és Lüders hármas levélváltásából (Puchner Lüdersnek 1849. január 20., 25., 27. ; Lüders Puchnernek 1849. január 22., 27., 28.) nem is állapíthatjuk meg azt, hogy a főparancsnok, aki a beavatkozást Bem tábornok előnyomulására való tekintettel hön óhajtott, maga hívta be az oroszokat, és még január 30-án Timoni bucaresti főkonzulhoz intézett hosszabb iratában is a magyar «gyilkosok és rablók» «irtóháborújáról», az oroszok humánus eljárásáról, a szorongatott szász és román nemzetek «saját» elhatározásáról, a haditanács határozatáról, momentán megmentésről és nyombani kivonulásról írt és ezekkel a szólammal közölte vele azt, amit maga már tudott, az orosz csapatok Erdélybe

¹ *Gyalóky* id. h. 640. l.

vonulását. Csupán az bántotta őt, hogy annak messzebb kiható külpolitikai következményei lesznek és ezért arra kérte Timonit, hogy a bukaresti külképviseletekkel a fenti értelemben folytasson megbeszéléseket. Vagyis igyekezzék velük elhíttetni azt, hogy a beavatkozás — nem beavatkozás.¹

Annál nehezebb volt ez, mert január 31-e és február 4-e között két orosz hadoszlop vonult Erdélybe, hol Skariatín tábornok február 3-án Szebenben, Engelhardt tábornok már 1-én Brassóban vettek állást. Mikor Bem március 11-én Szebenig előnyomult, Puchner báró helyét Kalliany tábornok foglalta el, aki a megvert Skariatín helyett Engelhardthoz sietett, ez azonban 14-én arról értesítette őt, hogy Bukarestből vett parancs következtében Havasalföldre kell visszavonulnia. Lüders a március 15-i nagyalmácsi ütközet után mindkét tábornokot visszarendelte. Skariatín nyomban a határ felé vonult és 20-án Brassón keresztül Kallianyval együtt Engelhardt is követte őt. Bem 21-én a tömösi, 28-án a töröcsvári szoroson az utolsó osztrák-orosz erőket is török területre szorította és ezzel az 56 napos orosz beavatkozás végetért a nélkül, hogy annak bárminemű taktikai haszna lett volna. Puchner báró március 19-én már a havasalföldi Calimanestiből írta meg igazoló jelentését, melyben a felelősséget megegyeszer másokra igyekezett hárítani.²

7. Törökország semlegessége.

Semmi kétség nem forog fenn aziránt, hogy amennyiben Törökország szuverén államnak volt tekinthető, már az aldunai fejedelemségek megszállása is a semlegesség megsértésének volt tekinthető. Ebből a megszállásból (1848—53) fejlődött ki egvébként a krími háború is, ami nyilvánvalóan mutatja, hogy azt a hatalmak is a semlegességen ejtett sérelemnek tekintették.

¹ Nagyszeben, 1849. január 30. Puchner báró Timoni főkonzulhoz. Melléklet utóbbinak február 18-án kelt 18. sz. jelentéséhez. Bécsi államlevéltár.

² A részletekről *Gyalóky J.*: Az első orosz megszállás Erdélyben. Századok I.I—LII. 1921—22. 626—62. l. és A tömösi ütközet 1849. március 21-én. U. ott LXIII—LIV. 1929—30. 237—56. l.

A sérelemnek második csoportját alkották az erdélyi beavatkozás eseményei (1849. január 31—március 28); éspedig nemcsak az erdélyi területen lefolyt események, hanem azok visszahatásai Törökországra is. Így a török területre menekült magyar katonáknak hadifoglyokként való kezelése, az osztrák haderő fegyvereinek meghagyása, annak élelmezése, török pénzügyi támogatással való újjászervezése, végül annak Craiován keresztül Orsovára való szállítása, hogy ott újból a magyarországi harcokba avatkozhasson; a megvert orosz haderőtől üresen hagyott helyeknek, valamint a magyar határoknak török csapatoktól történt megszállása; Malkowsky hadtestének Galiciából az aldunai fejedelemségeken át fegyveres alakulatként Délmagyarországba szállítása.

Ezek a körülmények nemcsak az orosz eljárás határait lépték túl, amelyeket a török kormány sérelemnek tartott, hanem a török kormányt mint hadviselő felet mutatták be. Felvethető tehát a kérdés, vajjon Törökország a szabadságharc idején semleges vagy hadviselő félnek volt-e tekinthető?

Fuad effendi eljárásában mindenesetre különbségek voltak észlelhetők.

Így 1849. január 24-én Duhamel tábornok, orosz császári megbízotthoz intézett válaszlevelében kormánya nevében tiltakozott az ellen, hogy az orosz csapatok török területről Erdélybe vonuljanak, amit a török semlegesség megsértésének nyilvánított (*le principe de sa neutralité, principe consacré par toutes les Puissances de l'Europe être violée, même indirectement*).¹ Ez a válasz arra bírta Stürmer gróf konstantinápolyi osztrák nagykövetet, hogy Fuad effendit magyarbarátsággal vádolja meg. Aali pasa védelmébe vette a bukaresti császári biztost és kijelentette Stürmernek, hogy itt egy török tartományról van szó, ahonnan orosz beavatkozás készül egy harmadik állam területére. A beszélgetés folyamán azonban Aali pasa közölte a követtel a Fuadnak adott utasításnak azt a részletét, melynek értelmében «abban az esetben, ha kisebb vagy nagyobb, osztrák sorkatonákból álló csapatot a magyaroktól üldözve

¹ Melléklet Stürmer gróf február 7-i jelentéséhez.

havasalföldi területre lépne, akkor fegyvereiknek meghagyása mellett fogadja szívesen őket, minden módon könnyítse meg élelmezésüket stb., és engedje meg nekik az átvonulást vagy időleges ott-tartózkodást. Ha azonban magyar katonák jönnének Havasalföldre, akkor fogadja ugyan el őket, de csak fegyvereik letétele mellett.» Hozzátette azután: «látja tehát, hogy mi nagy különbséget teszünk a hű császári-királyi katonák és a felkelő magyarok között. Ha Fuad effendi eljárásának igazolására egyebet is fel kívánnék hozni, akkor azon fölötte (überaus) barátságos fogadtatásra kellene rámutatnom, melyet a 800—900 főnyi brassói helyőrség havasalföldi területen való átvonulásakor élvezett». ¹

Azt hisszük, ezek után meg kell változtatnunk azt az eddig uralkodó telfogást, hogy a török császári kormány a magyar szabadságharc idején Magyarország iránt jóindulatú semlegességet tanusított, mert Aali pasa útján éppen a török császári kormány állapította meg, — és eljárása teljesen megfelelt a fenti megállapításnak — hogy nemhogy jóindulatú semlegességet, de még semlegességet sem tanusított, sőt a semleges eljárással ellentétben, az osztrák császári kormány iránt olyan magatartást tanusított, hogy Ausztria iránt mutatott jóindulatú semlegességét az egyik, ez esetben Magyarországgal szembenálló fél iránt oly mértékben érvényesítette, hogy a nemzetközi jog szabályai szerint azzal szövetséges, Magyarországgal pedig szembenálló félnek volt tekinthető.

Ugyanez állott egyébként a havasalföldi román kormányra is, amelyről Timoni február 23-án azt jelentette, hogy Cantacuzen Konstantin kaimakám hozzájárult Schurtter tábornok átvonulásához Törösvárról Szeben felé, amit maga Schwarzenberg herceg köszönt meg a kaimakámnak. ¹

A fentiekből azonban az is nyilvánvaló, hogy Törökország magatartása egyben az orosz-osztrák szövetség diadalának volt

¹ Konstantinápoly, 1849. február 7. Stürmer gróf jelentése. No. 7. Bécsi államlevéltár.

² Bukarest, 1849. febr. 23. Timoni jelentése. No. 25. Bécsi államlevéltár.

tekinthető; amely diadalt az 1849. május 1-i baltalimáni orosz-török szerződés fejezte be, melyben a török kormány az aldunai fejedelemségek tartós megszállásához hozzájárult.

8. Colquhoun akciója.

A nyugati történetírás a krími háború okait és előzményeit keresve, nem igen szokott régibb időre visszamenni annál az ellentétnél, mely Orosz- és Törökország között az ötvenes évek elején a szenthelyek kérdésében felmerült. Kevesebben ismerik a magyar és lengyel emigránsok ügyét, holott arról a brit kormány terjedelmes kék-könyvben számolt be az angol parlament előtt. A magyar szabadságharcról pedig tudomással sem bírnak, holott ma már kétségtelennek látszik, hogy az angol-orosz ellentét gyökerei ebbe az időbe nyúlnak vissza. Guichen vicomte elsőnek hívta fel a figyelmet az aldunai fejedelemségek orosz megszállásának fontosságára, de az erdélyi beavatkozásnak annak ellenére sem tulajdonított nagyobb jelentőséget, hogy láthatólag a brit külügyi hivatal levéltári anyagába is betekintett.¹ Értékesebb adalékot közölt Greer M. Donald a francia külügyminisztérium aktái alapján, amelyekből kiderül, hogy Palmerston lord azzal az indokolással tért napirendre az aldunai orosz megszállás fölött, hogy Oroszországtól mindaddig nem lehet követelni a visszavonulást, amíg Magyarországon a forradalmi mozgalom véget nem ért.² Ezt a megállapítást a fiatalon elhalt Sproxtonnak köszönhette, aki első ízben közölte Palmerston lordnak 1849. április 6-án Sir Stratford Canning konstantinápolyi nagykövethoz intézett azon utasítását, mely a fenti érvelést magában foglalta.³ Palmerston szavai szerint «világos volt, hogy az aldunai fejedelemségeknek orosz csapatoktól történt

¹ *Guichen vicomte: Les grandes questions européennes et la diplomatie des puissances sous la seconde république française.* I. kötet. Párizs, 1925. 318. és köv. ll.

² *Greer M. Donald: L'Angleterre, la France et la révolution de 1848.* Párizs, 1925. 298. l.

³ *Sproxton Ch.: Palmerston and the Hungarian Revolution.* Cambridge, 1919. 82. l.

megszállása és a csapatoknak fokozatos szaporítása kétségkívül éppen annyira történtek abból a szempontból, hogy Oroszország Ausztriának Magyarországon és Erdélyben segítséget nyújthasson, mint a fejedelemségekben magukban végbement eseményekkel kapcsolatban; és ha ez így van, akkor ennek következtében nem lehet az orosz csapatoktól azt kívánni, hogy a török tartományokat kiürítsék, amíg az osztrákok a magyarországi polgárháborút sikeresen be nem fejezték». A beszéd tiszta és világos volt. Palmerston lord természetesnek tartotta Oroszország beavatkozását Ausztria belső ügyeibe és napirendre tért az események fölött. Abban a hiú reményben, hogy Oroszország Ausztriát azért segíti talpraállani, hogy Oroszország ellen védőgátat alkothasson.¹ Maga csak később vette észre felfogásának hibás voltát és kezdett szembefordulni Miklós cárral, amint kétségtelenül ez volt az oka annak, hogy az angol-orosz ellentét nem 1848-ban, csak később élesedett ki. Mikor arról értesült, hogy az aldunai orosz haderő egyes részei Erdélybe vonultak, Ponsonby lord bécsi nagykövet útján arra kérte Schwarzenberg herceg osztrák miniszterelnököt, hogy használja ki az aldunai orosz megszállás előnyeit és csak azután gondoljon azzal, hogy a megszállás Ausztriára nézve aggályos és veszedelemes.²

Palmerston lord felfogásának eredetét keresve nem nehéz rájönnünk, hogy ő Magyarországot osztrák tartománynak ismerte, amely tartomány lázadásban tört ki Ausztria ellen, amely Ausztriára éppen Oroszország ellenében akart számítani. Ausztria talpraállítását és megerősítését e szerint egyedül Magyarország leverése útján látta elérhetőnek, amihez Oroszország beavatkozása segítséget nyújtott.

Számításaiból csupán Törökországot látszott kifelejteni, amelyre akkor gondolt először, amikor Sir Stratford Canning jelentéseiben a török semlegesség problémájáról számolt be. Ha ugyanis Törökország nyíltan feladja semlegességét és az osztrák-orosz szövetség eszközévé lesz, akkor a brit érdek az egész Levantéból kiszorult és ez Angliára nézve érzékeny vesz-

¹ U. ott. 82—83. l.

² U. ott 83—84. l.

teséget fog jelenteni. Ez a mozzanat volt az, amely őt felfogásának módosítására bírta és ennek a módosításnak előidézésében Sir Stratford Canningon kívül a legnagyobb érdeme Colquhoun G. Róbert bukaresti brit főkonzulnak volt, akire Sproxton saját-ságosképen egyszor sem hivatkozik.

A különbség ugyanis Palmerston lord és a Canning—Colquhoun-féle felfogások között az volt, hogy az utóbbiak a helyszínen, és pedig török területen szerezték tapasztalataikat, amelyek alapján nyíltan állást foglaltak az orosz hatalmi törekvésekkel szemben is, amint később látni fogjuk, Magyarország mellett.

Stürmer gróf konstantinápolyi osztrák internuncius már 1849. február 7-i jelentésében aggodalommal közölte kormányával, hogy az idegen követek közül Sir Stratford Canning határozottan oroszellenes magatartást tanúsít és hogy eljárásában valószínűleg Colquhoun főkonzul jelentéseit veszi alapul.¹

Az osztrák diplomáciai jelentések szerint állandóan annak veszélye fenyegetett, hogy az angol és francia missziók Bukarestben és Konstantinápolyban együttes fellépésre határozzák el magukat. Timoni bukaresti osztrák főkonzul 1849. február 13-án azt jelentette, hogy mióta Fuad effendihez 11-én konstantinápolyból futár érkezett, az a hír terjedt el, hogy az angol és francia nagykövetek tiltakozó jegyzéket adtak át az erdélyi beavatkozás ügyében; a hírt a bukaresti angol és francia konzulok nyilatkozatai szintén megerősítették.² A hír nem bizonyult igaznak. Ellenkezőleg, Stürmer gróf február 28-án már azt jelentette, hogy ebben a kérdésben egyenesen Aali pasához fordult, aki közölte vele Canning azon nyilatkozatát, hogy kormánya Ausztria mellett foglalt állást.³

Colquhoun bukaresti angol főkonzulról a különféle diplomáciai jelentések egybehangzóan azt állítják, hogy nemcsak ellene volt az orosz beavatkozásnak, de a román, később a magyar forradalmi mozgalmakat is támogatta. Ő volt az, aki a

¹ Konstantinápoly, 1849. február 7. No. 7. Bécsi államlevéltár.

² Bukarest, 1849. február 13. No. 21. Bécsi államlevéltár.

³ Konstantinápoly, 1849. febr. 28. No. 26. Lit. B. Bécsi államlevéltár.

román forradalom vezéreit az oroszok bevonulásakor biztonságba helyezte és a magyarokkal, osztrák felfogás szerint, meg nem engedett kapcsolatba lépett.

Ha magának Colquhounnak működését megvizsgáljuk, akkor abban semmi szabályellenességet nem tudunk megállapítani. Ugyanezt mondotta Buchanan pétervári angol nagykövet is, ki az orosz kormány panaszára megvizsgálta Colquhoun iratait. Ha fáradtságot veszünk magunknak és Colquhoun működését a közölt jelentések alapján megállapítjuk, akkor a következő eredményekre fogunk jutni: Colquhoun Törökországot független, szuverén államnak ismerte, az orosz beavatkozást pedig ennek megfelelően a nemzetközi jog sérelmének. Szolgálati szempontból a konstantinápolyi nagykövet alá volt beosztva, tehát semmiféle összeköttetésben nem állott a bécsi angol nagykövetséggel, amelynek Magyarország területén semmiféle szerve nem volt és amelynek élén osztrákbarát diplomata állott. Bem előnyomulása következtében azonban az a helyzet állott elő, hogy arról a területről, amely Ponsonby lord működési területéhez tartozott, ismeretlen politikai változások előjelei közeledtek, amellyel a bukaresti konzulátusnak tisztába kellett jönnie. Így jött létre az első jelentés 1849. január 2-án, amelyben nem az aldunai, hanem az erdélyi eseményekről, és pedig Kolozsvár elestéről és a Müller—Saguna-féle küldöttségről emlékezett meg;¹ és még aznap egy második, Fuad effendivel folytatott beszélgetésről.² Január 22-én két, és 23-án egy harmadik jelentés arról, hogy az orosz csapatok elindultak a Kárpátok felé.³ Január 28-án arról, hogy Puchner báró erősitéseket fog kapni.⁴ Ezek a jelentések súlyos aggodalmat keltettek Londonban, ahol Palmerston lord, annak ellenére, hogy Ausztriát mindenképpen támogatni akarta, február 26-án Canning útján tiltakozott az ellen, hogy Törökország Havasalföldön keresztül orosz csapatokat engedjen át Erdély felé, amit a semlegesség megsértésének nyilvánított.⁵ Válasz volt ez Colquhoun február 5-i jelenté-

¹ Correspondence relative to the affairs of Hungary 1847—49. London, 1850. 133. l.

² U. ott 133—34. l.

³ U. ott 134—55. l.

⁴ U. ott 136. l.

⁵ U. ott 138. l.

sére, amely csak 27-én ért ugyan Londonba, de kellő időben, hogy Palmerston lord tiltakozását megerősítse.¹ Február 9-én és 10-én erdélyi híreket küldött, de már 9-i jelentésében megemlíttet valamit, ami később nagy fontosságra emelkedett. Ez azon elhatározása volt, hogy a konzulátus titkárát, Grant Effinghamot Szebenbe, tehát azon területre küldötte, amely a bécsi nagykövetség működési területe volt és amely elhatározás később súlyos bonyodalmakat eredményezett. A jelentés csupán annyit mond, hogy Grantnak február 5-én már Szebenbe kellett érkeznie, honnan aggodalommal (*with much anxiety*) várja jelentéseit.² Még érdekesebb az, hogy Grant abban a hitben, hogy Colquhoun az esetet Ponsonby lordnak is jelentette, február 12-én Bukarest helyett Bécsbe küldötte jelentését, amelyet alkalomszerűen egy Bécsbe induló futár útján küldött el Ponsonby lordnak; azzal biztatván őt, hogy Puchner báró engedélyével később is meg fogja ismételni azokat. Jelentése szerint csak 10-én érkezett Szebenbe, Ponsonby lord pedig 28-án továbbította Londonba, hová az március 7-én érkezett meg.³ Csak március 13-án vette kézhez Palmerston lord Colquhounnak február 3-i és 5-i jelentéseit, amelyekben Grantnak adott utasítását és Puchner báróhoz iutézett ajánlólevelét közölte.⁵ Az utasítás szerint Grantnak Bécsbe és Bukarestbe kellett jelentéseket küldenie, tehát működését meg kellett osztania Bécs és Konstantinápoly, Ausztria és Törökország brit nagykövetségei között; a kék-könyv azonban csupán egy, február 22-én Szebenből kelt jelentését közli még,⁵ amelyet Ponsonby lord 27-én továbbított Londonba, hová március 16-án érkezett meg.⁶ Amint Bem előnyomult, Grant jelentései megszakadtak. Tudjuk azt, hogy Szeben március 11-én elesett és hogy Grant nem hagyta el a várost az osztrák-orsz csapatokkal, hanem Bemmel keresett összeköttetést és csak 13-án reggel utazott vissza Bukarestbe, hová 15-én éjjélkor érkezett meg.⁷ Ez volt az az osztrák kormánytól annyira zokonvett esemény, amely azt

¹ U. ott 139. l.⁵ U. ott 166. l.² U. ott 142. l.⁶ U. ott 165. l.³ U. ott 146—47. l.⁷ U. ott 169—70. l.⁴ U. ott 151. l.

Colquhoun és Grant esküdt ellenségévé tette, holott ez utóbbiak jelentéséből egyáltalában nem olvasható ki, hogy az események jelentésén kívül valami magyarbarát akcióba bocsátkoztak volna. Így értelmezte azt Ségur gróf bukaresti francia főkonzul is, aki már február 9-én örömmel jelentette kormányának, hogy az angol főkonzul titkárát Szebenbe küldötte és hogy ezen az úton ő is jelentéseket fog küldeni.¹ Nem lehetetlen, hogy az a két csomag irat, amelyet Grant február 11-én Puchner bárónak Bécsbe való továbbítás végett átadott, többek között Párizsba küldendő francia jelentéseket is tartalmazott.²

Ezekben a viszonylatokban tehát Colquhoun egyáltalában csak annyiban lépte át hatáskörét, hogy titkárát egy másik hatáskör területére irányította; de meghagyta neki, hogy jelentéseit attól kezdve Bukaresttel egyidejűleg Bécsbe is irányítsa. Colquhoun működése csak akkor öltött politikai jelleget, mikor a magyar kormány a török semlegesség tisztázása végett hozzáfordult. A szebeni küldetésnek egyébként francia precedense is volt, mert Ségur gróf már 1848. november 26-án kelt első jelentésében kérte kormányát, hogy Szebenben francia konzulátust állítsanak.³

9. Angol-magyar kapcsolatok Bukaresten át.

A magyar kormány kezdettől figyelemmel volt a határvonalnak azon részére, mely az aldunai fejedelemségekkel volt közös, amit az ország földrajzi helyzetéből kifolyólag egyébként is természetesnek kell tekintenünk. Amíg ugyanis Magyarország északon és nyugaton Ausztriával volt határos és így a vele szemben, sőt háborúban álló ellenség félköralakban karolta át, addig a déli határon keresztül idegen állammal érintkezett. Itt is különbséget kell tennünk a török határvonal szerb és román

¹ *Hurmuzaki id. m. XVIII. 118. l.*

² Correspondence relative to the affairs of Hungary, 1847—49. London, 1850. 147. l. A további részletekről v. ö. tanulmányomat: Bem tábornok és a bukaresti külképviseltek 1849. március—júniusban. *Hadtörténelmi Közlemények XXVIII. 1927. 375—86. l.*

³ *Hurmuzaki id. m. 118. l.*

része között, mert míg az előbbi a milano—zágráb—péterváradí katonai vonal útján Ausztriához simult, addig az aldunai fejedelemségeken keresztül szabaddá lett az út Törökország és Törökországon át Európa többi államai felé. Ezért aggodott a magyar kormány annyira Moldva és Havasalföld esetleges orosz megszállása miatt, és ezért volt végzetes az, mikor a megszállás 1848 nyarán elkövetkezett, mert az Magyarországot minden oldalról elzárta a külvilágtól.

A magyar kormány már 1848. márciusban Esterházy Pál herceg külügyminiszter és Ponsonby lord bécsi angol nagykövét útján Palmerston lordhoz fordult, aki április 28-i válaszában még semmi okot nem látott az aggodalomra.¹ Mikor az orosz beavatkozás 1848 őszén, tehát az osztrák és magyar kormányok szakítása után elkövetkezett, akkor Palmerston lord már Magyarország ellen Ausztria oldalán foglalt állást és napirendre tért az esemény fölött.

Ezzel úgy látszott, hogy a magyar kormány sorsa meg van pecsételve. Windischgraetz herceg csapatai a Tiszántúlra szorították, hol dél felől egy osztrák-szerb, kelet felől pedig az aldunai orosz csapatokra támaszkodó osztrák haderő készült össze-roppantani.

Ez a végzetesnek mutatkozó blokádvonalat sikerült Bem tábornoknak 1849. márciusban áttörnie és a Puchner báró segítségével siető orosz csapatokkal együtt a török határon átdobnia. Lüders tábornok a diplomáciai jelentések szerint 1849. április elején Kis-Oláhországot kiürítette és csapatait a magyar határról visszavonva csomagolni készült. Helyét Omer pasa török császári főparancsnok foglalta el, kinek csapatai most az egész magyar határvonalon felváltották az oroszokat. Az aldunai fejedelemségek ismét török rendelkezés alá kerültek, a magyar kormánynak pedig sikerült Törökországgal közvetlen szomszédságba kerülnie és annak semlegességét a maga javára kihasználnia.

¹ Wien, 1848. május 13. Esterházy Pál herceg Batthyány Lajos gróf miniszterelnökhöz. Országos Levéltár. Külügyminisztérium. 1868. 61. és 389. E. számok.

Nagy volt Bem tábornok meglepetése, mikor Szebenbe való bevonulása után Grant Effingham jelentkezett nála és ezzel helyreállott a régóta nélkülözött összeköttetés a külvilággal, mellyel alább kívánunk foglalkozni. E helyen csupán annak megemlítésére szorítkozunk, hogy Bukaresten át már 1848 ősz óta történtek kísérletek az összeköttetés helyreállítására és hogy ebben több angol névvel találkozunk.

Az angol közvélemény ugyanis nem sorakozott osztatlanul Palmerston lord politikája mögé, amelyet sokan elhibázottnak tartottak, sőt 1849. februártól kezdve többen vállalkoztak arra is, hogy magyar szolgálatba lépjenek. Az osztrák haderőtől körülzárt Magyarország legkönnyebben a szerb és román határok felől volt megközelíthető, arra igyekezték azok az olasz ügynökök is, akiknek hazájukban angol útlevelet sikerült szerezniök. Az osztrák diplomáciai jelentések szerint 1849. január 2-án Antivarin keresztül angol útlevéllel, Taylor Jakab és Dickson János nevek alatt két szárdíniai ügynök érkezett Szkutariba, honnan a szkutarii angol konzul védelme alatt Szerbia felé igyekeztek. A belgrádi osztrák konzulátus jelentése szerint azonban továbbutaztak Havasalföld felé, mire Bécsből Timoni figyelmébe ajánlották a dolgot, aki viszont Duhamel tábornok útján az oroszok figyelmét hívta fel a két angolra. Az oroszoknak sikerült megakadályozniok, hogy azok Erdélybe jussanak, de Timoni csak 1849. szeptember 29-én tudta jelenteni, hogy Taylort és Dickson Galacban feltartóztatták.¹

Sokkal szerencsésebb volt és a magyar ügynek jelentős szolgálatokat tett Browne Frigyes Vilmos angol kapitány, akit Teleki László gróf, a magyar kormány párizsi megbízottja, 1849. február 26-án táborkari őrnaggyá nevezett ki.² Browne rokona volt Eddisbury lord helyettes külügyi államtitkárnak, aki 1848, decemberben Palmerston lord nevében Szalay Lászlót elutasította, és így már magyar szolgálatba lépése is érthető fel-

¹ Wien, 1849. apr. 30. Utasítás Timonihoz. Bécsi államlevéltár. 3115. D. szám. — Bukarest, 1849. május 25. Timoni jelentése. 4344. D. szám. Bukarest, 1849. szept. 29. No. XX.

² A kinevezés eredetije a Magyar Nemzeti Múzeum Levéltárában. Vörös Antal Gyűjtemény 1351. B. sz.

tűnést keltett. Ségur gróf bukaresti francia főkonzul 1848. május 15-én azt jelentette kormányának, hogy «legutóbb egy angol őrnagy jött Bécsből és ment mit futár, amint mondták, Konstantinápolyba, holott ezt az utat sem a legbiztosabbnak, sem a legrövidebbnek nem lehetett mondani. Mikor Szeben felől az oláh határon megjelent, a törökök letartóztatták és Bukarestbe kísérték, de természetesen nyomban szabadon bocsátották. Ahelyett azonban, hogy Sumla felé a rendes úton indult volna el, miáltal két vagy három napot nyert volna, megvárta a galaci hajót és azzal utazott tovább; három napig volt itt, ami azt mutatta, hogy nem igen volt sietős az útja».¹ Mivel pedig Browne június 4-én írta első jelentését Konstantinápolyból, több mint valószínű, hogy ő volt az az angol őrnagy, aki Bukaresten át utazott rendeltetési helyére.

Egy másik angol, aki Erdélyből Bukarestbe utazott, Westen kapitánynak, a Miksa főherceg-lovasezred angol származású tisztjének neje volt, akit Bem segített Havasalföldre. Westen kapitány Bukarestbe kerülve arra kérte Cloquhoun angol főkonzult, hogy nejjének, aki a gyalafehérvári erődben van, nyujtson segítséget ahhoz, hogy Bukarestbe juthasson. Timoni április 3-i jelentése szerint² Colquhoun arra kérte Duhamel tábornok orosz császári biztost, hogy engedje át szolgáját az orosz arcvonalon egy Bem tábornokhoz intézett nyíltlevéllel, amit az meg is engedett. Colquhoun szolgája Caineni mellett lépte át az oroszok arcvonalát és akadály nélkül Bem elé jutott, mert Bem tábornok már április 5-én Szászsebesről értesítette az esetről Kossuth Lajost. A francia levél Petőfi Sándor másolatában, akinek a tábornok azt tollbamondotta, Petőfi Sándor iratai között a Nemzeti Múzeum kéziratárában megtalálható. Bem szerint «tegnapelőtt a bukaresti angol konzul egy bizalmi emberét küldötte hozzám azzal, hogy tegyem lehetővé egy Károlyvárra menekült angol hölgynek Havasalföldre való utazását. A kívánságnak szívesen eleget tettem

¹ *Hurmuzaki* id. m. XVIII. 153. l.

² Bukarest, 1849. április 3. No. 50. Timoni jelentése. Bécsi államlévtár. Timoni április 17-i 58. sz. jelentése szerint Westenné Bukarestbe érkezett. U. ott.

és felhasználtam az alkalmat arra, hogy az angol és francia konzulnak levelet írjak.»¹

Colquhoun 1849. március 16-án Sir Stratford Canninghoz intézett jelentésében megemlékezik egy Newd nevű császári kapitányról, aki Szebenben magyar fogságba került és kit a többi hadifoglyokkal együtt Debrecenbe szállítottak. Grant maga kérte Bem tábornok jóindulatát, aki megígérte, hogy nyomban ír a dologban Kossuthnak és azt mondotta, hogy minden esetleges angol hadifogollyal kivételesen fog bánni.²

Ségur gróf június 5-én azt jelentette kormányának, hogy «Anglia egy egész csomó ügynököt tart Magyarországon. A multkor Colquhoun úr Fuad effenditől útlevelet kért valaki részére, aki Szebenbe akart menni. Fuad effendi az útlevelet megtagadta, mert az szerinte a helyi hatóságok jogkörébe való beavatkozás lenne. Azt felelte Colquhounnak, hogyha a helyi hatóság az útlevelet kiszolgáltatná, parancsot adna, hogy a határon álló csapatok akadályozzák meg annak az átkelését, akiről szó volna. Colquhoun azt felelte, nagyon kényes dolog, hogy ő ebben a dologban a kaimakámiához forduljon és hogy inkább arra fogja kérni az illetőt, hogy utazási tervét hagyja abba.»³

Kétségtelenül kiderül ezekből, hogy Bukaresten át, különösen Szeben elfoglalása óta, állandó volt az érintkezés Magyarország és a külvilág között és hogy ezt az érintkezést a bukaresti angol konzulátus tőle telhetőleg előmozdította.

Ezt a jóindulatot később sem tagadta meg a magyaroktól, bár az ellene felhozott vádak csak az osztrák-orosz hatóságok gyűlöletét mutatják és nem mutatnak olyan szabálytalanságokat, amelyekből hatáskörének túllépésére lehetne következtetni. Timoni 1849. augusztus 10-i jelentésében általánosságokkal vádolja meg, mire az adott okot, hogy Fuad effendinek az angolok magyarbarátságáról tett említést. Ez viszont Fuadot bírta

¹ Szászsebes, 1849. ápr. 5. Bem tábornok Kossuth Lajoshoz. Magyar Nemzeti Múzeum kéziratára. Petőfi Sándor levelei között.

² Correspondence relative to the affairs of Hungary, 1847—49. London, 1850. 170. l.

³ *Hurmuzaki* id. m. XVIII. 161. l.

hűségnyilatkozatra Ausztria iránt, ami egyáltalában nem mutatta őt semlegesnek; Timoni meglelégedéssel állapította meg, hogy a török császári biztos Ausztria oldalán áll.¹ Mikor Colquhoun a magyar emigránsok között levő angolok szabadonbocsátását kérte, Fuad vonakodott eleget tenni.² Annak ellenére, hogy sem Colquhoun, sem Grant nem lépték át hatáskörüket, a bécsi kormány további egész működésük alatt szemmel tartotta őket.

10. A magyar kormány bukaresti akciója.

Az osztrák-országi szövetség aggodalma nemcsak a bukaresti angol konzulátus magyarbarát viselkedéséből, hanem főleg abból táplálkozott, hogy az nem fog tudni kellő súllyal ellenállni a magyar kormány azon követeléseinek, amelyek ellen nemzetközi jogilag semmi kifogás sem lesz emelhető.

Világos ugyanis, hogy amikor a magyar hadsereg a Kárpátok vonalán az aldunai fejedelemségeknek és Törökországnak közös határát elérte, az osztrák blokádvonalat áttörve közvetlen érintkezésbe jutott a független államokkal és hogy ezzel olyan lehetőségek előtt nyílt meg az út, amelyeknek kihasználása magától kínálkozott.

A magyar kormány élt az alkalommal és a lehetőségek kihasználásához természetesen nem az osztrák és orosz hatóságoktól kért segítséget, hanem az angol és francia misszióktól, tehát a bukaresti konzulátusoktól és a konstantinápolyi nagykövetségektől. Ennek az akciónak fejleményeit viszont Angliában és Franciaországban is figyelemmel kísérték, tehát annak hatását is meg kell ismertetnünk.

Ma már elképzelhetlen az az elszigeteltség, melyben a kormány 1849 telén Debrecenben élt és amelyet csak abból állapíthatunk meg a maga méreteiben, ha megemlítjük, hogy harmadfélhónapon át nem látott külföldi hírlapokat és hogy senki sem tudta, hogy a külső államok nem változtatták-e meg állam-

¹ Bukarest, 1849. augusztus 10. Timoni jelentése. No. 25. B. Bécsi államlevéltár.

² Bukarest, 1849. augusztus 31. U. az No. 31. U. ott.

formáikat. Ezekre nézve igen érdekes világot vet az, hogy a kormány egész súlyát latbavetette, hogy egy-két újságot szerezhessen. Amikor végre Bukarest felé megnyílt az összeköttetés, Madarász László rendőrminiszter április 5-én és 6-án odautasította Bethlen Farkas erdélyi postafőigazgatót, hogy Bukarestből külföldi hírlapokat szerezzen be. Bethlen a Konstantinápolyba induló Teleki Sándornak ezer ezüstforintot adott át, hogy a bukaresti francia konzulátus útján hírlapokat szerezzen be, Ernyey azonban április 15-én Madarászhoz intézett jelentésével mindössze csak egy darab újságot volt képes Debrecenbe továbbítani.¹ Bem tábornok azzal a különös gondolattal igyekezett a dolgon segíteni, hogy Colquhoun és Ségur konzulokhoz írt leveleihez száz-száz forintot mellékel, mint előfizetési díjat, ha neki Bukarestből hírlapokat küldenek, ami mindkét konzult meglehetősen zavarba hozta. Bem 1849. április 4-én Szászsebesről keltezett levelében arra kérte Ségur gróf francia konzult, hogy «minden francia újságból két példányt juttasson Szebenbe. Az ön szíves támogatása feltétlenül szükséges volna hozzá, hogy azokat megkaphassuk, mert ebben a pillanatban az osztrák csapatok minden oldalról körülvesznek bennünket és bizonyos idő kell még, amíg e vonalat áttörhetjük. Legyen szabad 100 ezüstforintot ide mellékelnem a háromhavi előfizetés fejében. Van szerencsém egyúttal közölni, hogy az itt megjelenő *Der Siebenbürger Bote* és *Kronstädter Zeitung* itteni német lapok a posta útján három példányban fognak Önnek megküldetni; ha tehát azokat sem kapná meg, reklamálja őket a havasalföldi posta útján.»¹ Ségur gróf április 18-i jelentésében azt mondotta, «nagy zavarba hozta őt az a száz forint, mit a tábornok azért küldött neki, hogy francia lapokra fizessen elő. Colquhoun úr ugyanilyen zavarban lehet angol újságok előfizetése miatt. Az összegről szóló bécsi bankjegyet az iroda pénztárában helyeztem el.» Azt mondotta, hogy a francia hírlapok beszerzése és Erdélybe juttatása kellemetlenségeket okozna neki, a fel-

¹ Országos Levéltár. 1848—49. Iratok. D. 799. sz. Kolozsvár, 1849. április 15. Ernyey Károly jelentése Madarászhoz, 1849. április 16. Bethlen Farkas jelentése Madarászhoz.

² *Hurmuzaki* id. m. XVIII. 140. l.

kínált német lapok kézbesítését pedig a havasalföldi postára bízta.¹ Batthyány Kázmér gróf külügyminiszter még 1849. június közepén is azt hitte, hogy a franciák Bonapartét elűzték, helyébe a balpárti Ledru Rollint ültették és Magyarországot ünnepélyesen elismerték független államnak.²

A magyar kormány akciója nem csupán hírlapok szerzésére szorítkozott, hanem tekintettel arra, hogy az osztrák hadaktó laz országot megtisztítania sikerült, diplomáciai összeköttetésbe kívánt lépni a külső államokkal. Ebből a célból angol és francia konzulokat kért, maga pedig Bukarestben magyar konzulátust, Konstantinápolyban magyar követséget kívánt felállítani.

Ezekre vonatkozólag a következő levelek maradtak meg : 1. Szeben, 1849. március 12. Bem tábornok levele Boulay de la Meurthe francia köztársasági alelnökhöz, melyet aznap Grantnak adott át és Colquhoun küldött át Ségur grófnak, ki azt Párizsba továbbította. Bem a levélben francia diplomata elküldését kérte.³ 2. Bukarest, 1849. március 22. Ségur gróf levele Bem tábornokhoz. Válasz Bem március 12-i levelére. Kéri, hogy ne folytassa előnyomulását havasalföldi területre és hogy erről írásban biztosítsa Omer pasa főparancsnokot vagy Fuad effendi császári biztost. Mindenesetre különös kívánság akkor, mikor a török területre menekült osztrák haderőt harcrakész állapotban engedték megmaradni és magát a további harcokra újjászervezni. Ezzel Ségur gróf semleges magatartása is kétségesseé vált.⁴ 3. Brassó, 1849. március 23. Bem tábornok Ségur grófhhoz. Főhadiszállására francia ügynököt kér.⁵ 4. Brassó, 1849. március 24. Bem tábornok Fuad effendihez. Kéri az oroszok fegyveres átvonulásának és esetleges újabb beavatkozásának megakadályozását. Szomszédos jóviszonyt és szövetséget kínál és bejelenti magyar ügynök küldését.⁶ 5. Bem tábornok Ségur

¹ U. ott 145—46. l.

² *Horváth J.*: A szabadságharc utolsó napjai Erdélyben. Paget János feljegyzései. Hadtörténelmi Közlemények. XXIX. 1928. 352. l.

³ Közölve *Hurmuzaki* id. m. 127—28. l.

⁴ *Hurmuzaki* id. m. XVIII. 134. l.

⁵ U. ott 135. l.

⁶ Melléklet Stürmer gróf jelentéséhez. Konstantinápoly, 1849. április 11. No. 16. B.

grófhhoz (1849. március 26?) Válasz a főkonzul március 22-i levelére. Bejelenti, hogy a török határt nem fogja átlépni és erről a havasalföldi kormányt levelével egyidejűleg deklarációban fogja értesíteni. Ennek ellenében Brassóba és Szebenbe havasalföldi konzulokat kér és panaszt emel az ellen, hogy az osztrák és orosz csapatok havasalföldi területen megtartják fegyvereiket, amivel szemben a magyar kormány kötelezi magát, hogy ennek ellenére sem üldözi őket. Kéri, hogy a francia főkonzul vesse latba tekintélyét abban az irányban, hogy az idegen csapatok lefegyvereztessenek; aminek Ségur gróf éppen az ellenkezőjét tette meg, mikor Bem tábornokot arra bírta, hogy az üldözés abbanhagyásával az osztrák csapatoknak harcrakész állapotban magyar területre való visszatérését elősegítette.¹ 6—9. Debrecen, 1849. április 1. A Honvédelmi Bizottság megbízólevele² és utasítása,³ valamint Kossuth Lajos megbízólevele Beöthy Ödön kinevezett bukaresti magyar konzul részére.⁴ Beöthynek utasításai értelmében Bukarestben a francia főkonzul oltalma alá kellett helyezkednie és angol-francia támogatás mellett a Portával jóviszonyt fenntartania. Legfőbb hivatásául Törökország semlegességének megerősítése, tehát az osztrák csapatok lefegyverzése és az orosz csapat eltávolítása volt. Mivel a vonatkozó engedély török részről nem érkezett meg, Beöthy megbízását visszaadta.⁵ 10. Szászsebes, 1849. április 4. Bem tábornok Ségur grófhhoz. Kéri mellékelt levelének Boulay de la Meurthe alelnökhöz való juttatását.⁶ 11. Debrecen, 1849. április 20. Kossuth Lajos kormányzó Fuad effendi császári biztoshoz. Notifikálja kormányzóvá történt megválasztását.⁷ 12. Brassó. 1849. április 28. Kiss Sándor ezredes brassói térparancsnok Fuad effendihez. Közli, hogy nagyobb tisztii küldöttség indul Bukarestbe, hogy ott neki üdvözetét átadja,

¹ *Hurmuzaki* id. m. XVIII. 140. 1.

² A Háborús Felelősség II. 1930. 111—12. 1.

³ U. ott 112—15. 1.

⁴ U. ott 115—16. 1.

⁵ U. ott 116—20. 1.

⁶ *Hurmuzaki* id. m. XVIII. 140. 1.

⁷ Bécsi államlevéltár.

Konstantinápolyban pedig a szultánnak hódolatát bemutassa ; valamint hogy a kinevezett magyar követ kíséretével Brassóba érkezett. A követtel még három tisztviselő és két szolgáló, a tiszti küldöttség részéről pedig a vezérkari tisztekkel és kíséretükkel együtt 24 személy érkezett Brassóba. Kéri a 30 főből álló missziók átengedését a török arcvonalon.¹ Válasz nem érkezvén, egyik küldöttség sem lépett török területre.

A török kormány ugyanis kötelezte magát az osztrák és orosz követségekkel szemben, hogy Ausztriát szövetségeseének, Magyarországot pedig ellenségének fogja tekinteni.² Ebben az értelemben hagyta meg a török földre menekült osztrák csapatoknak fegyvereiket, engedte meg újjászervezésüket és török területen Délmagyarországba való vonulásukat ; valamint az orosz csapatok török területen való tartózkodását. Az 1849. május 1-én Baltalimánban létrejött orosz-török szerződés az aldunai fejedelemségek orosz-török megszállását szabályozva Törökországot semlegességének nyílt feladására kényszerítette.³

Törökország semlegességének feladására több nyilatkozatot találunk az osztrák diplomáciai jelentésekben. Mikor Timoni 1848. december 21-én az orosz és török hatalmak bukaresti megbízottait megkérdezte aziránt, hogy milyen magatartást fognak a havasalföldi területre menekülő katonákkal szemben tanusítani, akkor Fuad effendi december 23-i válaszában még valamennyinek lefegyverzését helyezte kilátásba, míg Duhamel orosz tábornok csak a magyarok lefegyverzését követelte.⁴ Aali pasa Stürmer gróf 1849. február 7-i jelentése szerint már olyan utasítást küldött Fuad effendinek, melyben az esetleges osztrák és magyar menekültekkel szemben egymástól lényegesen különböző eljárást írt elő. Megengedte az osztrák csapatoknak fegyvereik megtartását, előmozdította élelmezésüket és átvonulásukat, hogy harc képes állapotban ismét Magyarországra vonulhassanak.⁵ Azonkívül a gyakorlatban még egyéb is történt ;

¹ Melléklet Timoni jelentéséhez. Bukarest, 1849. május 5. No. 72.

² Melléklet u. ott.

³ Közölte a Martens-féle Recueil de traités.

⁴ Jelentések a bécsi államlevéltárban.

⁵ Konstantinápoly, 1849. febr. 7. No. 7. U. ott.

nevezetesen a pénzügyileg megszorult Puchner-féle hadsereget a török kormány kölcsönrel is kiegészítette, tehát az osztrák hadsereg a törököktől adott élelmiszereket török pénzen vásárolta meg. E pénzügyi műveletnek, amely kétségtelenné teszi, hogy Törökország nem semleges államnak, hanem a háborúban álló Ausztria szövetségésének volt tekintendő, érdekes részleteire akadunk az erdélyi szász Fronius működésében,¹ a bécsi államlevéltár irataiban² és Timoni bukaresti osztrák főkonzul jelentéseiben.³ Egyébként Bem és Kossuth megkereséseire Fuad effendi és Cantacusen kaimakám Duhaelnek és Timoninak válaszoltak.⁴

A magyar kormány akciója tehát, amelyet igen helyesen Törökország semlegességére épített, kudarcot vallott; ez a kudarc azonban nem az akció hibás voltára, hanem arra mutatott, hogy Törökország nem volt semleges. Eljárásában már 1849 első napjaitól kezdve Ausztria oldalán állott, 1849. május 1-én pedig az orosz megszállást jóváhagyva nyíltan az osztrák-orosz szövetség ellenőrzése alá helyezkedett. Ezzel a magyar kormánynak Törökország önállóságára és semlegességére épített reményei összeomlottak és a nagy erővel előretört osztrák-orosz érdekelttség május folyamán már Magyarország letörését határozta el, amelynek utolsó akadályát a helyszínen éppen Törökország magatartása képezte.

A magyar kormány most abban reménykedett, hogy az

¹ V. ö. *Friedenfels E.*: Joseph Bedeus von Scharberg. 2 kötet. Wien, 1876—77.

² V. ö. a bukaresti és konstantinápolyi diplomáciai jelentéseket a bécsi államlevéltárban.

³ Timoni 1849. április 24-i 61. sz. jelentése szerint az osztrák államkincstár a török katonai kincstárnak a Puchner-féle hadtest élemezéséért 20,000 dukáttal tartozik; az adósságot Fronius Bukarestbe küldött császári főbiztos rendezte. — Timoni május 5-i 72. számú jelentése szerint Fuad effendinek az általa előlegezett 20,000 forintot visszafizették. — Puchner báró hadtestével Craiovába vonult és ezen idő alatt Timoni március 23-i és 30-i, 42. és 48. sz. jelentései szerint a havasalföldi kormány élelmezte. Eredetiek a bécsi államlevéltárban.

⁴ Timoni 1849. április 10-i, május 5-i és 8-i 54., 72. és 73. sz. jelentései. Bécsi államlevéltár.

aldunai fejedelemségek népét, a román nemzetet sikerül életrekeltenie. Már 1848 tavaszán összeköttetést keresett velük és a politikai érdekközösség a havasalföldi forradalom vezetőinél is visszhangra talált. A számítás csupán ott nem vált be, hogy a nép nem követte vezéreit, tehát annál kevésbé követhette azokat az idegeneket, akikkel vezetői szövetséget akartak kötni. Az oroszok bevonulása után a vezetők egy része Magyarországra menekült. De Balcescu. Boliac és a többiek, akiknek magyarországi szereplésére vonatkozólag több adattal rendelkezünk, Magyarországból még kevésbé rendelkeztek honfitársaik elhatározásával. Így az osztrák köröknek azon aggodalma, melyet Timoni jelentéseiben is megtalálunk, hogy a magyar és román nép együtt fog fegyvert az osztrák-orosz elnyomás ellen, alaptalannak bizonyult.

Bem és Kossuth sok reményt fűztek az angol és francia kormányok bukaresti képviselőihez, akiknek védelme alá kívánták helyezni az ott felállítandó magyar konzulátust is, amelynek feladatául a havasalföldi román és a török nemzetekkel való jó viszony és szövetség megteremtését tűzték ki. De Ségur gróf francia főkonzul azonban Bonaparte köztársasági elnök szellemében a konzervatív hatalmakkal. Ausztriával és Oroszországgal tartott. Az angol Colquhoun volt az egyetlen diplomata, ki a román forradalom vezetői után a magyar mozgalmat is pártfogásába vette annyiban, hogy a jogtalanság ellen állást foglalt és az üldözötteket védelmébe vette; az osztrák jelentések azonban elárulják, hogy e miatt egész hajtóvadászat indult meg ellene és egymaga nem tudta meggátolni az osztrák-orosz hatalmak nemzetközi jogellenes rendelkezéseit. Még az az érdeklődés is, melyet Colquhoun az angol születésűek iránt úgy az osztrák, mint a magyar oldalon kötelességszerűen tanusított, szemet-szúrt az osztrák diplomaták előtt, akik minden lépését megfigyeltették. Timoni 1849. március 30-i jelentésében elmondván Grant szebeni küldetését, kiemelte azt, hogy Bem a titkárt magához hívatta, levelekkel látta el és hogy Grant Golescu Sinka asszonynak, Golescu Miklós volt forradalmi vezérnek anyja kíséretében tért vissza Bukarestbe. Timoni szerint mindaz, amit Grant erdélyi útjáról beszél, «Bem és a magyar forradalom

iránti pártfogalás bélyegét hordozza magán és Colquhoun úr is ugyanebben a szellemben nyilatkozik.»¹ Április 3-i jelentése szerint Grant Bemtől (*der Rebellenhäuptling*) levelet hozott, melyről Colquhoun kezdetben nem tett említést.² Április 20-án megütközéssel jelentette kormányának, hogy Colquhoun megkérdezte őt, vajjon a neki rendesen járó erdélyi német lapokat nem volna-e hajlandó az osztrák császári konzulátus továbbítani, ami annál nehezebb volt, mert Timoni saját megvallása szerint maga sem látta és minden fáradozás ellenére sem tudta megszerezni a «rebellisch» lapját.³ Május 8-án arról adott hírt, hogy 6-án egy angol futárt kísérték a határról Bukarestbe, ki egész Magyarországot keresztülutazta és Konstantinápolyba szóló iratesomóin kívül Paget János erdélyi földbirtokostól is hozott levelet Colquhoun részére. Mondanunk sem kell, hogy ez az angol futár Browne Frigyes Vilmos volt, akinek felesége Bánffy László báró özvegye, Wesselényi Polyxena bárónő volt, és hogy az állítólagos angol futár magyar szolgálatban állott. Timoni szerint Colquhoun nyomban elhíresztelte, hogy Buda és Pest elestek, a debreceni parlament Magyarország függetlenségét proklamálta és a végrehajtó hatalom élére Kossuthot állította. Erre, Timoni szerint, az orosz hatóságok ismét Colquhoun ellen fordultak.⁴ Paget feljegyzéseiből tudjuk, amit Timoni sohasem tudott meg, hogy Colquhoun nyomban ezután Paleologue nevű görög titkárát küldötte Magyarországba, ki Browne őrnagytól levelet hozott Kossuthnak és Colquhountól Pagetnek. Az sem érdektelen, hogy Paleologue maga vitte fel a magyarbarát román emigránsokat Pagethez, ami azt mutatja, hogy Colquhounnak a magyar-román közeledést előmozdította. Paleologue még egy angol származású osztrák tisztről, Bertonról tesz említést, ki feleségével együtt Bukarestből Orsován át utazott Bécsbe.⁵ Colquhoun a szabadságharc bukása után az emigrán-

¹ Bukarest, 1849. március 30. No. 49. Bécsi államlevéltár.

² Bukarest, 1849. április 3. No. 51. Bécsi államlevéltár.

³ Bukarest, 1849. április 20. No. 60. Bécsi államlevéltár.

⁴ Bukarest, 1849. május 8. No. 73. Bécsi államlevéltár.

⁵ *Horváth J.* id. közlése. *Hadtörténelmi Közlemények* XXIX. 1928. 332—33. l.

sok között levő angolok kiszabadításával foglalkozott,¹ de semmi nyomát sem találjuk annak, hogy ennél — elszigetelt helyzetére való tekintettel — tovább is ment volna, mi egyébként érthető volt. Paget feljegyzéseiben 1849. augusztus 14-ről a következőket találjuk: «Leveleket kaptam, egyet Brownetól, valószínűleg Mr. Longworth útján, kit Colquhoun Szegedre küldött.»² Westonról, kiről fenn megemlékeztünk, augusztus 22-én feljegyzi, hogy az osztrák hadsereget elhagyta, mikor az Havasalföldre menekült.³ 27-én pedig, hogy «Lord Palmerstontól elégtételt kértek Lady Horatia Weston kolozsvári javainak eladása miatt, de azt mondta, miszerint akkor, mikor osztrák tiszthez ment nőül, a brit védelmet elveszítette.»⁴

Az osztrák-orsz együttműködésnek tehát sikerült a magyar kormány havasalföldi terveit leszerelnie, Colquhounnak pedig minden fáradozása ellenére sem sikerült azokat diadalra segítenie.

A fentiek után csak érdekes visszhangként lehet említést tennünk arról a hatásról, amit az osztrák-orsz arcvonal át-törése Angliában tett. Így az erdélyi orosz beavatkozás elítélését olvassuk Metcalfe Frigyesnek Pulszky Ferenc magyar ügynőkhöz intézett levelében;⁵ Vypan hírlapíró azt ajánlotta, hogy ki kell mutatni azt, miszerint az orosz beavatkozás a nemzetközi jog sérelmét jelenti;⁶ Palmerston lord sajnálkozását fejezte ki Colloredo gróf osztrák nagykövet előtt az orosz beavatkozás fölött;⁷ Stuart Dudley lord képviselő, a lengyel és magyar ügyek támogatója május 27-én egyenesen Bem tábornoknak írt leve-

¹ Timoni jelentése. Bukarest, 1849. augusztus 31. No. 31. Bécsi államlevéltár.

² Horváth J. id. h. 488. l. Longworthról, július 24-dikén: «Igaz, hogy egy angol van Szegeden, Mr. Longward, Sir Stratford Canning ügynöke, kit azért küldött, hogy a helyzetről jelentést tegyen.» U. o. 483. l.

³ U. ott 493. l.

⁴ U. ott 496. l.

⁵ Brighton, 1849. május 3. Pulszky Ferenchez. A Magyar Nemzeti Múzeum kézirattára.

⁶ Birchager, 1849. május 6. U. ahhoz. U. ott.

⁷ London, 1849. május 8. Colloredo gróf jelentése. Bécsi államlevéltár.

let, melynek eredetijét azonban nem ismerjük;¹ tehát Bem útján keresett Magyarországgal kapcsolatot.

Pulszkynek az a fáradozása, mellyel az angol közvéleményben a magyar kérdés iránt való érdeklődést fenntartani törekedett, kiegészítése volt a magyar kormány akciójának, melyet a kiadatlan okmányok alapján sokkal terjedelmesebbnek és nagyobbjelentőségűnek kell minősítenünk, mint azt kézikönyveink bemutatni szokták. Az viszont, hogy a Bukaresten át irányított akció meghiúsult, csak az orosz hatalomnak az aldunai fejedelemségek megszállására és a megszállás jóváhagyásának kieroszakolására fordított erőszaknak volt tulajdonítható.

11. A magyar kormány konstantinápolyi akciója.

Törökország a magyar kormány reményeiben és számításában 1848 tavaszától kezdve annak az akadálynak mutatkozott, amellyel a legsikeresebben hárítható el az orosz veszedelem. Mindjárt hozzátehetjük, hogy mindaddig, amíg 1849. május 1-én Törökország a baltalimáni szerződésben végképp le nem kötötte magát, a várakozás nem volt alaptalan és hogy csak a baltalimáni szerződés alapján vált lehetővé az 1849 nyári döntő beavatkozás Magyarország belső ügyeibe, amint ez indokolta meg Törökországnak háború útján való felszabadítását is a kínai háborúban, mikor a brit kormánynak Magyarország katonai erejét nélkülözve, ugyanazon célért magának kellett pénzt és életet áldoznia.

Az a kezdeményezés, melyet a Batthyány-kormány 1848 tavaszán egy török-magyar szövetség megkötése irányában megindított, 1848 végén teljesen elhalványult. Az osztrák császári haderővel szembekerülve állandóan visszavonult, mögötte pedig minden hidat felégetett az az osztrák-orosz együttműködés, mely főhadiszállását 1848 őszén Bukarestben állította fel.

Fuad pasa török császári biztosnak a török csapatok élén

¹ London, 1849. május 24. Pulszky Ferenc útján. A Magyar Nemzeti Múzeum kézirattára.

Duhamel orosz császári biztost és az orosz csapatokat is megelőzve kellett Bukarestbe érnie, hol egy ideig pártatlan igyekezett maradni. Csak miután a harc Konstantinápolyban elveszett, került a sor arra, hogy Aali pasa külügyminiszter utasításai szerint Fuad pasa is az osztrák-orosz szövetség oldalára álljon.

A harc tehát Konstantinápolyban folyt le, hol Stürmer gróf osztrák és Titov orosz nagyköveteknek sikerült Sir Stratford Canning brit nagykövet ellenében azt megnyernie. A magyar kormány ebben a harcban semmiféle formában nem vett részt; úgy látszik, az őszi események folytán a reményt is feladta, mert csapatai a török határról lassankint a tiszántúli síkság felé vonultak vissza.

Amennyire a napfényre került okmányok világánál megállapítható, a Párizsban működő Teleki László gróf volt az, aki a magyar kormánytól elejtett fonalat felvette és a figyelmet ismét Konstantinápoly felé fordította. Mivel a minden oldalról körülzárt magyar kormány nevében és megbízásából a külügyi hálózat megszervezése is az ő kezeiben nyugodott, ő ismerte feladatának azt, hogy a Porta jóindulatának megnyerése végett Konstantinápolyban magyar ügynökség állíttassék.

Az első magyar ügynök Karacsay Fedor gróf ezredes volt, ki 1848. július 15-ről kelt utasításai szerint Szerbiába, Boszniába és Konstantinápolyba volt küldve, de kinek küldetését már nem sikerült végrehajtania.¹ Utána Splényi Lajos bárót már nem a magyar kormány, hanem Teleki László gróf küldötte a török fővárosba. Téves tehát az a feltevés, mintha őt Kossuth

¹ Karacsay Fedor gróf működéséről az alábbi — Wertheimer előtt ismeretlen — okmányok adnak közelebbi tájékoztatást: 1—2. Budapest, 1848. július 15. Karacsay Fedor gróf diplomáciai megbízólevele és utasítása Belgrádba. Magyar Nemzeti Múzeum Levéltára. Vörös Antal Gyűjtemény. Miniszterelnökségi akták 1848. 392. sz. — 3. Belgrád, 1848. július (15 és 22 között). Karacsay jelentése a szerbiai mozgalmakról. U. ott 529. sz. — 4. Budapest, 1848. július 22. Karacsay jelentése Batthyány gróf miniszterelnökhöz belgrádi küldetésének megakadályozásáról. U. ott 548. sz. — 5. Budapest, 1848. augusztus 12. Karacsay a miniszterelnöktől újból alkalmazást kér. U. ott 552. sz.

küldötte volna Konstantinápolyba,¹ mert ez ellenkezik Teleki 1849. május 14-én Kossuth Lajoshoz intézett levelének következő állításával: 'Törökönba ideiglenesen Splényit küldém, mint igen ügyes embert a' végett, hogy az előleges lépéseket megtegye, 's azokat, kiket a' magyar kormány küldend oda, az itteni dolgok állásáról értesítse.'² Ebből az is következik, hogy Splényit nem szánta végleges követnek, hanem a magyar kormánynak tartotta fenn a végleges követküldés jogát. Ezzel a magyar kormány akkor élt, mikor május végén Andrássy Gyula gróftot küldötte Konstantinápolyba.

Andrássy küldetését megelőzően kapta megbízását Browne őrnagy, kiről maga Batthyány Kázmér gróf külügyminiszter 1849. július 14-én Szegedről azt írta Pulszkynak, hogy Magyarországnak Stambulban két követe van, Browne és Andrássy, akik tőle kapják utasításaikat.³ Browne is követnek tekintette magát, mert mikor a szabadságharc véget ért, keserű szemrehányással jegyezte meg, hogy Andrássy Gyula gróf az ő helyét foglalta el és a magyar kormány méltatlanul bánt vele.⁴ Mindenesetre kérdés tárgyát képezi tehát, hogy Browne milyen minőségben volt Konstantinápolyban? Szarvady-Hirschl Frigyes, Teleki László gróf titkára, 1849. március 15-én azt írta Kossuthnak, hogy «a levél vivője, Browne angol kapitány, minden szolgálatra kész és Konstantinápolyba is menne, ha Elnök úr szükségesnek látja, hogy odamenjen, legalább biztos courir lenne.»⁵ Két nappal azután, 1849. március 17-én, Browne maga írt Párizsból Pulszky Ferencnek és azt írta, hogy indulóban van Bécsen át, hová H. George Bunbury névre kérte leveleit.⁶ Június 15-én már Konstantinápolyból írt — kalandos utazását Bukaresten át már említettük — Pulszkynak. Mivel utasításokról is beszél

¹ Wertheimer E.: Gróf Andrássy Gyula élete és kora. I. kötet. Budapest, 1910. 25. l.

² Közölve: A Háborús Felelősség. I. Budapest, 1929. 506. l.

³ U. ott 517. l.

⁴ Horváth J. id. közlése. Hadtörténelmi Közlemények XXIX. 1928. 488—89. l.

⁵ Közölve: A Háborús Felelősség. I. 1929. 437. l.

⁶ Eredetije a Magyar Nemzeti Múzeum Kézirattárában.

(*the instructions I received*), bizonyos, hogy ilyeneket a magyar kormánytól kapott; csupán az a kérdés, hogy küldetése milyen viszonyban állott Andrássyével, akit a magyar kormány szintén Konstantinápolyba küldött.¹ Attól félt, hogy osztrák és orosz kémek figyelik és Stürmer gróf június 20-i jelentésében már szerepel is, mint aki Splényinek segédkezik.² Az osztrák internuncius azonban még aznap kelt másik jelentésében már azt is közölte, miszerint Browne-nak érté- sére adták, hogy jó volna, ha eltávoznék,³ de 27-én azt jelentette, hogy Splényi utazott el.⁴ Nem tudjuk, milyen összefüggésben van ez Batthyány Kázmér fennidézett július 14-i levelének azon megjegyzésével, hogy szívesen venné, ha konstantinápolyi megbízottai közül, és pedig Browne és Andrassy közül az egyik, és pedig szerinte inkább Browne Turinba utaznék el, de talán nem alaptalan a feltevés, hogy itt a külügyminiszternek egy hasonló zavaros rendelkezésével állunk szemben, mint amilyent Pulszky és mások szerint ugyanakkor Londonban előidézett. Kossuth megválasztását bejelentve ugyanis mindenki helyére új embereket nevezett ki, ami visszás helyzeteket teremtett és ilyen visszás helyzet állott elő Konstantinápolyban is, honnan Andrassy augusztus 15-i levele szerint Browne Turinba utazott;⁵ Stürmer gróf ugyanazon a napon jelenti, hogy Browne Szmirnából Genua felé utazott el.⁶ Augusztus 29-én már Turinból írt Pulszky Ferencnek, semmit sem említvén arról, hogy őt méltatlanság érte, sőt Teleki László gróf további rendelkezésétől tette függővé azt, hogy Konstantinápolyba visszatérjen és Teleki címére kérvén az esetleg hozzáintézendő leveleket is.⁷

Andrassy Gyula grófnak a török fővárosban kifejtett mű-

¹ Eredetije ugyanott.

² Konstantinápoly, 1849. június 20. No. 26 B. Bécsi államlévtár.

³ U. az No. 26 D. U. ott.

⁴ U. az. No. 27 A. U. ott.

⁵ Közölve: A Háborús Felelősség II. 1930. 106. l.

⁶ Konstantinápoly, 1849. augusztus 15. No. 34 G. Bécsi államlévtár.

⁷ Eredetije a Magyar Nemzeti Múzeum Kézirattárában.

kődése meglehetősen ismert¹ és itt csupán egyes dolgokra kívánunk kiterjeszkedni, melyek az eddigi közlésekben nem foglaltatnak. Így ismeretlen volt Stürmer gróf konstantinápolyi osztrák nagykövetnek 1849. július 4-i jelentésének azon részlete, hogy Andrássy pár nappal azelőtt Galacból négy főnyi kísérettel érkezett Konstantinápolyba.² Konstantinápolyi jelentései csak hiányosan maradtak reánk. Július 3-i jelentésében, melyben egy előbbi jelentésére hivatkozik, még azt remélte, hogy a nagyvezérnek átadhatja megbízólevelét;³ augusztus 6-i jelentésében közölte, hogy Stürmer és Titov a Portát is beavatkozásra szólították fel.⁴ A két jelentés Batthyány Kázmér grófhhoz van intézve. Tartalmukból kitűnik az, hogy bár a baltalimáni szerződés Törökország kezeit teljesen megkötötte, a török kormány tehetetlenségében sem ment annyira, hogy a magyarországi hadjáratban résztvegyen, ami pedig az osztrák-orsz befolyás diadalának következménye lett volna. Levelei közül ismeretesek Pulszky Ferenc londoni megbízotthoz intézett július 4-i⁵ és augusztus 15-i levelei,⁶ melyekben a török kormány magatartását ismertette. Mint ismeretes, Andrássy szoros érintkezést tartott fenn Sir Stratford Canning brit nagykövettel, amelyet kétségtelenül Browne közvetített.⁷

¹ V. ö. *Reiner B.*: Graf Julius Andrassy als Diplomat der Revolution. Neue Freie Presse, 1890. febr. 21—26. sz., valamint *Wertheimer E.* id. m. I. kötet. Budapest, 1910. II. k. Andrassy mint magyar követ Konstantinápolyban. 27—60. l.

² No. 28 B. Bécsi államlevéltár.

³ Közöltem: A Háborús Felelősség I. 1929. 514—15. l.

⁴ Közöltem u. ott 522. l.

⁵ Közöltem u. ott II. 1930. 101—102. l.

⁶ Közöltem u. ott 106—107. l.

⁷ A fenti levelek csak részben voltak ismeretesek Wertheimer előtt. Browne pontosan augusztus 5-én hagyta el Konstantinápolyt és Andrassy a nála levő pénznek egyharmadrészét, 600 darab aranyat adott neki utiköltségül. Szeptember 3-i levelét közölte *Hajnal J.*: A Kossuth-emigráció Törökországban. I. kötet. Budapest, 1927. 463—64. l.

12. A magyar beavatkozás.

A baltalimáni orosz-török szerződés, mely az aldunai fejedelemségek orosz megszállását állandósította, valamint az erre épített osztrák-orosz beavatkozás, mely a magyarországi mozgalomnak egy csapással véget akart vetni, Kossuth kormánynak minden tervét halomra döntötte. Többé nem volt szó arról, hogy Törökország semleges állam és hogy semlegessége sérelmet szenvedett: új és az eddigieknél hatalmasabb támadás indult meg, amelyet most már az európai történelem is «orosz beavatkozás» néven ismert.

A Kárpátok felé özönlő hadak áradatában Bem tábornok még egy utolsó kísérletet tett és a távoli Törökország helyett a török-orosz uralom alatt sínylődő román nemzetet akarta fegyverre kelteni. Csapatai élén 1849. július végén az Ojtozisoroson át Moldvába tört és kiáltványban kínálta fel Magyarország szövetségét az aldunai fejedelemségeknek.¹ Colla galaci orosz konzul Kotzebuehoz intézett levelében elmondja, hogy a bokrok közt bújkálva szenttanuja volt Bem oknai bevonulásának. A Magyarországra menekült román emigránsok, a román-magyar szövetség szóvivői (Balaceanu és Boliac) kísérték a tábornokot, ki fehér vászonruhában volt és elmélyedt a távoli magaslatok szemléletében.² Duclos galaci francia konzul jelentése szerint az oroszok ismét csomagolni kezdtek, hogy Odessza irányában elvonuljanak,³ a török kormány pedig kijelentette, hogy a betörés csak viszonzása volt Lüders beavatkozásának és nem volt hajlandó fegyverrel visszaüzni a magyarokat.⁴ A leigázott népek azonban ekkor már néma csendben és tehetetlenül fogadták Bem felhívását; a vezérnek vissza kellett fordulnia, hogy Erdélyben nézzen szemébe az elkerülhetetlen katasztrófának.

¹ A részletekről *Gyalóky J.*: Bem moldvaországi hadműveletei. Történeti Szemle 1918. 237—54. l.

² Galac, 1849. július 30. *Hurmuzaki* id. m. XVIII. 176—77. l.

³ Bukarest, 1849. augusztus 7. U. ott 179—80. l.

⁴ Andrassy közlése. A Háborús Felelősség I. 1929. 522. l.

Politikáját fényesen igazolták azok az események, amelyek a véres krími háború eredményeként Törökország sérthetlenségét nemzetközi szerződéssel biztosították és megalkották — az orosz előnyomulás akadályaként — Romániát.¹

HORVÁTH JENŐ.

¹ Jelen tanulmány megírása óta Londonból, az angol külügyminisztérium levéltárából (Public Record Office) 50 darab, az erdélyi első orosz beavatkozásra vonatkozó ügyirat másolatát kaptam meg az 1849. január-áprilisi időszakból. Mivel azonban ez okmányok érdekességük ellenére sem változtatják a fenn elmondottakat, nem találtam szükségesnek, hogy azokat a részletek kibővítésével megváltoztassam.

KISEBB KÖZLEMÉNYEK.

Adalék az orosz-magyar összeköttetések történetéhez.

1152-ben Oroszországot már hat éve polgárháborúk dúlták, melyeket egyházi konfliktusok eredményeztek.¹ A nagy kievi fejedelem, II. Isiaslav, akinek nyugati irányelvei megfelelték a kieveknek és novgorodiaiaknak, 1146-ban szakított a konstantinápolyi patriarchatussal és az összegyűlt püspökökkel egy orosz származású választatott meg orosz metropolitának. A görög párt, amely főleg Tchernigovban, északon és Galiciában volt igen erős, igyekezett ellenzéket teremteni a fejedelemmel szemben. Ellene lázították nagybátyját, a souzdali öreg fejedelmet, a «hosszúkezű Yourit». Felébresztették nagyravágyását azzal, hogy a kievi trónnal biztatták. Ez fel is használta az alkalmat és a mozgalom élére állt. Így elhárultak azok az akadályok is, amelyeket származása állított elébe, nem lévén ő csak törvénytelen fia II. Vladimirnak.²

A két párt között fellángolt harcok nemcsak Oroszország határain belül folytak. Youri szövetségeséhez, a galíciai Vladimirkóhoz,³ a konstantinápolyi patriarchához⁴ és a görög császárhoz, Kommenioshoz⁵ fordult segítségért. Isiaslav viszont nyugati rokonainál, II. Géza magyar királynál, a lengyel hercegeknél⁶ és a cseh királynál talált segítséget.

II. Isiaslav atyja, Mstislav-Harald, néhány évvel halála előtt második házasságra lépett a mesés gazdagságú novgorodi «possadnik» leányával.⁷ Ebből a frigyből született Euphrosina, akit Isiaslav nevelt

¹ Baumgarten N. Chronologie des terres russes. pp. 70—81 és 158.

² Recueil complet des chroniques russes I. 104.

³ Ibidem II. 48, II. 300. György (Jouri) leányának férje volt Vladimirko.

⁴ Baumgarten N. op. cit. p. 83.

⁵ Kinhamos III. 7, p. 104, II. p. 115.

⁶ Długosz Lib. V. p. 483.

⁷ 1. 2. jegyz. III, 5. A possadnik a legmagasabb tisztviselője a köztársaságnak, Dimitri Zaviditch volt, eredetileg vaziak származású családból, amely egész sor possadnikot adott az országnak.

és aki Géza királynak lett a felesége. Ezért tekintette Géza Isiaslavot apósának és sohasem sógorának. Végig az egész harcon, melyet Gézának ellenségeivel kellett megvívnia, Géza mindig hűségesen támogatta. Ha maga nem is tudott személyesen segítségére jönni, segédcapatokat küldött neki. Számtalanszor személyesen is elment Oroszországba, azonban feladatát soha teljesen el nem intézhette, mert a bizánci császár felhasználta távollétét és megtámadta Magyarországot és így kényszerítette a királyt terveiről való lemondásra.³

Az epizód, amelyről szólunk, Géza utolsó oroszországi hadjáratának végén történt. Az eseményt az orosz krónikában² egy szemtanú, Isiaslav fegyvertársa meséli el.

Přemysl eleste után Vladimírko csak ügyel-bajjal tudott a városba menekülni. A város maga nem lett bevéve, hála a király Sanfolyópárti nyaralójának kirablásának, amelyre a magyar és az orosz csapatok rávetették magukat. A király és Isiaslav csak este szedték össze a seregeiket és vertek tábort a város alatt.

Vladimírko azonban kétségbeesésében sem vesztette el fejét és még az éjjel követeket küldött a magyar érsekhez és a király tanácsosaihoz. Súlyos sebesülést tetetve arra kérte őket, hogy járjanak közbe a királynál, hogy az ne szolgáltassa őt ki Isiaslavnak. Kérte, hogy emlékeztessék a királyt arra, hogy hajdan apja Vak Béla érdekében harcolt a lengyelek ellen. Egyszersmind óvta magyar barátait a királyné ellen, aki neki legnagyobb ellensége volt. Mindezeket az üzeneteket gazdag arany és ezüst ajándékokkal, finom szövetekkel, értékes edényekkel kísérte. Mély megbánását jelentette a királynak és hozzáfűzte: «Isten megbocsátja a vétkeket, tehát bocsáss meg Te is nekem és felejtsd el haragodat ellenem. Ne szolgáltass ki Isiaslavnak, mert nagyon beteg vagyok, és ha meghalok, védelmezd fiamat.» A király meghallgatta az érsek előadását és másnap elment Isiaslavhoz. Közölte vele, hogy Vladimírko halálosan meg van sebesülve és bocsánatért esedezik. Isiaslav azt felelte, hogy ha Vladimírko meghalna, az Isten méltó igazságszolgáltatása lenne gaztetteiért, és hogy balgaság lenne nem kihasználni a győzelmet, amely egész országát kiszolgáltatja. Mstislav, Isiaslav fia megerősítette apja véleményét és vádolta Vladimirkót. De a magyar király nem engedett, mondva, hogy «nem engedhet elveszni egy embert, aki az ő irgalmasságát kéri», de, mondta, «ha most is megcsal bennünket, egyikönk örökre a földben fog nyugodni». Ezekután Isiaslavhoz érkez-

¹ Chalandon: Jean II Commène et Manuel Commène» p. 402.

² 1. 2. jegyz. II. 1908. kiad. p. 450—54. és 461—63.

tek Vladimirko képviselői, kérték, fogadja fejedelmük mély bűnbánatát és kérték pártfogását a királynál. Isiaslav először hajthatatlan maradt, később mégis engedett a királynak és környezetének. Ekkor Géza követelte, hogy Vladimirko esküdjék meg a Szent Keresztre, hogy az orosz városokat visszaadja¹ Isiaslavnak és hogy fogadjon neki örök hűséget, és teszi hozzá, hogy «ne legyen róka». Vladimirko boldogan fogadta ezeket az ajánlatokat.

Isiaslav, fivére Vladimir² és fia a király sátorába mentek, hogy tanácskozzanak meghatalmazottaik küldetéséről. Isiaslav, aki jól ismerte Vladimirko gazságát és kétszínűségét, újból ellenvetéseket tett, de a király így szólt: «A kereszt, amelyet Vladimirkónak csókra küldök, egy darabja az igazi Feszületnek, amelyen a mi Urunkat Jézus Krisztust megfeszítették, mert Isten akarta úgy. Nagy királyunk, Szent István hagyta ránk ezt a szent ereklyét. Ha megcsókolja ezt a keresztet és nem tartja meg esküjét, esküszöm Neked, hogy meghódítom Galiciát, vagy otthagynom fejemet, de most nem engedhetem megölni.»

Ezekután a fejedelmek utasításokat adtak követeiknek és megparancsolták, hogy hozzák Vladimirko tudtára, hogy nem vesznek el tőle semmit sem azon egyedüli feltétel mellett, hogy esküjét megtartja. Mstislav nem állhatta meg, hogy a királyhoz és apjához ne forduljon mondva: «Ti jó keresztények vagytok és úgy is cselekesztek, mert hisztek az eskü szentségében és megbocsájtjátok az ellenetek elkövetett vétkeket, de én esküszöm Nektek ugyanerre a Feszületre, hogy az, akit megeskettek, ismét meg fog benneteket csalni és ígéreteit nem fogja megtartani, de Te király, ne feledd adott szavadat, hogy ebben az esetben visszatérsz Galiciába.» Géza megnyugtatta és másodszor is megújította ígéretét.

Végül is a király követe és Borislavitch Péter, Isiaslav megbízottja felkerekedtek Vladimirkóhoz. Ez még mindig úgy tett, mintha súlyosan meg volna, sebesülve, ágyban fogadta a követeket és megcsókolva a Feszületet megesküdött, hogy mindent teljesít.³

Miután megkötötték a békét, a szövetséges fejedelmek mielőtt

¹ Ebben a korban Oroszország név alatt csak a kievi hercegséget értették, oroszok alatt pedig csak a régi oroszok leszármazottait.

² Vladimir Dorugobuz Isiaslav öccse férje volt II. Géza unokahugának, Belus bán leányának. L. Wertner «A magyar nemzetségek» és Baumgarten N., Généalogies et mariages occidentaux des Rurickides russes. Tábla p. 26.

³ 1. 2. jegyz. II. 454, IX. p. 192, XXIII. p. 39, Tatyszcsev III. 64—66.

elváltak volna, még egyszer összegyűltek és az utolsó napot nagy vig-ságban töltötték.

A Vladimirkóval való ellenségeskedés nemcsak a király és személy-zetének volt köszönhető, hanem Emánuel Kommenius császár maga-tartásának is, aki még, úgy látszik, Magyarországra is betört.¹

Mstislavnak igaza volt: alighogy a szövetségesek elhagyták Galiciát, Vladimirko nem mulasztotta el megmutatni, hogy hogyan követi el az árulást. Megérkezve Vladimir-Volynskba, Isiaslav elküldte a kormányzókat azokba a városokba, amelyeket Vladimirkónak át kellett volna adnia, azonban amit ez megtagadott. Miután Isiaslav igyekezett Kiev felé, meglegedett azzal, hogy tudassa a királyt, miszerint «jelenleg egyikönk sem tud visszatérni, de tudatom veled, hogy Vladimirko megtörte esküjét, tehát ne feledd ígéretedet».² Ez az utalás arra, hogy lehetetlen Gézának visszajönnie Galiciába, jelzi a bizánciak által támasz-tott nehézségeket.

Csak 1153 elején nyílt Isiaslavnak ismét alkalma a galíciai esemé-nyekkel foglalkoznia. Kievbe érkeve elküldte Galiciába bojárját, Borislavitch Pétert, ugyanazt, aki néhány hónappal ezelőtt jelen volt Vladimirko esküjénél és legutóbbi árulásánál. Megbízta ezt egy ulti-mátummal, mely szerint választást engedélyezett Vladimirkónak a városok békés átadása és a háború között.

Vladimirko ebben a pillanatban kissé biztonságban érezte magát Géza király felől. A Mánuel Kommenius császár által fenyegetett Magyar-ország egy másik veszedelemmel is állt szemben. 1152-ben a regensburgi országgyűlésen Barbarossa Frigyes meg akarta támadni Magyarországot és csak a birodalmi hercegek³ ellenállásán tört meg a szándéka. A ve-szedelem azonban még nem hárult el teljesen.

Vladimirko azt felelte a követnek, hogy sohasem fogja meg-bocsátani Isiaslavnak, hogy Géza magyar királyt vezette ellene, és hogy egész életében ennek a megbosszulására fog törekedni. Király, felelte emez neki, megcsókoltad a keresztet, hát esküszegő akarsz lenni? Vla-dimirko csak nevetett és azt felelte: «Az csak egy egészen kis kereszt volt.» A kereszt igaz kicsi, felelte amaz ismét, de ereje az égben annál nagyobb, mert a Megváltó valódi keresztjéből való, amelyet karjaival

¹ K. v. Muglen cap. I—II. p. 76 (Kovachich «Saumlung Klein. noch ungedruckte Stücke»: «In denselben zeiten dieweil Kunig Geiss zu reussen was do tzoh emanuel kaiser von Kriehen in Ungerland und nam grossen raub und traib weil und kint hinweg.»)

² I. 2. jegyz. II. 454, Tatyszcw III. 66.

³ Otto Frisin p. 393.

ölelt. A király szent István királytól kapta és hatalma oly nagy, hogy aki megszegi a reájuk tett esküt, hallhattad magad is a király követeitől, halállal lesz büntetve. Vladimirko felelte neki, hogy hallotta elégszer ezt, de most menj és térj vissza fejedelmedhez. Még csak nem is adatott neki, ahogyan az szokásban volt, kocsit és lovakat, hanem hagyta, hogy saját állatával induljon útnak. Amikor a követ elment, Vladimirko a Transfiguratióról nevezett templomba ment és csúfos szavakkal illette a távozó követet. Amint a templomból kilépett, összeesett és csak annyi ideje volt, hogy elkiáltsa magát, hogy valaki rettenetes csapást mért vállára. Miután átvitték a palotába, néhány óra múlva kiszenvedett, 1153 tavaszán.¹

Borislavitch Péter estefelé indult el Galitchból és Bolczewben lepte meg az éj, amikor futár jött a herceg parancsával, hogy ne induljon tovább, hanem várja be rendelkezéseit, a nélkül, hogy többet mondott volna, azonnal visszatért. Hajnal felé második követ jött, aki visszaküldte Galitchba. Borislavitch szíve ellenére tért vissza, mert Vladimirko újabb kellemetlenkedésétől tartott. A palotában fekete ruhás szolgák fogadták és a terembe lépve Vladimirko helyén a fiatal Jaroslavot pillantotta meg, könnyektől borítva, fekete öltönyben. Széket adtak a követnek és csak kérdezősködése után közölték vele a herceg halálát.

Ezután pedig Jaroslav kérte a követet, hogy menjen vissza Isiaslavhoz és mondja meg neki, hogy «Isten elvette atyámat és kérem őt, helyettesitse nálam az elhunytat, akivel ellenségeskedésben volt ugyan, de engen tekintsen fiának, aki seregeimmel az ő oldalán akarok harcolni. Jaroslavnak ezt az eljárását a bojárok sugalmazták, hogy időt nyerjenek, mert az volt a szándékuk, hogy a városokat nem engedik át.»

Így fejezte be Vladimirko életét, akinek halála és esküszegése mélyen megindította kortársait.

BAUMGARTEN MIKLÓS.

Itáliai vagy keleti politika?

(Vita a középkori német császárpolitika körül.)

A német történeti irodalom a világháborút követő években — anélkül természetesen, hogy az egyetemes történet bármelyik ágát elhanyagolná — elsősorban a legújabb történeti események tisztázására törekszik. Feltűnő azonban az, hogy az érdeklődés a legmodernebb problémák

¹ 1. 2. jegyz. I. 146, II. 463, II. 300, VII. 60, IX. 196, XV. 221, Tatyszew II. 74, Dlugosz Lib. V. p. 489.

vizsgálatai közben is igen élénken fordul a németiség középkori története felé. És ezek a munkák — akár önálló könyv vagy tudományos, esetleg népszerű folyóiratban megjelent értekezés és kisebb cikk is legyen az — legnagyobbbrészt egy érdeklődési kör körül forognak.

A középkorral való foglalkozás, egy nemzet érdeklődése középkori története iránt nem újság és nemcsak a németiség sajátja. A renaissance, de különösen a felvilágosodás szellemi áramlata az ókort tolta erősen előtérbe a középkor értékelésének a hátrányára. Tulajdonképpen Herder az első, aki a középkort kellőképpen értékeli. Az ő álláspontját fejlesztették tovább a romantikusok, amely irány csakhamar a feltörekvő német szellem korszakát látta a középkorban. A középkori német császársággal való behatóbb foglalkozást a fényes, hatalmas mult felé forduló romantikus irány szükségszerűen hozta magával. A németiségnél azonban a romantika másik jellemzője, a nemzeti gondolat talán még erősebben politikai jelleget viselt, mint bárhol másutt. A történetírásra a politikai fordulatok, de különösen a frankfurti Pauls-Kirchében kialakult «kleindeutsch» és «grossdeutsch» párt voltak nagy hatással. Annak a felfogásnak, amely egyelőre a politikától függetlenül a romantikus világnézet alapján ítélte meg a középkori császárságot és amely a császárság történetével, mint a németiség egyik nagyon fényes, sőt mondhatnók, hogy a legfényesebb korszakával, mint történeti adottsággal, bár kétségtelenül néha túlzott nemzeti öntudattal foglalkozott, legjellemzőbb képviselőinek tekinthetjük Giesebrechtet és Rankét.

Sybel fellépése a müncheni tudományos akadémia által II. Maximilián születésnapjára rendezett ünnepség keretében 1859. november 28-án tartott híres beszédével «Über die neueren Darstellungen der deutschen Kaiserzeit» egyenesen Giesebrecht felfogásával fordul szembe, kijelentve azt, hogy a császárok személyes megítélése nélkül szükségesnek tartja felvetni azt a kérdést, hogy vajjon ezeknek az uralkodóknak a politikája helyes volt-e, hogy az a nemzet szükségleteinek és fejlődésének megfelelő volt-e, hogy vajjon azok az uralkodók nem egy egészen más célt tartottak-e szem előtt, mint a német nemzet ápolását. (*Fritz Strich*: Deutsche Akademiereden, München, 1924. 137. l.). A továbbiakban szembeállítja I. Henriket és Nagy Ottót, a keleti kolonizációt és az itáliai politikát. «A német birodalomra és a német királyságra azonban nem hárult semmi üdv a császári fényből. A nemzet erői, amelyek eddig a helyes ösztön után indulva a nagy keleti telepítésekben merültek ki, ezentúl egy állandóan csalogató és csalódáshoz vezető hatalmi csillogásért pazarlódtak el az Alpoktól délre.» (U. o. 143. l.)

Sybel fellépésére természetesen nem késhtett sokáig a válasz. A

megtámadott császárpolitikát az osztrák történeti iskola híressége, *Julius Ficker* vette pártfogásába, aki 1861-ben és 1862-ben kiadott munkáival az őt követőknek még ma is mintaképül szolgál. (Das deutsche Kaiserreich in seinen universalen und nationalen Beziehungen, Innsbruck, 1861, és Deutsches Königtum und Kaisertum, Innsbruck, 1862, az utóbbi válassz H. von Sybel Die deutsche Nation und das Kaiserreich című munkájára.)

A Sybel és Ficker által képviselt két ellentétes véleményt a politikai események ismerete még érthetőbbé teszi. Hogy mennyire szoros volt ennek a történelmi vitának a politikával való kapcsolata, világosan kitűnik Sybel egyik beszédének egy mondatából még akkor is, ha Sybel politikai meggyőződését nem is ismernők. Ez a beszéd a pfalzi választók és Bajorország helyes politikájáról szól, akik nem fáradnak el abban a harcban, hogy Németországot visszatartsák a Habsburgok világháborújába való bekeveredéstől. (Strich i. m. 146. l.) Ha Sybel nem is említi itt politikai állásfoglalását, ezt a mondatát nyugodtan tekinthetjük a «kleindeutsch» történetírás pártvallásának, míg a Ficker által képviselt «grossdeutsch» álláspont lényegében a középkori császárságnak a romantikus felfogás alatt kifejlődött történelmi szemlélete volt.

Az 1866-os politikai események a kleindeutsch párt felfogását igazolták, de azért az új viszonyok alatt a két ellentétes vélemény tovább élt, a nélkül, hogy hevesebb eszmecsere adott volna alkalmat. A kleindeutschok igazolva látták álláspontjukat, amelynek helyességét már felesleges lenne bizonyítani, a grossdeutschok pedig a szorosabban vett történettudomány keretei közé vonultak vissza, azonban a többé-kevésbé tárgyilagos kutatás ennek az iránynak a képviselőit gyarapította.

Georg von Below 1914-ben első, 1925-ben második kiadásban megjelent «Der deutsche Staat im Mittelalter» című munkájában megállapítja azt a figyelmet érdemlő tényt, hogy a német történészek túlnyomó része az ellentétes vélemények első összeütközése óta Ficker álláspontjához csatlakozott, «aki akkor, amikor azt előadta, a grossdeutschok ma már nem képviselt pártjának a reprezentánsa volt.» (I.² 355. l.) Below természetesen keresi és hamarosan megtalálni is véli ennek a körülménynek az okait. «A történészek általában tartózkodtak annak az elítélésétől, ami hosszú időn keresztül szentségesnek tűnt fel. Az ilyen jelenségek a maguk koncepciójának a nagyságában hordják a saját igazolásukat. Ficker különben is azon évszázadok ismereteinek részleteiben fölényben volt Sybellel szemben. Végül személyes befolyások is jönnek tekintetbe; különösen nagy hatása volt annak a ténynek, hogy *Scheffer-Boichorst*, sok észak-német történész tanára Ficker tanítványa volt.» (U. o. I.² 356. l.)

Kétségtelen, hogy az itt elmondottakban Belownak tökéletesen igaza van, csak azt az egy lehetőséget hagyja teljesen figyelmen kívül, hogy esetleg Ficker követőinek a felfogása lehet helyesebb.

A történeti irodalom tehát a Sybel-Ficker-féle nagy hullámverés óta megcsendesedett és a tudományban Ficker álláspontja győzedelmeskedett a politikával szemben. Ez természetesen a legkevésbé sem jelenti azt, hogy teljes lett volna az összhang, azonban a XIX—XX. század fordulóján nem mutatkozott a középkor iránt olyan érdeklődés, mint néhány évtizeddel előbb. Ezt állapítja meg *Bresslau* 1904-ben Strassburgban tartott rektori beszédében is. Magától értetődik azonban, hogy még ezek között az elszórt jelenségek között is akadtak Sybelnek is követői: ezek között első helyen áll Below, aki erős egyéniségével és polémiára hajló természetével mindjobban belejött a harcba, de idézett munkájának első kiadásában még — talán így mondhatnók — teljesen objektíven fejezi ki a Sybel-féle állásponthoz való csatlakozását. (U. o. I.² 356. l.)

A világháborút követő béke a második német császárság hatalmi törekvéseinek a jövőben való követését belátható időn belül valószínűtlené tette. A két német állam a közös szerencsétlenségben természet-szerűleg közeledik egymás felé. Kétségtelen, hogy vannak ennek a törekvésnek erős gazdasági motívumai is, de az eszmék jelentős szerepét sem lehet figyelmen kívül hagyni, különösen akkor nem, mikor a németiség a német nemzetiséget oly feltűnően hangsúlyozza, mint eddig talán soha. Ez a jelenlegi viszonyok között természetes is, hiszen egy nemzet éppen a legnehezebb történeti időkben eszmél az összetartozás tudatára. A legjellemzőbb újszerűség azonban a német nemzetiségnek ebben a hangsúlyozásában éppen az az erős tudatosság, ami a középkorban is ilyen élő gondolatnak képzeli el és az evvel foglalkozó munkákban ilyenek is tünteti fel a középkori német nemzeti öntudatot. Ez a felfogás nyilatkozott meg *Hugelmann* professzor 1928 őszén Salzburgban tartott előadásán és ugyan csak erre vonatkozik *Wilhelm Mommsen*nek az 1927. szeptemberében Grácban tartott történészkongresszuson mondott «Zur Beurteilung der deutschen Einheitsbewegung»-ról szóló beszédének a következő megállapítása: «A történettudománynak nem feladata az, hogy a napi politikát szolgálja, azonban mégis van egy nagy politikai feladata: a mi népünkben a nemzeti összetartozás tudatának a felébresztése azáltal, hogy a történeti multnak az ábrázolásában azt hanyagolja el, ami szétválaszt és nem a sokkal erősebb közös alapokat. (Hist. Zeitsch. 138. k. 1928. 542. l.) Mindenesetre jellemző a megváltozott gondolkodásra az, hogy ilyen kijelentést találunk Sybelnek egy 1860. január 19-én Droysenhez írott levelében is, amelyben a császárság általános megítélése ellen történt fel-

lépését magyarázza. Többek között a következőket mondja : «Nem akarom ezzel azt mondani, hogy azért írunk történeti munkákat, hogy praktikus politikát tanítsunk, de véteknak tűnik fel nekem történeti munkákat úgy beállítani, hogy azok az olvasót a politikába belezavarják a nélkül, hogy azt megvilágosítanak. (Historische Bibliothek. III. H. v. Sybel : Vorträge und Abhandlungen mit einer biographischen Einleitung von C. Varrentrapp. München u. Leipzig, 1897. 100. l.) Két eltérő irányban vallja tehát ugyanazt a nézetet mindkét kijelentés.

A háború utáni viszonyok adottsága által kialakított politika és történetkutatás számára ismét két út állott követésre készen, amit a mai terminológia «Anschluss»-nak illetve «kein Anschluss»-nak nevez és ami alapjában véve nem egyéb, mint a XIX. század közepén kialakult grossdeutsch-kleindeutsch álláspontnak a felújítása. A németiség mai politikai helyzetét tekintve, önkéntelenül felvetődik az a kérdés, hogy mi okozta a fejlődés ilyen alakulását? A kérdés felvetődése maga után vonja a történet folyamán való végigtekintést. Az ezzel a kérdéssel foglalkozó történeteszek természetesen ismét kétféle oszlanak. A magát kleindeutschoknak valló párt, élén Belowval és tanítványával, *Fritz Kernnel*, a középkori «császárpolitikát tünteti fel a történet folyamán bekövetkezett minden szerencsétlenség okának. A császárok itáliai politikája okozta szerintük azt, hogy a középkorban nem fejlődhetett ki egységes központi kormányzat, ennek következtében nem jöhetett létre az egységes német állam sem. De ugyancsak az itáliai politika okozta azt is, hogy a németiség a keleti telepítést nem tudta a maga teljes egészében végrehajtani és a keleti részekben nem tudott kellő germanizációt kifejteni.¹

A kétségtelenül számosabb ellenpártban alapjában véve két csoportot különböztethetünk meg. Az egyik teljesen pártonkívülinek vallja magát, a másik kifejezetten grossdeutschnek. Ez utóbbi álláspont azután a XIX. században keletkezett kleindeutsch-grossdeutsch kifejezésekkel teljesen önkényesen dobálódzik, a legkülönbözőbb eseményeket és jelenségeket jelölve így. Legjellemzőbb képviselője ennek az iránynak *R. F. Kaindl*, aki 1926-ban kiadott «Österreich, Preussen, Deutschland» című munkáját már maga «grossdeutsch megvilágításban írt német történet»-nek nevezi és amelyben Nagy Károly birodalmát a grossdeutsch eszme megtestesüléseként tárgyalja. Ez *H. v. Srbik* szerint egy szóval anakronizmusnak minősíthető (Archiv für Politik und Geschichte, 1926.

¹ Below álláspontját — különösen *Brackmannal* szemben — *B. Schmeidler* is erősen védelmébe vette «Deutschland und Europa im M. a.» című, 1929. január 18-án Erlangenben tartott beszédében.

255. l.). Ugyancsak erre az irányra mondja W. Mommsen a már idézett előadásában: «Az utóbbi időben szokásba jött a grossdeutsch-kleindeutsch elnevezésnek a történetünk korábbi évszázadaira való alkalmazása. E mellett nem volna szabad elfelejteni legelsősorban azt, hogy itt XIX. századbeli pártnevekről van szó, amelyeknek használata történetünk korábbi idejében igen veszélyes, sőt ahogy én vélem, egyenesen történetellenes. Ha Nagy Károlynak vagy a középkori német császároknak a grossdeutsch politikájáról beszél valaki, az alapjában véve éppen oly tarthatatlan, mintha valaki azt akarná megvizsgálni, hogy ezek a régi évszázadok emberei liberálisok vagy konzervatívok voltak-e. (Hist. Zeitschr. 138. k. 1928. 524. l.)

Azt már láttuk, hogy a középkori császárpolitikát elítélő irány jórészt a keleti politika elhanyagolását hibáztatja, de megállapíthatjuk azt is, hogy a másik párt ugyancsak a keleti politika kérdéséhez jut el.

A keleti expanzió körül ilyen erősen forgó vita magyarázatát a középkori császárpolitika egyik lelelkesebb — és munkái legnagyobb részében igen tárgyilagos — hívének, *Karl Hampe*nek 1921-ben megjelent munkájában találhatjuk meg: *Der Zug nach dem Osten. Die kolonisationspolitische Grosstat des deutschen Volkes im Mittelalter*. A bevezetés magyarázatot ad arranézve, hogy mi az a titkos rugó, amely a keleti terjeszkedés kérdését ennyire az érdeklődés középpontjába állítja. «A világháború rettenetes éveiben a német birodalom nyugati részén is, ahol különben a keleti események iránt nem valami nagy érdeklődés mutatkozott, a figyelem feszültebben és nyomatékosabban, mint valaha, fordult a német-szláv népek hatalmas küzdelme felé... ahol a fölös germán erők számára új települési terület megszerzésének a lehetősége és a német befolyásnak kelet felé való előretolása lépett előtérbe. Ezek a remények közvetlenül csatlakozhatnak a középkori német eredményekhez; ami akkor nem kész állapotban abbamaradt, az most kell hogy befejezést nyerjen.» «A kelet felé forduló érdeklődésnek nyugodtan adhatjuk a következő magyarázatot: — mondja Hampe. — A kulturáltabb nyugat és a parlag kelet természetes kiegyenlítődést keresett és keres, ami magától értetődően a németségén keresztül történik meg... Ezt a természeti adottságok által meghatározott mozgalmat csak az amerikai új gyarmattellepek felfedezése keresztelte..., azonban a keleti mozgalom emiatt sohasem szűnt meg teljesen és a jövőben sem szabad minden visszahatás és fajgyűlölet dacára sem egyszer s mindenkorra elintézettnak lennie.» (*Karl Hampe: Der Zug nach dem Osten. Einleitung.*) Ezt hangsúlyozza a befejezésben is, ahol a középkori német keleti kolonizáció kérdését a következőkben

foglalja össze: «És tekintsük át a német kolonizáció eredményeit a maguk egészében, amelyek a megmérhetetlen keleti területen Narwától Kronstadtig a németség és a szlávtság viszonyát már 1350 előtt úgy meghatározták, ahogy azok a mai napig megmaradtak.» (U. o. 84. l.)

Azt hiszem, ezek alapján jogosan adhatjuk a németség kelet felé forduló érdeklődésének a következő magyarázatot: A németségnek természetéből kifolyóan szüksége van egy területre, ahol a terjeszkedési vágyát, vagy ha úgy tetszik, felesleges erőit lecsapolhassa. A középkorban ez nem volt probléma.

A középkori gondolatvilág, felfogás, világnézet szerint a németség terjeszkedési törekvésének a megvalósulására az univerzalizmus gondolata a természetszerű kielégülés volt. Az augusztinusi világnézet nem ismert különbséget nép és nép között; szerinte az univerzalizmus a keresztény népek egyesítője és ennek megvalósítását a német uralkodó számára, mint a kereszténység világi feje számára kötelességnek is tartotta. Annak a gondolatnak, hogy a keresztény világnak szüksége van egy egyházi és egy világi fejre, a legerősebb hangsúlyozását talán *Alexander Roesnek* Jordanus Osnaburgensis «Prærogativi imperii Romani» című munkájához írt előszavában találjuk, ahol a császárnak, a kereszténység világi fejének a szükségességéről beszél, aki nélkül az egyház olyan, mint az egyszárnyú sas, amely nem tud repülni, vagy mint az egyszárnyú galamb, amely nemcsak a levegő, hanem a föld ragadozóinak is áldozatul esik. (Abhandlungen d. Ges. d. Wissenschaften zu Göttingen. Hist.-Phil. Klasse, XIV. Bd. 1868/9, 41. l.)¹ És lehetséges lett volna a középkorban bármely más uralkodónak erre az univerzális hatalomra törekednie, mint a németnek? Éppen ezért a császárok politikáját saját koruk univerzális és földöntúli világnézetének az alapján kell megítélni, amely világnézethez a római birodalom eszméjének, mint élő gondolatnak erős hatása járult. (K. Hampe: Otto d. III, Hist. Zeitschr. Bd. 140., 532. l.) A Nagy Károly által megalapított császárság már megtalálta a kapcsolatot a római világbirodalommal: Nagy Károly császársága az imperium gondolatának a krisztianizálása volt, amint azt a bécsi egyetem történeti szemináriumában az 1928/29. évben *Hirsch* professzor kimutatta. A középkor első századainak szellem-történeti vizsgálatával bizonyította be, hogy a császárság gondolatának a krisztianizálása már Nagy Károly előtt végbement és ez az eszme

¹ Jordanus Osnaburgensis és Alexander Roes legújabb kiadása sajtó alatt van a «Quellen zur Geistesgesch. d. Mittelalters u. d. Renaissance», hsgb. von W. Goetz. 2. kötete számára.

megvalósulást a VIII. század végének a politikájában talált az antik kor erős hatása alatt.¹

Nagy Károlyt követő, első kellő hatalommal rendelkező uralkodó előtt tehát az univerzalizmus gondolata mellett már a példa is ott lebegett: Nagy Ottóra Nagy Károly már tradíciót is hagyott és ez a második történeti adottság a középkori német császárpolitika számára. Az univerzális birodalomnak természetesen szüksége volt Itáliára is, amelynek a megszerzése az erre a hatalomra törekvő uralkodó számára kötelesség is volt.

A középkor végén az univerzális birodalom gyengülése után az uralkodók dinasztikus hatalomra való törekvése is kész helyzetet talált. A Habsburgok német-spanyol birodalma számára szintén nem volt probléma a terjeszkedés kérdése. Az újkor folyamán a területi változások már mutatják az esetenként adódott lehetőségek kihasználását, míg a XVIII—XIX. században az általános gyarmatpolitikába kapcsolódva találta meg ez a vágy a maga területét.

A háború utáni helyzetet Hampe idézett sorai világítják meg. A német terjeszkedés minden irányban sziklafallal találja magát szembe; csak kelet az, ahol még remélhet valamit elérni. És ha most visszanez a múltba és végigtekint a történet folyamán, meglepve állapíthatja meg, hogy a kelet felé irányuló germanizációnak sohasem állott legyőzhetetlen akadály az útjában, hogy a helyzet ezer év előtt sokkal kedvezőbb volt, mint ma, és önkéntelenül is felvetődik a kérdés, hogy miért nem lehetett tehát már akkor megszerezni ezt a területet a német-ségnek.

Így magyarázhatnók meg ennek a középkori német császárok itáliai, illetve keleti politikája körül forgó vitának a heves voltát, amely egyúttal arra is feleletet ad, hogy mi az oka az ezzel a kérdéssel foglalkozó munkák erős szaporodásának.

A legutóbbi években az itáliai politikát a leghatározottabban két kiváló történész értekezése ítéli el alapos történeti felkészültséggel, de a középkornak igazi megértése nélkül. (*i. von Below* utolsó nagyobb)

¹ Ugyanerre az eredményre jut P. E. *Schramm*: Kaiser, Rom und renovatio imp̄rii. Studien und Texte zur Gesch. d. röm. Erneuerungsgedankens. (Studien der Bibl. Warburg., hsgb. v. Fritz Saal, Bd. XVIII.) K. *Heldmann* (Das Kaisertum Karls des Grossen. Quellen und Studien zur Verf. gesch. d. deutschen Reiches i. M. a. u. Neuzeit. Bd. 1928) és W. *Holtzmann* (Korrespondenzblatt d. Gesamtver... 1929) viszont a folytonosság tudatát még nem látják Nagy Károly idejében bebizonyítottak.

értekezése *Die italienische Kaiserpolitik des deutschen Mittelalters* címmel 1927-ben akkor jelent meg, amikor a Below-Festschrift számára már sajtó alatt volt Below tanítványának, *Fritz Kern*nek az ugyanezen kérdéssel foglalkozó értekezése *Die Politik des Römerzuges* címmel, amely ugyanazokra az eredményekre jut, mint mesterének utolsó nagyobb munkája. Ennek a két értekezésnek beható tárgyalása — bármennyire is érdekes lenne, többek között módszertani szempontból is — nem lehet itten a célunk; csak arra az alapgondolatra akarunk itt rámutatni, amelyen mind a két munka nyugszik s amely lehetetlenné teszi számukra a tárgyilagos hangot; ez az a teljesen téves álláspont, hogy egyáltalán lehetségesnek látják annak a kérdésnek a felvetését, hogy a császároknak milyen politikát is kellett volna űzniök. A régi történetíró-iskola egyik kiemelkedő alakja mondja nagyon helyesen: «Történetellenes lenne azt mondani, hogy a császároknak más politikát kellett volna űzniök, mint amilyent űztek.» (*Simonsfeld: Jahrbücher Friedr. I. I, Bd. VIII, 1.*) És ez a megállapítás teljes egészében igaz. A középkori mentalitás ezt a kérdést nem ismerte, ez csak a mai gondolkodás visszatükröztetése. A középkort nem lehet avval a «ha» történetírással tárgyalni, ahogyan Kern teszi, és nem lehet azért hibáztatni a császárokat, mert ők nem azt látták követendőnek, amit a mai történészek egy részének politikai beállítottsága követendőnek lát.

Kétségtelen, hogy minden történésznek a legegényibb joga az, hogy a saját felfogása alapján ítélje meg azt a kort, amellyel foglalkozik, azonban semmiesetre sincs feljogosítva arra, hogy elfogultságában mindent úgy magyarázzon, ahogy a dolgokat az álláspontját igazolni törekvő szenvedélye vele láttatja. Ez pedig a legteljesebb mértékben áll az itáliai politikát elítélők két előbb említett reprezentánsára. Ebbe a hibába azonban az ellenpárt tagjai is, az itáliai politika védői is beleesnek, bár ők egy irányban kicsit talán kevésbé elfogultak; ők elismerik, hogy az itáliai politika az egységes német fejlődés szempontjából hátrányos volt, amit azonban tagadni nem is lehetne. (*Hist. Zeitschr. Bd. 134, 1926. 204. 1.*)

A két ellentétes irány egyre jobban és jobban jut el egy közös probléma vizsgálatához. A középkori császárpolitikát ért vád a császárságot hibáztatja a történet későbbi folyamán kialakult fejlődésért; a középkori császároktól modern államférfiúi bölcseséget kíván meg, vagy legalább is azt, hogy azt látta volna követendőnek, amit most a németiség a történet folyamára visszatekintve követendőnek lát. (*Below: Die ital. Kaiserpolitik d. deutschen Mittelalters. 8. 1.*) A többi hasonlóan téves érv mellett már magában véve ez is éppen elegendő

lenne arra, hogy a császárpolitikát annak hívei a támadók fegyverének egyszerű visszafordításával védhessék meg. Ezt azonban csak elfogulatlan bíráló teheti meg. A császárpolitika híveit nem is nevezhetnők védőknek, ha a védelemben hasonló túlzásba nem esnének, mint a vádlók.

A védelem oldalán talán még fontosabb a keleti politika kérdésének a problémája, mint az ellenkező oldalon. Itt csak utalunk Hampe-nak már idézett munkájára, amely világos képét adja annak, hogy miért fontos ennyire ez a kérdés és hogy ez a németiségnek ma is éppen annyira politika, mint volt a Sybel-Ficker vita hetven évvel ezelőtt. Ezt a megállapításunkat megerősíti *Hans Hirsch*nek egy kijelentése is.

Kern idézett értekezéséhez, amely teljesen Below szellemét tükrözi vissza, utóiratot csatolt, amelyben Below időközben megjelent és vele egyező felfogású munkájáról szólva azt mondja: «Természetesen, akit Below nem győzött meg, azt én sem fogom meggyőzni. A Ficker-iskola veteránjai biztosan nem fogják elmulasztani, hogy az ő felfogásukat ki ne fejtsék s akkor a még meg nem állapodott fiatalságnak alkalma lesz választani.» (Aus Politik und Geschichte, 74. l.) Ez a kihívás természetesen nem maradhatott válasz nélkül. Nyomatásban eddig még tudomásunk szerint ugyan nem jelent meg, de előadásában és szemináriumában annál nagyobb hévvel fogott hozzá a bécsi egyetemen a Ficker felfogás új életre keltője *Hans Hirsch*, aki természetében azonban Sybelhez áll közelebb, amennyiben a politika erősen befolyásolja történeti kutatásának a szellemét.¹

Ausztria ma a jövőt csak a német birodalommal látja biztosított-nak,² és kétségtelenül ez a mai politikai szempont az, ami a német nemzeti kérdések iránt, így a német nemzeti állam iránt is olyan nagy érdeklődést ébreszt. Fickernél ez még nem befolyásolta ennyire a történeti szemléletet. Hirsch, mint a túlnyomó többség a középkori német császárságban német nemzeti államot lát. Szerinte az univerzális német császárság nemcsak univerzális, hanem elsősorban nemzeti célokat szolgált és a nemzeti céloknak ezt a szolgálatát elsősorban a keleti politika helyes űzésével látja bebizonyított-nak, annál is inkább, mert szerinte a császárságra való törekvés éppen ezt segítette volna elő, azaz a nemzeti célokat űző keleti politika miatt, annak érdekében töreke-

¹ H. Hirsch válasza «Der mittelalterliche Kaisergedanke in den liturgischen Gebeten» címmel MÖJG XLIV/1930.

² *Kretschmayr* Kaendl: Österreich, Deutschland, Preussen című munkájának ismertetésében mondja a következőket: «... das kommende dritte Deutschland, dem Österreich mit Selbstverständlichkeit angehören werde...» (Hist. Zeitschr. Bd. 139, 594. l.)

dett a német uralkodó a császári korona megszerzésére. Azonban a keleti politika nemcsak a múltban szolgált nemzeti érdekeket, hanem azt szolgálja a jövőben is. Ezt Hirsch a szemináriumában úgy fejezte ki a német császárok keleti politikájával foglalkozva, hogy az ezzel a kérdéssel való foglalkozás azért is fontos, mert ez kell, hogy megjelölje a német politika irányát a következő évszázadokra is.

Közbevetőleg itt csak egy nálunk megjelent kijelentésre kívánunk az előbb mondottakkal kapcsolatban utalni. A «Magyar Szemle» 1929. évi februári számában *Bleyer* «A magyar és német viszony» című értekezésében arra a megállapításra jut, hogy ez az agresszív, őszinte és végleges (t. i. német) pacifizmus minden militarizmust le fog győzni és egy új korszaknak lesz a kezdeményezője a világtörténetben. De bármint lesz majd, annyi bizonyos, hogy Németország megszűnt imperialista nagyhatalom lenni. Egy nem imperialista németiséggel pedig, melynek nemzeti aspirációja abban tetőződik, hogy az államhatárok az összefüggő nyelvterület határaival egybeessenek és hogy a német kisebbségek nyelvükkel és kultúrájukkal belekapcsolódjanak a minden politikától mentes népgondolatba, ilyen németiséggel a megegyezés minden nehézség nélkül létesülhet.» (123. l.)

A politika jövő esélyeinek a vázolása egyáltalán nem tartozik céljaink közé, de ezt az idézetet fontosnak véltük itt szembeállítani a német történetírásnak az előbb kimutatott felfogásával, akár *gross-deutsch*nak, akár *Anschluss*-pártnak is nevezzük azt. A tény az, hogy a németiséget erősen foglalkoztatja a keleti politika kérdése, természetesen a mai helyzet adottsága miatt. «Minden kornak megvannak a maga problémái, éppen úgy, ahogyan a maga történetírása is», mondotta nagyon találóan *Hirsch* egyik gyakorlatán. De mi határozza meg egy kor problémáját? Kétségtelenül a politikai helyzet. Már pedig *Kretschmayr* szerint is (i. ismertetése *Hist. Zeitschr.* Bd. 139, 594. l.) «a majd egyesült harmadik német birodalom számára a szükségszerű politika a délkeleti politika, helyesebben a német-orsz terület megszervezése német vezetés alatt, kell hogy legyen».

Ezek után az előbbi megállapításokhoz még csak azt tartjuk szükségesnek hozzáfűzni, hogy a németeknek ezt a keleti politikával való beható foglalkozását még nem tartjuk a magyar-német viszony kedvező alakulásának az akadályául, mert hiszen ez elsősorban szláv területre vonatkozik, azonban éppen úgy, ahogyan a politikusnak egy ilyen szláv területre törekvő német politikát figyelemmel kell kísérenie, éppen úgy kell a történésznek figyelemmel kíséreni az ezzel a politikával foglalkozó történeti irodalmat.

A császárpolitika védői szerint a német uralkodónak szüksége volt a császárságra. Ezt mi is láttuk, mint a középkori felfogás és világnézet természetes járulékat, de a középkori császárság politikájának a védői ennek a kifejtését ejtik el legjobban, amikor azt igyekeznek bebizonyítani, hogy a császárság azért volt szükséges, mert így tudott a császár a pápa segítségével befolyást gyakorolni a német egyházra és azon keresztül a német népre (*Hampe*: Deutsche Kaisergeschichte in der Zeit der Salier und Staufer, 1916. ³ 5. l.); így tudta egyesíteni a német törzseket (*Giesebrecht*: Kaiserzeit, I.⁵ 765. l., Preussische Jahrbücher. Bd. 184, 235. l.); így tudta elhárítani az Itália felől esetleg fenyegethető veszélyt, ha ott más hatalom vetette volna meg a lábát (*Haller*: Epochen der deutschen Geschichte, 46. l.); de szüksége volt a német uralkodónak Itáliára a kultúra miatt (*Hist. Zeitschr.* Bd. 130, 539. l., *Hampe*: Otto der Grosse, 457. l.); a kereskedelem miatt és végül mert a természeti adottságok is erre utalták (*Giesebrecht*: I. 766. l., *G. Masur*: Rankes Begriff der Weltgeschichte, 123. l., illetve *Haller*, i. m. 53. l., *Hist. Zeitschr.* Bd. 134, 202. l., *Schäffer*: Deutsche Geschichte, I.⁷ 163. l.).

Látható tehát, hogy igen számos ellenérvet tudnak a császárpolitika védői felsorakoztatni, amelyek azonban nemhogy alkalmasak lennének a vádlók lefegyverzésére, hanem még inkább tápot adnak a további vitához.¹ Azt a történeti fejlődést, ami a középkorban a császárságot kialakította és szükségesnek tartotta, azt nem ezek az okok határozták meg, hanem az az egységes szellem, ami a középkorban a kereszténységet áthatotta, amint azt *R. Wallach* is kimutatta. (*Das abendländische Gemeinschaftsbewusstsein* 1928.) Ez azonban a középkori császárpolitika védőinél -- ha egy részük nem is hagyja teljesen figyelmen kívül -- csak másodrangú szerepet játszik, teljesen háttérbe szorítva és elhomályosítva attól a felfogástól, amelyet többé-kevésbé helyesnek vélnek valamennyien: ez pedig az a téves alapgondolat, amire már *Hirsch* felfogásával kapcsolatban rámutattunk, hogy a középkori császárságot a német nemzet szempontjából ítélik meg. Nagyon helyesen állapítja meg ezt *A. Brackmann* is, az itáliai politika egyik védője, de ugyanabban a cikkben, ahol ezt a megállapítást teszi, egyszersmind bemutatja azt a módot is, ahogyan a középkori császárságban nemzeti célokat szolgáló, mai értelemben vett német államot látó történészek ezzel a kérdéssel foglalkoznak, kezdve attól a már kifejtett tévedéstől, hogy

¹ Ld. *B. Schmeidler* megállapítását is *G. von Below*: Die ital. Kaiserpolitik című munka ismertetésében *Hist. Zeitschr.* Bd. 140, 387. l.

egyáltalán lehetségesnek tartják felvetni azt a kérdést, hogy milyen politikát kellett volna a császároknak űzniök, addig a Below és Kern által nagyon helyesen túlságosan ravasz spekulációnak nevezett állításig, hogy a német uralkodónak azért volt szüksége a császárság révén Itália meghódítására, hogy a pápa feletti hatalmat megszerezze és így a pápán keresztül a német püspököket és a német egyház segítségével a német népet vonja hatalma alá. (Der Streit um die deutsche Kaiserpolitik des Mittelalters, Velhagen & Klasings Monatshefte, 1929. június.)

Ez az irány a középkori német államban német nemzeti államot lát; a német császárok politikáját az uralkodók nemzeti érdeket szem előtt tartó érzése által vezetettnek képzei, holott a válasz igen egyszerű lenne azzal a történeti adottsággal, hogy a középkor felfogásának ez a fejlődés felel meg. Az egész középkoron át, sőt egészen a legújabb időkig sehol és Németországban meg különösen nem beszélhetünk nemzeti irányzatról. A nemzeti gondolat keletkezése és általános kifejlődése még az egyes nemzeteken belül elvégzendő kutatás után lesz csak megállapítható; egyelőre kétségtelen tényként áll az, hogy a középkor felé forduló romantikus iránynak köszönheti tulajdonképpen létét, különösen Németországban. A romanticizmus itt nem volt egyéb, mint a felvilágosodás reakciójaként a középkorban elsősorban a hideg racionalizmussal ellentétben rejtelmességet, miszticizmust kereső irány. A középkorban azonban talált még mást is. Egyszerűen kifejezve: történelmet. Amint a renaissance a klasszikusokkal való foglalkozás következményeként kifejlesztette az olasz öntudatot, tulajdonképpen csak a római mintájára, úgy a romanticizmus a középkorral való foglalkozás eredményeként kialakította a német öntudatot. A németiség a középkori történettel foglalkozva eszmélt arra, hogy már évszázadokon át összetartozott, sőt hatalmas és erős volt. A romanticizmus hatása alatt végbement illetén fejlődést elsősorban Giesebrecht-nél láthatjuk és ugyancsak ennek az átalakulásnak egyik étappe-ja a «Römisches Kaiserreich deutscher Nation»-hoz hasonló kifejezések is.

A német nemzeti (helyesebben nemzetiségi) gondolat kialakulását nyomon követte a nemzeti állam megalakítására irányuló törekvés. A kleindeutsch-párt a napi politika befolyása alatt nem helyeselhette a középkori német császárság felújításának még az eshetőségét sem, éppen a nemzeti gondolat alapján állva. Ez a nemzetiségi gondolat fokozottabb mértékben fejlődött ki a világháború után és a kleindeutsch-párt utódai már ott tartanak, hogy nemcsak hogy elleneznének egy ilyen törekvést, hanem még a mai helyzet létrejöttének az okait is a

középkori császárságban, ennek nem nemzeti célokat szolgáló politikájában látják. Nem tartjuk tévesnek, ha azt, hogy a grossdeutsch-párt mai utódai a középkori politikát éppen azért védik azon az alapon, hogy az Itália megszerzésére irányuló törekvései mellett is — sőt már ez is az volt — a német nemzeti állam céljait szolgálta, úgy magyarázzuk, hogy ezáltal éppen a mindenben a nemzeti érdekeket szem előtt tartó irányzatnak talán a legfontosabb érvét vélik kijátszhatni.

A középkori német császárpolitika elitelői is, védői is ma talán még erősebben a politika szolgálatában állanak, mint a mult század hatvanas éveinek az ellenfelei. Mind a két párt úgy vizsgálja ezt a politikát, mintha ez egy mai nemzeti állam és nem a középkori univerzális császárság politikája lenne, azonkívül a Below-Kern irány elfogultságában már a metahistóriát megszegyenítő módon vizsgálja azt, hogy mit nem lett volna szabad és mit lett volna szabad a középkori császároknak a nemzeti politika céljaiul kitűzni. A mai szemmel hibásnak látott lépéseiket modern méretek szerint mérik és a ma helyesnek tartott célra való nem törekvést róják legfőbb hibául fel. A védők tábora pedig a helyett, hogy annak a bebizonyítására törekedne, hogy a középkorban lehetetlen ezeket a ma helyesnek tartott politikai célokat egyáltalán visszavetíteni; hogy a császárságot úgy kell vizsgálni, amilyen, és a császárok politikáját az ő koruk univerzális felfogásából kell megismernünk: rugóit abban és nem a nemzeti célokban kell keresnünk, e helyett ők is azt a be nem bizonyítható dolgot igyekeznek bebizonyítani, hogy a német császárság elsősorban a német nemzeti célokat szolgálta, főleg a keleti kolonizáció kifejlesztésével, és ez volt tulajdonképpen az, ami miatt a német uralkodók az univerzális birodalomra és a császári koronára törekedtek.

H. PÁLFY ILONA.

A háborús felelősség kérdése.

Az első évtized kutatásainak eredményei 1920—1930.

Az alábbiakban a történettudománynak egy új ágát mutatjuk be, amelynek elért eredményei és a reá vonatkozó bőséges irodalom már világszerte a tudományos irodalomban biztosítottak helyet. A háborús felelősség címe alatt megindult vitából ugyanis a háborút megelőző félszázad (1871—1920) történetének tudományos felkutatása és értékelése alakult ki. Ennek a tudományágnak fejlődéstörténetét és eredményeit óhajtjuk az alábbiakban megismertetni.

I. A vádemelés.

Az újabb háborúkban az egymással szembenálló kormányok egyre nagyobb súlyt vetettek a háborút megelőző magatartásuk igazolására és különböző színű borítékok alatt forgalomba hozott kiadványokban levéltáraikból az ellenség háborús és a magok békés szándékát bizonyító ügyiratokat tettek közzé. Sokkal nagyobb mértékben megtörtént ez a huszadik század második évtizedében lezajlott világháború idején, amikor a különböző hadviselő államok felelős kormányai nemcsak úgynevezett színes könyvekben igyekeztek a háború előzményeit megvilágítani, hanem terjedelmes kormánynyilatkozatokban, beszédekben és emlékiratokban terjesztették a világ elé a magok igazságát. A forrásoknak ez a kategóriája, vagyis a háború kitörésére vonatkozó színes könyvek, felelős kormányférfiaknak a háború kitörésének körülményeiről tartott beszédei, a sajtó útján közzétett sokszor igen terjedelmes és jól dokumentált nyilatkozataik, végül pedig az igazolásnak emlékiratok útján való folytatása képezik tehát az első forrásanyagot, melyet a történettudomány kézhez kapott.¹

¹ Legyen szabad e helyen azon emlékiratok összeállítását adni, melyek a háború kitörésének és politikai történetének vizsgálatánál számbajöhetnek. Ilyen *Andrássy Gyula gróf*: Diplomácia és világháború. Budapest, 1920. Német kiadás Wien, 1920. Angol kiadás London, 1921. — *Asquith* (Lord Oxford and Asquith) angol miniszterelnök: Genesis of the war. London, 1924. Német kiadás München, 1924. Fifty Years of Parliament. 2 kötet. London, 1926., Memoirs and Recollections, 1882—1927. 2 kötet. London, 1928. — *Baernreither József* osztrák miniszter: Fragmente eines politischen Tagebuches. Die südslavische Frage und Österreich-Ungarn vor dem Kriege. Wien, 1928. — *Bassompierre Albert*: La nuit du deux au trois août 1914 du Ministère des Affaires Étrangères de Belgique. Párizs, 1916. — *Bernhardi Frigyes* német tábornok: Denkwürdigkeiten aus meinem Leben. Berlin, 1917. — *Beyens báró* volt berlini belga követ: Deux années à Berlin. Revue des deux mondes 1929—1929. — *Benes Edvárd* cseh külügyminiszter: Der Aufstand der Nationen. Der Weltkrieg und die tschechoslowakische Revolution. Berlin, 1928. Francia kiadás 2 kötetben. Párizs, 1928—29. — *Bertie lord* volt párizsi brit nagykövet: Diaries 1914—1918. London, 1923. — *Bethmann-Hollweg* volt német birodalmi kancellár: Betrachtungen zum Weltkriege. 2 kötet. Berlin, 1927. — *Bilinsky Leó* volt közös pénzügy miniszter: Wspomnienia i Dokumenty, 1846—1922. 2 kötet. Varsó, 1925. — *Bogicsevics Milán* volt berlini szerb követ: Kriegsursachen. Zürich, 1919. Francia kiadás Párizs, 1925. — *Bryan Jennings Vilmos*

Azt hiszem, fölösleges mondanunk, hogy ez a forrásanyag, amelyet egyesek már a háború alatt összegyűjteni törekedtek, nagy tömege és adatainak gazdagsága ellenére is csak másodrendűnek nyilvánítható, nagyrészt politikai célt szolgáló vitairadalomnak tekinthető. Ennek

volt északamerikai államtitkár: *The memoirs of William Jennings Bryan*. Chicago, 1926. — *Bülow Bernát herceg* volt német birodalmi kancellár: *Deutsche Politik*. Berlin, 1926., *Deutschland und die Mächte in den amtlichen Schriften des Prinzen von Bülow*. 2 kötet. Dresden, 1929. — *Burián István gróf* volt közös külügyminiszter: *Drei Jahre aus der Zeit meiner Amtsführung im Kriege*. Berlin, 1923. — *Cadorna Rafael gróf* olasz vezérkari főnök: *La guerra alla fronte italiana*. 2 kötet. Milano. Francia kiadás Párizs, 1926. — *Churchill Winston* volt angol miniszter: *The World Crisis 1911—1918*. 4 kötet. London, 1925—27. Francia kiadás. Párizs, 1925—28. Német kiadás Berlin, 1925—28. — *Conrad báró* osztrák-magyar vezérkari főnök: *Aus meiner Dienstzeit, 1906—18*. 5 kötet, 1914 végéig. Wien, 1922—26. — *Cramon A.* német tábornok: *Unser österreichisch-ungarischer Bundesgenosse im Weltkriege*. Berlin, 1920. II. kiadás 1922. — *Czernin Ottokár gróf* volt bukaresti osztrák-magyar követ és közös külügyminiszter: *Im Weltkriege*. Berlin, 1919. — *Danilov György* orosz tábornok: *Russland im Weltkriege, 1914—15*. Jena, 1925. Francia kiadás Párizs, 1926. — *Dobrorolski Szergej* orosz tábornok, a mozgósítási osztály főnöke: *Die Mobilmachung der russischen Armee, 1914*. Berlin, 1922. *Zar Nikolaus II und die russischen Mobilmachungsvorarbeiten. Die Kriegsschuldfrage. III*. Berlin, 1925. 323—325. 1. — *Dumaine Alfréd* volt bécsi francia nagykövet: *La dernière ambassade de France en Autriche*. Párizs, 1921. — *Diamandy C. J.* volt pétervári román követ: *La grande guerre vue du versant oriental. Revue des deux mondes 1927—28.*, *Ma mission en Russie. U. ott 1929*. — *Eckardstein báró* német diplomata: *Lebenserinnerungen und politische Denkwürdigkeiten*. 3 kötet. Leipzig, 1919—21., *Persönliche Erinnerungen an König Eduard aus der Einkreisungszeit*. Dresden, 1927. — *Frigyes Vilmos* német trónörökös: *Ich suche die Wahrheit*. Berlin, 1925. Angol kiadás London, 1926. — *Gerard* volt berlini amerikai nagykövet: *My four years in Germany*. New York, 1917., *Face to face with kaiserism*. New-York, 1918. — *Gesov* volt bolgár miniszterelnök: *L'alliance balkanique*. Bern, 1915. Angol kiadás London, 1915., *La genèse de la guerre mondiale*. Bern, 1919. — *Giesl Vladimir báró* volt belgrádi osztrák-magyar követ: *Zwei Jahrzehnte im Nahen Orient*. Berlin, 1927. — *Giolitti* volt olasz miniszterelnök: *Memorie della mia vita*. 2 kötet. Milano, 1922. — *Grey* (Sir Edward, később Lord Grey of Fallodon) volt angol külügyi államtitkár: *Twenty Five Years, 1892—1916*. 2 kötet. London, 1925. II. kiadás 3 kötetben 1927. Német kiadás München 1926. Francia kiadás Párizs, 1927. — *Haldane lord*, volt angol hadügyi állam-

ellenére is sajnálatos, hogy azok, akik ez anyagot annakidején páratlan szorgalommal összegyűjteni törekedtek, a munka folytatásába belefáradtak. Ennek okát egyrészt a háború elhúzódásában, másrészt abban kell keresnünk, hogy a később felszínre került források jóval értéke-

titkár : *Before the War*, 1906—14. London, 1920. — *Hammann Ottó*, volt német külügyi sajtófőnök : *Deutsche Weltpolitik*, 1890—1912. Berlin, 1924. Angol kiadás London, 1927. — *Helfferich Károly* volt német államtitkár : *Der Weltkrieg*. 3 kötet. Berlin, 1919. — *House* ezredes, Wilson tanácsadója : *Intimate Papers*. 4 kötet. London, 1926—28. Francia kiadás (I—II. kötet) Párizs, 1927. — *Jagow Gottlieb* volt német külügyi államtitkár : *Ursachen und Ausbruch des Weltkrieges*. Berlin, 1919., *England und der Kriegsausbruch*. Berlin, 1925. — *Jovanovic Ljuba* volt szerb miniszter : 1914—1924. Krv Slovenstva. Belgrád, 1924. Német fordítás : *Die Kriegsschuldfrage*. III. Berlin, 1925. 68—82. 1. Angol fordítás London, 1925., *A szerajevói merénylet és a belgrádi külpolitika*. Novi Zsivot és Politika. Belgrád, 1925. — *Izvolszkij Petrovics Sándor* volt párizsi orosz nagykövet : *Vospoménianija*. Pétervár, 1924. Angol, német és francia fordítások. — *Kiderlen-Waechter* volt német külügyi államtitkár : *Jaekch*, *Kiderlen-Waechter*, *der Staatsmann und Mensch*. 2 kötet. Stuttgart, 1924. Francia kiadás Párizs 1926. — *Klobukowski A.* volt bruxellesi francia követ : *Souvenirs de Belgique*, 1911—18. Bruxelles, 1928. — *Lansing Róbert* volt amerikai államtitkár : *The Peace Negotiations*. London, 1921. Német kiadás Berlin, 1921. — *Lichnowsky herceg* volt londoni német nagykövet : *Meine Londoner Mission*, 1912—14. Zürich, 1918. *Auf dem Wege zum Abgrund*. 2 kötet. Dresden, 1927. Francia kiadás Párizs, 1929. — *Liman von Sanders* német tábornok : *Fünf Jahre Türkei*. Berlin, 1920. — *Louis György* volt pétervári francia nagykövet : *Les Carnets de Georges Louis*. 2 kötet. Párizs, 1926. — *Marghiloman Sándor* román miniszterelnök : *Note politique 1897—1924*. 5. kötet. Bukarest, 1927. — *Masaryk G. Tamás* cseh köztársasági elnök : *Die Weltrevolution*. *Erinnerungen und Betrachtungen*, 1914—18. Berlin, 1925. Angol kiadás, London, 1927. — *Moltke Hellmuth* tábornok, német vezérkari főnök : *Erinnerungen, Briefe, Dokumente*, 1877—1916. Stuttgart, 1922. — *Morgenthau* volt konstantinápolyi amerikai nagykövet : *Secrets of the Bosphorus*. Constantinople, 1913—16. London, 1918. — *Morley* lord volt angol miniszter : *Memorandum on Resignation*, August 1914. London, 1928. Német fordítás Berlin, 1929. (Magyar fordítás : *Háborus felelősség*.) — *Musulín báró* volt közös külügyi osztályfőnök : *Das Haus am Ballplatz*. München, 1924. — *Nekudov A.* volt szófiai orosz követ : *Diplomatic reminiscences*, 1911—17. New York, 1920. Francia kiadás Párizs, 1925. — *Nicolson H.* : *Sir Arthur Nicolson, First Lord Carnock*. London, 1930. Német fordítás Frankfurt, 1930. — *Paléologue Móric* volt pétervári francia nagykövet : *La Russie des tsars*. 3 kö-

sebeknek bizonyultak és hogy ezzel a háborús vitairodalom bemutatása megszűnt hálás feladat maradni.¹ Hozzá kell tennünk azonban, hogy ez korántsem ment fel bennünket attól az óhajtól, hogy a színes könyvek, a sajtó útján 1914—18. közzétett kormánynyilatkozatok, beszédek és emlékiratok egész anyaga újból és végleges formában egybeállíttassék, kritikai vizsgálat alá vétessék és az egybevetésük útján le-

tet. Párizs 1924. német fordítás München, 1925. 2 kötetben. Magyar fordítás Budapest, 1927. — *Poincaré Raymond* francia köztársasági elnök : Les origines de la guerre. Párizs, 1921., Au service de la France. I—V. kötet, 1912—14. Párizs, 1926—28. Angol és német fordítások, The Responsibility for the War. Foreign Affairs (New York) 1925. október. — *Pourtalès gróf* volt pétervári német nagykövet : Am Scheidewege zwischen Krieg und Frieden. Berlin, 1919., Meine letzten Verhandlungen in St. Petersburg am Ende Juli 1914. Berlin, 1927. — *Radoslavov* volt bolgár miniszterelnök : Bulgarien und die Weltkrise. Berlin, 1923. — *Rodd* (Sir Rennell Rodd) volt római brit nagykövet : Social and diplomatic memories. 3 kötet. London, 1922—25. — *Rodzianko*, az orosz дума volt elnöke : Erinnerungen. Berlin, 1926. — *Salandra* volt olasz miniszterelnök : La neutralità italiana, 1914—15. Milano, 1928. — *Schilling báró* volt orosz külügyi osztályfőnök : Der Beginn des Krieges 1914. Tagesaufzeichnungen des russischen Aussenministeriums. Berlin, 1924. Angol fordítás London, 1925. — *Schoen báró* volt párizsi német nagykövet : Erlebtes. Stuttgart, 1921. — *Steed Wickham Henrik*, a Times volt bécsi levelezője : Through thirty years. 2 kötet. London, 1924. Francia kiadás Párizs, 1926—27. — *Szaszovov Dimitrievics Szergej* volt orosz külügyminiszter : Les années fatales. Párizs, 1927. Német kiadás Berlin, 1927. Magyar fordítás Budapest, 1928. — *Szavinszkij* orosz diplomata : Recollections of a Russian diplomat. London, 1928. — *Szuchomlinov* volt orosz külügyminiszter : Erinnerungen. Berlin, 1927. — *Take Jonescu* román politikus : Les origines de la guerre. Párizs, 1915. Souvenirs. Párizs, 1919. — *Taube báró* orosz államtanácsos : La politique russe d'avant-guerre et la fin de l'Empire des tsars, 1904—1917. Párizs, 1928. Német kiadás Berlin, 1929. — *Tirpitz Alfréd* német miniszter : Erinnerungen. Berlin, 1919., Politische Dokumente. 2 kötet. Stuttgart, 1924—1926. — *Witte gróf* volt orosz miniszterelnök : Wospomenanija. 3 kötet. Berlin, 1922. Német kiadás Berlin, 1923.

¹ Ilyen összeállítások voltak *Junker K.*: Dokumente zur Geschichte des europäischen Krieges. I—II. kötet. Wien, 1914—15. — *Müller-Meinigen E.*; Diplomatie und Weltkrieg. Ein Führer durch die Entstehung und Ausbreitung der Weltkrise auf Grund der amtlichen Materialien. 2 kötet. Berlin, 1917. — *Scott B. J.*; Diplomatic Correspondence relating to the outbreak of the European War. Oxford, 1916. 2 kötet.

szűrhető eredmények a történettudomány részére megmenthetők legyenek.

A fentiekben felsorolt anyag jellegét az ellenfél eljárásának bírálata, illetőleg ilyen bírálatok visszautasítása adta meg.

A háború befejezésével a színes könyvek és beszédek csatáját az emlékiratok folytatták, amelyekkel egyidejűleg a győztes hatalmak a vitát egy a békeszerződésben kimondandó ítélettel akarták lezárni. A formaszerű vádemelés abból a gondolatból indult ki, hogy a háború végén mindenütt a vesztes hatalmak állottak a győztes államok területein, amely utóbbiak most a megszállás ellenében jóvátételt követeltek, illetőleg a háború végén szokásos hadisarcot jóvátétel címen akarták behajtani. A jóvátétel (reparáció) kivetésének indokául azonban nem a győztes jogát, sőt nem is a felmerült károk megtérítését, hanem azt a morális megbélyegzést választották, amelyet ítélet alakjában akartak megörökíteni. Ebből a végből a győztes hatalmak párizsi békekonferenciája 1919. január 25-i teljes üléséből az ellenfél bűnösségének — és nem a háborús felelősség — megállapítása céljából egy 15 tagú bizottságot küldött ki, amely március 29-én kelt jelentésében¹ a központi hatalmakat a háború bűnös felidézésével vádolta meg. Forrásai az 1914-ben kiadott színes könyvek és néhány jelentéktelen emlékirat voltak, amelyeknek szerzői vagy az egyik félhez tartoztak, mint Amerika konstantinápolyi követe, Morgenthau, vagy az egyik fél érdekében tettek nyilatkozatokat, mint Németország londoni nagykövete, Lichnowsky herceg, vagy pedig, mint Baszri bej vallomása, mai napig nem volt közelebről megállapítható.

A hivatalos vádemelés az ellenfél részéről védekezést provokált, amelyről néhány szóval szintén meg kell emlékeznünk, de amellyel kapcsolatban azt is meg kell állapítanunk, hogy a győztes hatalmak a vádemeléssel a magok szempontjából is taktikai hibát követtek el, mert az ellenfelet védelemre szorítva voltaképpen magok szervezték meg a

¹ Rapport présenté à la Conférence des Préliminaires de Paix par la Commission des Responsabilités des auteurs de la guerre et sanctions. Közölve: Das deutsche Weissbuch über die Schuld am Kriege. Berlin, 1927. 15—61. l. A vád alapjául szolgáló forrásművek bírálatát adta *Alfred von Wegerer*: Die Unterlagen des Versailler Urteils über die Schuld am Ausbruch des Weltkrieges. Die Kriegsschuldfrage. V. Berlin, 1927. 1087—1106. l., Die Widerlegung der Versailler Kriegsschuldthese. U. ott VI. Berlin, 1928. 1—76. l., Die Verfasser des «Rapports» zur Kriegsschuldfrage. U. ott 825—847. l. A Rapport cáfolatát adta ugyanó: Die Widerlegung der Versailler Kriegsschuldthese. Berlin, 1928.

felelősség közös vádján nyugvó frontot, mikor katonailag és politikailag ennek a frontnak feloszlatásán törekedtek.

Tekintettel arra, hogy az amerikai kormány a maga részvételét a háborúban az amerikai közvélemény előtt azzal akarta igazolni, hogy a támadó ellenséggel szemben védelmi háborút folytatott, a német kormány 1918. november 29-én a győztes hatalmaknak semlegesekből összeállítandó bizottság kiküldését hozta javaslatba. Ezt a jegyzéket a brit kormány 1919. március 7-én kelt válaszjegyzékében azzal utasította el, hogy «a szövetséges kormányok véleménye szerint Németország bűnössége minden kétséget kizáró módon megállapítást nyert». A három héttel később, csak március 29-én kelt bizottsági jelentés valóban ezt állította és így került a vád azon szerződéstervezetbe, amelyet Versailles-ban 1919. május 7-én a német delegációnak átnyújtottak. A német delegáció május 13-án kelt jegyzékében figyelmeztette a szövetséges hatalmakat, hogy Németország a jóvátétel kötelezettségét már a fegyverszünet előtt, a háborús bűnösség megállapítása nélkül is magáévá tette; a szerződéstervezet vonatkozó cikkelyét ennek következtében fölöslegesnek nyilvánította, egyben kérte azon bizottsági jelentés átadását, amelynek alapján a békekonferencián a felelősséget megállapították. Ezt Clémenceau francia miniszterelnök május 20-án azzal tagadta meg, hogy az a békekonferencia belső természetű iratai közé tartozik. A jelentés adatai azonban lassankint köztudomásra jutottak, mire Brockdorff-Rantzau gróf, a német delegáció vezetője, május 28-án a kormányától felkért német szakembereknek — Delbrück Hans berlini professzor, Mendelssohn-Bartholdy volt német diplomata, Montgelas Max gróf tábornok és Weber Max professzor — arravatkozólag tett észrevételeivel lepte meg Clémenceau-t, aki erre június 16-án a német delegációt ultimátumban szólította fel a békefeltételek aláírására. Ez június 28-án meg is történt és a háborús felelősség vádja változatlanul meghagyott formában szerves alkotórészévé lett a békeszerződésnek.¹

Ugyanez az eljárás ismétlődött meg a magyar békedelegációval is, melynek részéről a felhozott váddal 1920. január 14-i jegyzékében Apponyi Albert gróf foglalkozott.² A különbség csupán az volt, hogy úgy a versailles-i *Rapport*, mint pedig a bizottság szerb tagjától bete-

¹ A jegyzékeket közölte a *Das deutsche Weissbuch über die Schuld am Kriege*. Új kiadás. Berlin, 1927.

² A jegyzéket közölték. *A magyar béketárgyalások*. I. kötet. Budapest: 1920.

jesztett emlékirat egy szóval sem emlékeztek meg Magyarországról,¹ viszont akkor már ismeretesek voltak az 1919-ben kiadott új osztrák vörös könyv Tisza-okmányai, amelyekből kiderült, hogy a magyar kormány a háborúnak ellene volt. Ennek ellenére a szövetséges hatalmak 1920. június 4-én ugyanazt a vádat változatlan formában iratták alá a magyar kormánnyal, amely vádat a napfényre került okmányok már megcáfoltak.

Nem érdek nélkül való annak megemlítése, hogy a francia szenátus nem mindenben osztotta Clémenceau miniszterelnöknek egyoldalú eljárását és még 1919-ben felkérte Bourgeois Emilt, a diplomáciai történelem professzorát a párizsi egyetemen, valamint a német történelemmel behatóan foglalkozó Pagès György közoktatásügyi főfelügyelőt, hogy a kérdésről szélesebben megalapozott indokolást készítsenek. Terjedelmes jelentésüket, amely komoly történelmi monográfiának tekinthető, a szenátus illetékes bizottsága (Commission sénatoriale d'enquête sur les faits de la guerre) kinyomatta (Journal Officiel, 1921. január 9) és az röviddel később külön is napvilágot látott.² A munkálatban Pagès az 1871—1914. francia-német viszonyt, Bourgeois pedig az 1914-i konfliktus történetét dolgozta fel. Francia részről ez volt az első jele annak, hogy az oly hirtelenül kimondott ítéletet saját szakembereiknek, és pedig két jónevű történetírónak szakvéleményével igyekeztek alátámasztani. Tekintettel arra, hogy a németek is ugyanezt tették, amint azt már elmondottuk, megállapíthatjuk, hogy a német és francia kormányok a kérdést még 1919-ben saját szakembereikből összeállított bizottságok útján megvizsgálatni törekedtek.

II. Szakszerű védekezés.

A védekezésnek második időszakát az a törekvés képezte, hogy a hivatalos vádemeléssel egyidejűleg, amely a vádat a háború közvetlen előzményeire építette, a bécsi és berlini külügyi hivatalok levéltáraiból igyekezzenek a kérdést megvilágítani. Ez az elhatározás részben a bécsi és berlini szocialista kormánykörök azon törekvésének volt betudható, hogy az előzőtt uralkodókat a titkos levéltárak ismeretlen aktái alapján

¹ *Wiesner F.*: Das serbische Memorandum vom Jahre 1919 über die Kriegsschuld der Mittelmächte. Die Kriegsschuldfrage VI. Berlin, 1928. 1115—1135. l.

² *Bourgeois-Pagès*: Les origines et les responsabilités de la Grande Guerre. Preuves et aveux. I—II. kiadás. Párizs 1922. Német kiadását adta *Schwertfeger Bernát* ezredes. Berlin, 1927.

elmarasztalják, ami az ellenség egyoldalú ítéletét jelentékenyen alá-
támasztotta volna.

A vonatkozó munkálatokat Berlinben a cseh születésű Kautsky Károly szocialista író vezette, aki a talált akták alapján még 1919-ben megírta Németországot elmarasztaló röpiratát a világháború kitéréséről,¹ melyet a békeszerződés megalkotói osztatlan elismeréssel fogadtak. Közlelbbi megállapítás azonban azt a feltevést erősítette meg, hogy a német császár széljegyzetei a háborús elhatározástól távol álló eljárást mutattak, a német kormány viszont a békéhez görcsösen ragaszkodott. Kautskynak az ellenség érdekét szolgáló röpirata szükségessé tette az általa összegyűjtött akták szakszerű kiadását, aminek eszközzésére a német birodalmi kormány Montgelas grófit és Schücking Walter professzort kérte fel, akik a feltárt aktákat négy kötetben tették közzé.² Kautskynak erre bocsánatot kellett kérnie és az egész világ előtt be kellett ismernie, hogy tudatosan tévedett akkor, mikor az aktákból mást akart kihozni, mint amit talált.

Az osztrák aktákat a bécsi szocialista kormány megbízásából az erdélyi szász Gooss Roderich levéltári tisztviselő, maga is szocialista, tárta fel³ és ismertette.⁴ A magyar vonatkozásokról Fraknói Vilmos adott rövid összeállítást.⁵

Az osztrák és német akták közzétételének célját e szerint a békekonferencián emelt vádnak megfelelően a háborút közvetlenül megelőző, főleg a szarajevói merényletet követő európai válság megvilágítása képezte. Szervesen egészítette ki a megkezdett munkát 1926-ban a brit államiratok közzététele, míg a francia és orosz színes könyvek utólagos kiegészítését a németek végezték el. Így ma már nem abban az alakban állanak előttünk a színes könyvek, amint azokat 1914-ben a különböző kormányok kiadták, hanem az új német fehédkönyv négy kötetben

¹ *Kautsky K.*: *Wie der Weltkrieg entstand*. Berlin, 1919. Francia kiadás Párizs, 1921.

² *Die deutschen Dokumente zum Kriegsausbruch 1914*. Vollständige Sammlung der von Karl Kautsky zusammengestellten Aktenstücke mit einigen Ergänzungen. 4 kötet. Berlin, 1920 és 1924., II. kiadás 1926. Angol kiadás 2 kötet, Oxford, 1923. Francia kiadás, Párizs.

³ *Die österreich-ungarischen Dokumente zur Vorgeschichte des Weltkrieges*. 3 kötet. Wien, 1919. Angol kiadás London, 1920.

⁴ *Gooss R.*: *Das Wiener Kabinett und die Entstehung des Weltkrieges*. Wien, 1919., II. kiadás Berlin, 1919.

⁵ *Fraknói V.*: *Die ungarische Regierung und die Entstehung des Weltkrieges*. Wien, 1919.

879 darab, az új osztrák öröskönyv 352 darab, az 1925-ben kiadott új orosz narancssárga könyv 208 darab,¹ az 1926-ban kiadott új francia sárgakönyv 160 darab² és az 1926-ban kiadott új angol fehérekönyv 677 darab okmányt tartalmaz,³ miáltal az 1914. júliusi akták összege 2276 darabra szaporodott.

A német fehérekönyv kiegészítéséül kell tekintenünk a bajor kormányiratok egybeállítását, amelyet Dirr Pius végzett el, aki a berlini bajor követnek egyik jelentését, illetőleg e jelentésnek azon részét, amelyre a békekonferencia is hivatkozott, hamisnak mutatta ki, amit utólag a franciák is beismertek. A hamisítást a bajor szocialista forradalom vezére, Eisner Kurt követte el, aki a német kormányt egy valódi jelentés meghamisításával az ellenség javára az európai háború felidézésével igyekezett megvádolni.⁴ A vád annyiban sikerült, hogy az 1919. március 28-i jelentés részben ezen a vádon épült fel, míg a hamisítás csak 1919. augusztus 10-én vált ismeretessé.

Ezen az 1914. júliusi anyagon épült fel az a módszer, mely a háborús felelősséget a háború közvetlen előzményeiből akarta megvilágítani. Ezen az alapon adtak összefoglalásokat és kézikönyveket Montgelas gróf német tábornok és a francia Renouvin. Mindkét munkálat elsőrendű teljesítménynek bizonyult, amelyek a kiadott anyag alapján egyformán tárgyilagosságra törekedtek.⁵

III. Az orosz akták.

Azt a szocialista hullámot, mely a háború befejezése után a bécsi és berlini levéltárak titkos anyagából a kérdés eldöntését remélte, csalogás

¹ *A. von Wegerer*: Das russische Orangebuch von 1914 ergänzt durch die inzwischen bekanntgewordenen neuen Dokumente. Berlin, 1925.

² U. az.: Das französische Gelbbuch von 1914. Berichtiger und durch die nachträglich bekanntgewordenen Dokumente ergänzter Wortlaut der ersten amtlichen Veröffentlichung der französischen Regierung über den Kriegsausbruch. Berlin, 1926.

³ *Gooch—Temperley*: British documents on the Origins of the War 1898—1914. XI. kötet: The Outbreak of War, 1914. London, 1926.

⁴ *Dirr P.*: Bayerische Dokumente zum Kriegsausbruch und zum Schuldspruch von Versailles. München, 1919., II. kiadás 1922., III. kiadás 1925.

⁵ *Montgelas M. gróf*: Leitfaden zur Kriegsschuldfrage. Berlin, 1923. Francia kiadás Párizs, 1925. Angol kiadás London, 1927. — *Renouvin P.*: Les origines immédiates de la guerre. Párizs, 1925., II. kiadás 1927. Angol kiadás New Haven, 1928.

erte, amely csalódást erős visszahatás követte úgy a nacionalista pártok részéről, mint — a vonatkozó akták felderítésével — a történelmi kritika részéről is.

Más természetű volt az orosz maximalista szociálisták eljárása, mely a bolsevizmus hatalomrajutása következtében semmi visszahatást nem váltott ki, sőt az orosz akták közzététele után a pártatlan orosz történetírás is kénytelen volt beismerni, hogy azok a bécsi és berlini anyaggal szemben lényegesen eltérő jelleget mutattak.

Az 1917 őszétől kezdve az *Izvesztija* és *Pravda* hírlapokban, majd a *Krasny Arkiv*-ban közzétett aktákból ugyanis kiderült, hogy az orosz kormány semmi titkot nem csinált abból, miszerint már béke idején olyan célokat tűzött maga elé, amelyeket csak háborúban lehetett megvalósítani, amely háború felidézésében tehát a felelősség elsősorban őt illette meg.¹

¹ Az 1927-ben megindult *Krasny Arkiv* 1928 végéig a következő forrásanyagot közölte: *Az orosz-német viszony története 1873—1914* (I. kötet. 5—208. l.), *Szuohomlinov és Januskevics vezérkari főnök levelezése, 1914—1915* (I. 209—272. l.), *Kuropatkin tábornok naplója, 1902—1906* (II. 5—117., V. 82—101., VII. 55—69., VIII. 70—100. l.), *Vilmos porosz trónörökös levelei III. Sándor cárhoz, 1884—1885* (II. 118—128. l.), *Szaszonov jelentései II. Miklós cárhoz, 1910—1912* (III. 3—75. l.), *Schilling báró naplója, 1914* (IV. 5—62. l.), *A Romanov-család levelezése, 1916—1917* (IV. 159—221. l.), *Az 1905-i orosz-német szerződés* (V. 5—49. l.), *Az 1905-i portsmouthi konferencia történetére vonatkozó okiratok* (VI. 3—47., VII. 3—31. l.), *Konstantinápoly és a tengersizorosok, 1913* (VI. 48—76., VII. 33—54. l.), *A balkánháború előkészítése, 1911—1912* (VIII. 3—48., IX., 3—31. l.), *Orosz követjelentések, 1905.* (IX. 32—55. l.), *II. Vilmos és Oroszország, 1904—1905* (IX. 58—65. l.), *A francia-orosz kölesöntárgyalások, 1905.* (X. 3—40. l.), *Bosznia-Hercegovina annexiója* (X. 41—56. l.), *Az 1907-i angol-orosz egyezmény* (X. 54—66. l.), *Az első balkánháború, 1912* (XV. 1—19. l.), *Muravjev 1900-i emlékirata* (XVIII. 3—29. l.), *Witte gróf és Kuropatkin tábornok levelezése, 1904—1905* (XIX. 64—82. l.), *Kokovcev miniszterelnök két emlékirata a balkánháborúról, 1912* (XXV. 186—188. l.). — Külön jelentek meg: *Az orosz-német viszony, 1873—1914.* Moszkva, 1922., *II. Miklós cár és II. Vilmos császár levelezése, 1894—1914.* Moszkva, 1923., *Miklós cár és Alexandra cárnő levelezése,* 3 kötet. Moszkva, 1923., *Oroszország a világháború alatt.* Moszkva, 1925., *Az orosz-japán háború Kuropatkin és Linevics tábornokok naplói nyomán.* Moszkva, 1926., *Lamsdorff gróf naplója, 1886—90.* Moszkva, 1925. — A felsorolt kiadványok és akták közül több megjelent angol, német és francia fordításban.

A közölt akták az egész világ érdeklődését magokra vonták. A közvélemény legjobban Izvolszkij párizsi orosz nagykövet leveleit értékelte, amelyeket Pokrovszkij orosz professzor ismertetett meg Marchand René francia szocialista íróval, aki azt *Fekete könyv* cím alatt egyéb aktákkal együtt közzétette.¹ A német kormány megbízásából Stieve Frigyes követségi tanácsos tette tanulmány tárgyává az anyagot, melyből 1925-ben mintaszerű német kiadást készített² és összefoglaló műveket is adott.³

Az orosz levéltárak aktáit siettek lefordítani és így jöttek létre azok a kiadványok, amelyekben először az orosz hírlapok útján közzétett okiratok jelentek meg.⁴ Azokból csakhamar nyilvánvalóvá lett, hogy az orosz kormánytól 1914-ben kiadott narancssárga könyv nem adott hű képet az orosz kormány eljárásáról, sőt Romberg báró német diplomata már 1922-ben kimutatta, hogy az telve van hamisításokkal.⁵ Alfred von Wegerernek csakhamar sikerült annak anyagát 79 darabról 208 darabra szaporítania.⁶

¹ Izvolszkij levelezését a szovjet 1922-ben *Okmányok a francia-orosz viszony történetéhez 1910—1914* cím alatt adta ki. Francia fordításban *Marchand R.: Un livre noir. Diplomatie d'avant-guerre, 1910—14.* 2 kötet. Párizs, 1922—23., III. kötet 1927.

² *Stieve F.: Der diplomatische Schriftwechsel Iswolskis, 1911—1914.* 4 kötet. Berlin 1925, összesen 1373 db okirat szövegével, Iswolski im Weltkrieg. Der diplomatische Schriftwechsel Iswolskis, 1914—1917. Berlin, 1925, összesen 308 darab okirattal. Összevont kiadás: *Im Dunkel der europäischen Geheimdiplomatie. Iswolskis Kriegspolitik, 1911—1917.* 2 kötet. Berlin, 1926. Angol kiadás London, 1926. Olasz kiadás Bologna, 1926.

³ *Iswolski und der Weltkrieg.* Berlin, 1925, *Deutschland und Europa, 1890—1914.* Berlin, 1927.: Magyar kiadás Budapest, 1928.

⁴ *Cocks S.: The secret treaties and understandings.* London, 1918. *Dokumente aus der russischen Geheimarchiven.* Berlin, 1918. *Documente secrete din Archiva diplomatica a ministerului de externe din Petrograd.* Jasi, 1918. — *Hansom A. B.: Geheim-Diplomatie. Wortlaut der in Russland veröffentlichten Geheimdokumente.* Bern, 1918. — *Laloy E.: Les documents secrets des archives du ministère des affaires étrangères de Russie publiés par les bolchéviki.* Párizs, 1919. *Mörner A. W.: Hemliga aktstycken, ur ryska utrikeministeriets archiv.* Stockholm, 1918.

⁵ *Romberg báró: Die Fälschungen des russischen Orangebuches.* Berlin, 1922.

⁶ *A. von Wegerer: Das Russische Orangebuch von 1914 ergänzt durch die inzwischen bekanntgewordenen neuen Dokumente.* Berlin, 1925.

Romberg és Wegerer kutatásait szervesen egészítette ki az a naplószerű feljegyzés, melyet 1924-ben a *Krasny Arkiv* IV. füzeté közzölt első ízben és amely 1914. július 16-tól augusztus 2-ig az orosz külügyminisztérium egész tevékenységét magában foglalta. Szerzőjéül Pourtalès gróf pétervári német nagykövet véleménye alapján Schilling bárót, Szaszonov külügyminiszter helyettesét és a politikai osztály vezetőjét tekintik; Schilling báró a szerzőséget magára is vállalta.¹

A sorozatot kiegészíti egy magányos okirat, mely amerikaiaktól megvásárolt orosz kéziratokkal együtt az amerikai Hoover War Library birtokába került. Ez az 1914. július 24-én II. Miklós cár elnöklete alatt megtartott orosz minisztertanács jegyzőkönyve, amelyet első ízben Brinkley C. Róbert közzölt a *Current History* newyorki folyóirat 1926. januári számában.² A jegyzőkönyv szerint az orosz mozgósítást elvben már ekkor elhatározták, tehát az orosz kormány az osztrák-magyar-szerb válságot lokalizálás helyett európai háborúvá fejlesztette ki.

Nem orosz földön látott napvilágot, de orosz aktákat tartalmaz a londoni orosz nagykövetség 1907—14. irattára, melyet *Siebert Bernát*, a londoni orosz nagykövetség titkára 1921-ben német nyelven tett közzé.³ Általános felfogás szerint a másolatokat Siebert Schiemann Theodor berlini egyetemi tanárnak adta át és az ő hagyatékából (meghalt 1921-ben) kerültek nyilvánosságra. Ezek az akták az 1928-ban eszközölt második kiadásban már 1070 darabra szaporodtak.

Az orosz forradalom kitörése óta közzölt okmányok a háborús felelősség kérdésének kutatásába és módszerébe új szempontokat vezettek be. Részben azért, mert nem csupán a saját kormányukat védő aktákat bocsátottak közre, de közzétették azokat is, melyek a régi cári kormány háborús terveit és politikáját bizonyították. Az okmányok ennek következtében olyan utalásokat is tartalmaztak, amelyek az Oroszországgal szövetséges kormányok politikai eljárására vetettek fényt és ezzel azok részéről új anyag közzétételét tették szükségessé. Végül nem az 1914. júliusi eseményekre szorítkoztak, hanem a kezdő kor-

¹ *A. von Wegerer: Der Beginn des Krieges. Tagseaufzeichnungen des ehemaligen russischen Aussenministeriums. Berlin, 1924.* Angol kiadás Szaszonov előszavával és Schilling báró bevezetésével. London 1925. Az angol kiadás bírálatát adta *Taube báró* orosz államtanácsos: Rul. Párizs, 1926. márc. 19. és 31. sz.

² *Brinkley C. R.: New light on Russia's warguilt. Current History, New York, 1926. január.*

³ *Diplomatische Aktenstücke zur Geschichte der Ententepolitik der Vorkriegsjahre. Berlin, 1921.* A második kiadás címe: *Benckendorffs diplomatischer Schriftwechsel, 1907—1914.* 3 kötet. Berlin, 1928.

határ kiterjesztésével a történettudomány szempontjából fontos újítást rendszeresítettek, ami Európászerte igen értékes forrásanyag közzétételéhez vezetett.

IV. A német akták.

Főleg ez az utolsó újítás volt az, amit a németek átvettek és már a háborút befejező évben 1871-ig visszamenőleg a német külügyi levéltár egész anyagát vizsgálat alá vették. A német kormány 1919. augusztus 3-án a versailles-i emlékirat szerzőjét, Mendelssohn-Bartholdy professzort bízta meg a munkálatokkal, akihez 1920 elején Lepsius János és Thimme Frigyes csatlakoztak. A munkálatok eredményeként a német kormány 1922-től 1926-ig 56 kötetben 15,893 darab okmányt tett közzé *Die Grosse Politik der Europäischen Kabinette* cím alatt, ami a rendszeretlenül és esetről-esetre napfényre dobott orosz aktákkal szemben rendszeres és tudományos felkészültséggel megalkotott, történettudományi szempontból is fel nem becsülhető értékű teljesítmény volt. Az egész világirodalomban páratlanul álló munkát 1927. március 3-án Marx Vilmos birodalmi kancellár mutatta be a nyilvánosságnak, politikai eredményét pedig Hindenburg birodalmi elnök 1927. szeptember 18-án tartott beszédében abban jelölte meg, hogy a versailles-i szerződésben Németország ellen emelt vádat visszautasította és kijelentette, miszerint Németország minden időben kész a háborús felelősség kérdését pártatlan bírák elé terjeszteni.

a történelmi kutatásoknak.¹ A franciák igyekeztek az egész anyagot Amunka² Németországban is bőséges alkalmat és teret nyújtott

¹ A munka címe: *Die grosse Politik der europäischen Kabinette 1871—1914. Sammlung der diplomatischen Akten des Auswärtigen Amtes. Im Auftrage des Auswärtigen Amtes herausgegeben von Johannes Lepsius, Albrecht Mendelssohn-Bartholdy, Friedrich Thimme.* 40 kötet 56 részben. Berlin, 1922—26. Rövidebb összefoglalása: *Die Auswärtige Politik des Deutschen Reiches 1871—1914. Einzige vom Auswärtigen Amt autorisierte gekürzte Ausgabe der amtlichen Grossen Aktenpublikation der Deutschen Reichsregierung. Unter Leitung von A. Mendelssohn-Bartholdy und Friedrich Thimme, herausgegeben vom Institut für Auswärtige Politik in Hamburg.* 4 kötet. Berlin, 1928.

² Kommentárokat adott *Schwertfeger Bernát* írta: *Die diplomatischen Akten des Auswärtigen Amtes 1871—1914. Ein Wegweiser durch das grosse Aktenwerk der deutschen Reichsregierung.* 5 kötet 8 részben. Berlin, 1923—27. Szemelvényeket ugyanő: *Dokumentarium zur Vorgeschichte des Weltkrieges, 1871—1914.* Berlin, 1928. Időrendi mutatót ugyanő: *Zeitkalender der Diplomatischen Akten des Aus-*

lefordítani,¹ az angolok ugyanezt tették az angol vonatkozású okiratokkal.²

Ami a kiadvány ellen felhozott kritikát illeti, a franciák is elismerték annak páratlanul álló fontosságát, de Aulard professor kifogásolta, hogy a szerkesztők az okmányok csoportosításával önkényes munkát végeztek és ezért a francia fordításban az okmányoknak minden megjegyzés nélkül, időrendben való leközlését határozták el. Lhéritier professor nehézményezte, hogy a görög vonatkozású anyag nem érvényesült, aminthogy ugyanaz volt az eset a többi kisebb államokkal is, mire az volt a védekezés, hogy a kiadványnak eredetileg is más volt a célja. Erre Hashagen Justus bonni professor azt jegyezte meg, hogy a kiadvány tudományos értéke nagyobb lenne, ha nem csupán a háborús felelősséggel kapcsolatos anyagra terjeszkedett volna ki, Thimme viszont azzal védekezett, hogy eredetileg is ez volt a cél. Végeredményben az egész kritika nem a közölt anyag, hanem a módszer ellen irányult és abban volt összefoglalható, hogy a kiadásban a politikai szempontot a történetkritikai szempontnak elébe tették. Ez nyilvánult meg abban is, hogy az anyag terjedelme visszamenőleg megszorítást szenved, előremenőleg pedig aránytalanul terjeszkedik; valamint hogy a cím többet mond, mert a munkából az egész európai politika csak részben ismerhető meg (ezért a francia fordítás címét és a Mendelssohn-Bartholdytól kiadott négykötetes kiadás címét szerencsésebbnek kell mondanunk).

A munkálathoz kiegészítéseket közölt és egyben a háborús felelősségre vonatkozó irodalmat ismerteti a berlini *Zentralstelle für Erforschung der Kriegsursachen*, melynek vezetője, Alfred von Wegerer 1923 óta külön szakfolyóiratot és sorozatos monográfiákat ad ki. A folyóirat (*Die Kriegsschuldfrage*. Berlin, 1923 és köv., 1929 óta *Berliner Monatshefte für internationale Aufklärung. Die Kriegsschuldfrage*) ezer oldalt

wärtigen Amtes, 1871—1914. Synchronistische Zusammenstellung der Dokumente der Grossen Aktenpublikation des Auswärtigen Amtes nach ihren Absendungsdaten. Berlin, 1928. Végül az elmúlt évtized kutatásait összefoglalta ugyanő: *Der Weltkrieg der Dokumente. Zehn Jahre Kriegsschuldforschung und ihr Ergebnis*. Berlin, 1929, voltaképpen a német külpolitika ismertetése. — Az akták alapján megírt összefoglaló munkákról alább emlékezünk meg.

¹ Az Aulard professzortól kezdeményezett francia fordítás címe: *La politique extérieure de l'Allemagne, 1871—1914*. Párizs, 1927 és köv.

² Az angol vonatkozású aktákat lefordította és kiadta *Mrs. Dugdale*: *German Diplomatic Documents 1871—1914*. 4 kötet. London 1928 és köv.

meghaladó kötetenként, a sorozat pedig alkalomszerűen jelenik meg (*Beiträge zur Kriegsschuldfrage*).¹

V. Az angol, francia és belga okmányok.

Nyugaton közel egy évtizeden keresztül a megszálló német csapatoktól Brüsszelben talált belga követjelentések voltak az egyetlen okmányok, amelyek a háború előzményeire vonatkoztak és amelyek ma mintaszerű kiadásban állnak rendelkezésre.² Az anyag két csoportra oszlik: az első csoportban a belga külügyminisztérium értesüléseit, másik a belga követek jelentéseit tartalmazza.

Franciaországban a Bourgeois—Pagès jelentés után Poincaré Raymond foglalkozott a kérdéssel 1921-ben megtartott előadásában, amelyek több elleníratot váltottak ki. Az előadások még teljesen a versailles-i bizottság felfogását tükrözték (*Les origines de la guerre. Conférences prononcées à la Société. Párizs, 1921*) és azt mutatták, hogy a hivatalos körök a kérdést elintézettnek tekintették. Erre mutat az, hogy a francia külügyminisztérium új sárgakönyveiben több okmányt tett közzé, melyek a francia-olasz közeledésre, a francia-orosz szövet-

¹ A sorozatban jelentek meg Schilling báró naplója, valamint az orosz és francia színes könyvek újabb kiadásai.

² Az első kiadás címe: *Belgische Aktenstücke, 1905—1914. Berichte der belgischen Vertreter in Berlin, London und Paris an den Minister des Äusseren in Brüssel. Herausgegeben vom Auswärtigen Amt. Berlin, 1915, 1917 és 1914. Angol, francia, svéd fordításban is (Stockholm 1915). Ennek alapján Sauerbach Ernő baseli ügyvéd: Die Grossmachtpolitik der letzten zehn Friedensjahre im Licht der belgischen Diplomatic. Basel, 1917 és II. kiadás 1918, valamint Schwertfeger Bernát: Der Fehlspruch von Versailles. Deutschlands Freispruch aus belgischen Dokumenten, 1891—1914. Abschliessende Prüfung der Brüsseler Aktenstücke. Berlin, 1921. — Az akták újabb kiadását adta ugyanő: Zur europäischen Politik, 1885—1914. 5 kötet. Berlin, 1919, végleges kiadását pedig a következő cím alatt: Amtliche Aktenstücke zur Geschichte der Europäischen Politik, 1885—1914. Die belgischen Dokumente zur Vorgeschichte des Weltkrieges. Vollständige Ausgabe der vom Deutschen Auswärtigen Amt herausgegebenen Diplomatischen Urkunden aus den Belgischen Staatsarchiven. 8 kötet. Berlin, 1925. I—V. A belga okmányok 1885—1914. VI. kötet. Der Fehlspruch von Versailles. VII. kötet. Az első és második belga szürke könyv. VIII. kötet. A belga semlegesség kérdése.*

ségre és a balkánháborúkra vonatkoztak; ez utóbbi három füzetben 1038 darab okiratot közölt.¹

A *Société de l'histoire de la guerre* 1923 óta *Revue d'histoire de la guerre mondiale* címmel a háborúval kapcsolatos kérdések tanulmányozására külön folyóiratot alapított, amelyet Renouvin Péter szerkesztő a háborús felelősség kérdésre vonatkozó tanulmányok előtt is megnyitott.

A német okmányok közzététele nyomán a *Ligue des Droits de l'Homme* a francia külügyi levéltár aktáinak kiadását követelte, ami Poincaré miniszterelnököt súlyos helyzetbe sodorta, mert ő az ügyet a maga részéről befejezettnek tekintette. Radikális utóda, Herriot alatt 1924 végén kezdődtek meg azok az előmunkálatok, amelyek alapján Poincaré miniszterelnök 1927. február 10-én és a külügyminisztérium főtitkára, Berthelot Fülöp április 20-án a technikai nehézségekkel, több mint nyolc millió darab irat áttekintésének akadályaival mentegőztek. Időközben megjelentek Louis György pétervári francia nagykövet iratai (1926); azzal egyidejűleg Margueritte Viktor *Évolution* címmel egy a fentinelő radikálisabb folyóiratot indított, végül Aulard Gusztáv professzor 1927-ben kijelentette, hogy a versailles-i békeszerződésnek Németország ellen emelt vádjai bizonyításra szorul. Erre a francia kamara 1927. június 28-án, a szarajevói merénylet 13. és a versailles-i szerződés 8. évfordulóján 200,000 frankot állított be a költségvetésbe a vonatkozó előmunkálatok megtételére, amivel maga is elismerte, hogy a kérdés nem tekinthető eldöntöttnek, hanem egy jövőben eldöntendő ítélet számára elő kell terjeszteni a bizonyítékokat. A francia minisztertanács 1928. január 6-án 44 tagú bizottságot nevezett ki a vonatkozó akták kiadására, mely bizottság a kiadást a német akták mintájára 1871-ig visszamenőleg 50 kötetben tervezte.²

Angliában a kérdéssel az 1920-ban alapított *British Institute for International Affairs* foglalkozott előadások és folyóirat (*Journal of the British Institute for International Affairs*) keretében. A német akták közzététele után (Seton-Watson professzor 1924. november 25-i nyílt levele és Sir Austen Chamberlain külügyi államtitkár november

¹ Les accords franco-italiens de 1900—1902. Documents diplomatiques. Párizs, 1920. — L'Alliance franco-russe. Troisième livre jaune français. Párizs, 1918. — Les affaires balkaniques, 1912—1914. Documents diplomatiques. 3 kötet. Párizs, 1922.

² Documents diplomatiques français 1871—1914. Párizs, 1929 és köv. Megjelenik három sorozatban (1871—1900, 1901—1911, 1911—1914). Német fordítása Berlinben, 1930 és köv.

28-i válasza nyomán, melyek a londoni *Times* december 3-i számában láttak napvilágot) a brit kormány Gooch és Temperley professzorokat kérte fel az angol akták kiadására, mi 1926-ban meg is indult. Amíg a német és francia okmányok közzététele 1871-től kezdődőleg történik, addig az angol publikáció csak 1898-ig megy vissza.¹

VI. A szerb okmányok.

A háború előzményeire vonatkozólag szerb részről első ízben Bogicsevics Milán volt berlini szerb követ, később emigráns tett közléseket, melyeket a német fehér könyvben is felhasználtak.² Mint emigránsnak azonban csak a külföldön hozzáférhető források állottak rendelkezésére,³ míg a szerb kormány hallgatásba merült. Ez volt a helyzet egészen addig, míg az a vakhír nem támadt, hogy a szarajevói merényletre vonatkozólag fontos okmányok fognak megjelenni. Erre a szerb kormány Sztanojevics Sztanoje belgrádi egyetemi tanárt egy tanulmány megírásával bírta meg, amelyben szerző 1923-ban a várható támadásra való tekintettel a merénylet előkészítésének több részletét feltárta.⁴ Ennek kiegészítésül tekintendőek Jovanovics Ljuba volt miniszternek, Pasic miniszterelnök helyettesének 1924-ben közölt visszaemlékezései, melyekből a szerb kormánynak a merénylethez való viszonya derült ki.⁵

¹ British Documents on the Origins of the War 1898—1914. 11 kötet. London, 1926 és köv. Német kiadás Berlin, 1926 és köv.

² *Bogicsevics M.*: Kriegsursachen. Zürich. 1919. Angol kiadás London, 1920. Francia kiadás Párizs 1925.

³ Ugyanaz: Die auswärtige Politik Serbiens 1903—1914. I—II kötet, szerb és szerb vonatkozású egyéb okmányok. Berlin, 1928—29.

⁴ *Sztanojevics Szt.*: Die Ermordung des Erzherzogs Franz Ferdinand. Ein Beitrag zur Entstehungsgeschichte des Weltkrieges. Frankfurt, 1923.

⁵ Jovanovics visszaemlékezései a *Krv Slovenstva* című gyűjteményes munkában jelentek meg (Belgrád, 1924), német fordításban: Kriegsschuldfrage III. Berlin, 1925. 68—82. l. — Seton-Watson levele: *Times*, 1925. február 25 és április 3. — A Szerbia ellen intézett roham 1926. február 26-án a belgrádi szkupstinában robbant ki, hol Jovanovics Joca (öngyilkos lett 1926. május 24) Pasic miniszterelnököt támadta meg, ki a radikális pártban válaszolt. Jovanovics Ljuba és Pasic halála (1928. febr. 10 és 1926. dec. 10) után a kérdés elaludt. A részleteket ismertette a berlini *Kriegsschuldfrage* folyóirat, valamint *Miss Edith Durham*: New information from Serbia (Manchester Guardian, 1924. dec. 20); The guilt of the Serbian Government in 1914 (Foreign Affairs, 1927. december); Fresh light on the Sarajevo crime (Contemporary

Jovanovics vallomásai vihart támasztottak, amelynek eredményeként általánossá lett a meggyőződés, hogy a szerb kormány felelős a világháború felidézéseért és hogy abban a felelősségben az orosz császári kormánynak is jelentős része volt. Szerbia védői nehéz helyzetbe kerültek. Seton-Watson londoni professzor a szerb kormány nevében beígért ugyan egy az 1914-di szerb kékkönyvnél alaposabb és a kérdést tisztázó második szerb könyvet, de a szerb kormány ezt az ígéretet sem meg nem erősítette, sem nem teljesítette. Seton-Watson maga volt kénytelen a merényletről egy védőiratot összeállítani, amelynek egyes fejezetei különösképpen előbb jelentek meg szerb fordításban, mint ahogy az angol eredeti napvilágot látott,¹ amiért őt a szerb érdek szolgálatában álló Wendel Hermann német szocialista képviselő «a szerb ügy esküre kész tanújának» nevezte.³ Ezzel azonban a kérdéssel elaludt,² és bár az elhalt Pasic hagyatékában találtak a kérdéssel foglalkozó kéziratot, az sem látott napvilágot, ellenben a sarajevói merénylőknek állítottak cseh és szerb emlékműveket.⁴

Review, 1925); The Sarajevo crime. London 1925; Further light on the war (Foreign Affairs, 1925. febr.); The Sarajevo crime (Manchester Guardian, 1925. ápr. 1); More incriminating facts about the Sarajevo murder (Foreign Affairs, 1925. május). — Szerbia mellett *Seton-Watson R. W.*: Sarajevo. London, 1926 és *Sforza gróf*: Sarajevo. War responsibilities. Manchester Guardian, 1926. okt. 7, ez utóbbi ellen *Miss E. Durham*: Count Sforza and Sarajevo. U. ott okt. 12. Pashich attempted denial of Ljuba Jovanovich charge. Kriegsschuldfrage V. Berlin, 1927. 58. l. More light on the murder plots. The Progressive, 1928. május és Fresh light on Serbia and the war. Contemporary Review, 1928. szeptember.

¹ Így Nova Europa. Zagreb, 1925. okt. 21.

² *Wendel H.*: Seton-Watson und die Südslaven. Prager Presse, 1929. aug. 29.

³ *A. von Wegerer*: Wo bleibt das serbische Blaubuch? Die Kriegsschuldfrage VII. Berlin, 1929. 461. l.

⁴ A kérdést legújabbán összefoglalták a francia *Mousset A.*: L'Attentat de Sarajévo. 28 juin 1914. Párizs, 1929, valamint az orosz *Poletika N. P.*: A sarajevói gyilkosság (orosz nyelven). Leningrad, 1930. Állítása szerint a vonatkozó diplomáciai jelentések nagy részét 1917 őszén Neratov helyettes külügyminiszter magához vette és az orosz külügyminisztérium levéltárában nem találhatók.

VII. Az osztrák-magyar okmányok.

Azt a nehéz helyzetet, melybe a háborús felelősség vádja a volt monarchiát sodorta, csak részben tisztázták az 1919-ben kiadott második vöröskönyv okmányai, melyek az 1914. július i eseményekről számoltak be. Az osztrák kormány Bittner Lajost, a bécsi állami levéltár igazgatóját, Pribram és Uebersberger professzorokat egy új okmánygyűjtemény összeállításával bízta meg, amely nyolc kötetben több mint 11 ezer darab aktát tett közzé.¹

Ezek az akták a közös minisztériumoknak 1908—14. évekből származó okmányai, amelyek erősen kimélyítették azt a harcot, melyet a monarchia kormányainak a kelet felől felvonult támadással szemben folytatnia kellett, és igen sok ismeretlen adattal gazdagították úgy a kérdéssel foglalkozó szakembereket, mint a történettudományt. Ennek ellenére is lehetetlen elkerülnünk azt a megjegyzést, hogy a közös, tehát osztrák-magyar minisztériumok aktáinak összeválogatásában és kiadásában az érdekelt magyar államnak egy képviselője sem szerepelt. Az 1918-ban elkövetkezett különválás következtében már az 1919-i kiadás ellen is felhozható e megjegyzés; annál inkább az újabb összeállítással szemben, amely évek munkájának eredménye volt, a nélkül, hogy erről a munkálatról az osztrák-magyar monarchiának magyar tagja értesülést szerezhetett volna. Dicséretére válik a kiadóknak, hogy a magyar vonatkozású okiratokat hasonló pártatlansággal kezelték, mint az osztrákokat; talán nem is az ő hibájok, hogy az összeválogatásban a magyar anyag ennek ellenére is háttérbe szorult. A külföldi kritika is észrevette, hogy a kiadvány korhatárai nem voltak egészen szerencsések; vagy hogy a különben tekintélyes munkálatnak vele született hiányai vannak.

Magyarország szempontjából a legnagyobb hiány annak a helyzetnek figyelembe nem vétele, amelyet már a földrajzi elhelyezkedés, a Kárpátok vonalának a szláv-orosz érdekkörbe való beékelődése mutat, aminek hatását a magyar kérdés mindenkor viselte és a jelen esetben minden időknél jobban mutatta. Innen van az, hogy a fenti gyűjtemény első része: a boszniai annexió védelme magyar szempontból másodrendű kérdés, mert azt egy a huszadik század kezdete óta észlelhető tudatos támadás szorította háttérbe, melynek a gyűjteményben semmi nyoma nincsen.

¹ Österreich-Ungarns Aussenpolitik 1908—1914. Diplomatische Aktenstücke des österreichisch-ungarischen Ministeriums des Äußern. 9 kötet. Wien, 1930.

A magyar béke delegáció hatalmas védőmunkálatai azt bizonyítják, hogy a támadás frontja sokkal terjedelmesebb, mint az osztrák kiadványé; ¹ ezt bizonyítja egyébként az az összeállítás is, mely 1923-ban Angyal Dávid professzor vezetése alatt készült. ² Ezek után szükségessé vált a rendelkezésre álló egész anyag áttekintése, összeválogatása és feldolgozása, melynek eszközzésére 1925-ben tanulmányi bizottság alakult. Annak megbízásából e sorok írója ötévi kutatás után azon meggyőződésre jutott, hogy a magyar anyag összeválogatásának a német és osztrák eljárástól eltérően kell megtörténnie. A cél: a felelősség pártatlan vizsgálata ugyanaz maradhat, de a módszernek annyiban változnia kell, amint az esetenként különbözik és amint egyéb szakemberek részére a magyar eljárás sem szolgálhat mintaképül. A módszer a magyar állam felbontását célzó idegen támadásnak és a támadással szemben a magyar kormánypolitikának pártatlan vizsgálata. Ennek a kutatásnak útjait gyekezett szolgálni *A Háborús Felelősség* című folyóirat is (1928—30), amely a vonatkozó levéltári kutatások befejezéséig a kérdés általános irányú ismertetésére szorítkozott. ³

VIII. A módszerek.

A német birodalmi kormány a versailles-i békeszerződés aláírását megelőzőleg átnyújtott jegyzékeiben a kérdés eldöntésére a semleges államokat vélte alkalmasoknak és illetékeseknek. A semleges közvéleménynek pártatlansága és illetékessége iránt ugyan kevés aggodalom volna támasztható, de a választott módszernek minden előnyét lerontotta az a körülmény, hogy sem a semleges közvélemény, sem pedig a semleges államok távolról sem rendelkeznek azzal a súllyal, hogy állásfoglalásuknak vagy esetleges ítéletüknek hatásos szankciója lehetne. Az ügynevezett semleges államok ugyanis éppen gyöngeségük folytán már a háború alatt sem tudták magokat elszigetelni és ennek következtében semlegességük is inkább csak az elméletben, mint a gyakorlatban érvényesült.

Nem akar e megállapítás ellentétbe kerülni azzal az elismeréssel, melyet éppen a háborús felelősség kérdésének felkutatásában megilleti a Japikse hollandi birodalmi levéltári főigazgató és Aall oslói professzor

¹ Magyar Béketárgyalások. 4 kötet. Budapest, 1920.

² *Angyal D.*: Magyarország felelőssége a világháborúért. Tanulmányok. Budapest, 1923.

³ *A Háborús Felelősség*. Diplomáciai és Kortörténeti Szemle. Budapest, 1928 és köv.

vezetése alatt működött semleges bizottságok munkálatait. A bizottság *Central Commission for Neutral Investigation of the Causes of the World War* néven 1922-ben alakult meg, de az 1922-i kopenhágai és az 1923-i zürichi értekezletek után a hollandok kiváltak. A bizottság működése felolvasásokból, időszaki kiadványokból,¹ Japikse történelmi tanulmányaiból² és Aall professzor jogi fejtegetéseiből állott.³

A bizottság főszereplésének azt az alkalmat kell tekinteniünk, mikor Owen L. Róbert északamerikai szenátor 1925. december 4-én Aall professzor, a semleges bizottság titkára útján a bizottságnak a következő két kérdést tette fel: 1. vajjon a békeszerződések azon a feltevésen alapulnak-e, hogy a háborúért való teljes felelősséget az egyik fél köteles viselni. 2. ha igen, úgy az emberiség a mai tényállás szerint nyugodtan elfogadhatja-e azokat a háborút felidézők igazságos ítélete gyanánt? Aall professzor a bizottság tagjaitól beérkezett válaszokat külön is kiadta, de a központi hatalmakra kedvező feleletek gyakorlati hatása elmaradt.

Most az entente hatalmak köréből merült fel a gondolat, hogy a Nemzetek Szövetségét nemzetközi bizottság kiküldésére kellene felkérni, amelynek hivatását az előmunkálatok megindítása képezné. Ez valóban rokonságot mutat a Nemzetek Szövetségének szellemével, de gyakorlatilag annyiban meddő, hogy a Nemzetek Szövetsége mai összeállításában a párizsi békeszerződések változatlan fenntartásának alapján áll, tőle tehát olyan akció megindítása, melynek következménye a békeszerződések megváltozása lehet, nem várható.

A németek most Hága felé fordultak és bírói ítélet útján akarták elérni a versailles-i szerződés CCXXXI. §-nak törlését,⁵ de mivel a hágai

¹ Mededeelingen van het Nederlandsche Comité.

² *Japikse N.*: Betrachtungen über die sogenannte Kriegsschuldfrage im neutralen Ausland. Breslau, 1925, Europa und Bismarcks Friedenspolitik. Herausgegeben vom niederländischen Komitee zur Untersuchung der Ursachen des Weltkrieges. Berlin, 1925.

³ *Aall H. H.*: Die neutrale Erforschung der Kriegsursachen. Die Kriegsschuldfrage. III. Berlin, 1925. 558. l.

⁴ Neutrale Komitees und Gelehrte über die Kriegsschuld. Antworten auf zwei Fragen des Senators Robert L. Owen. U. S. A. Herausgegeben von der neutralen Kommission Norwegens zur Untersuchung der Kriegsschuld. Oslo, 1927.

⁵ *Freytagh-Loringhofen* német birodalmi képviselő: Kriegsschuldfrage und internationaler Gerichtshof. Die Kriegsschuldfrage. V. Berlin, 1927. 67. l. és Deutsche Juristenzeitung 1927. 337. l. V. ö. *Gottschalk*

állandó nemzetközi bíróságot a Nemzetek Szövetsége állította fel és az ettől eléje utalt ügyekkel foglalkozik, a kérdés megoldása ezen az úton sem volt remélhető.

Ezzel a kérdés oda esett vissza, hol a párizsi békeszerződések aláírásakor volt: az egymással szemben álló kormányok vitáira. Mikor a német kormány a locarnói egyezmény előtt, 1925. szeptember 26-án a londoni és párizsi nagykövetek útján a kérdést felvetette, azt a választ kapta, hogy a kérdést a versailles-i szerződés szabályozta.

Mindenesetre nem kicsinyelhető le az az erkölcsi hatás, melyet a német kormány tiltakozásai esetről-esetre kiváltottak, mert e tiltakozásokat a napfényre került okmányok egyre nagyobb erővel támasztották alá. De másrészt azt is el kell ismernünk, hogy amikor az 1930-i hágai konferencia és az ennek alapján kötött megegyezések a jóvátétel (reparáció) kifejezést, amely kifejezetten a háborús felelősségre épült, elejtették, a békeszerződések vonatkozó cikkelyeit érintetlenül hagyták. Tehát a politikai akciótól csak progresszív alapon, a jövő eligazodásra vonatkozólag várható döntések és változások, a háborús felelősség vádja változatlanul elintézett kérdés, *cause jugée* maradt.

IX. Az amerikai akció.

Annak ellenére, hogy az Egyesült Államok a hadviselő államok sorába tartoztak, Amerika függetlenítette magát az európai viszonylatoktól. Már a háborút közvetlenül követő években megnyitotta hasábjait a vonatkozó könyvismertetések előtt az *American Historical Review*, melynek egyik szerkesztője és az amerikai történetírók egyik vezetője, Fay B. Sidney professzor a kérdéstről nagyobb munkát írt. Az amerikai közvéleménynek jól esett az, hogy a versaillesi bizottság a központi hatalmakat elmarasztalta, mert ezzel saját hadbavonulását is indokoltan látta. Lansing Róbert államtitkárnak és Scott B. Jakabnak, a bizottság amerikai tagjainak egy elhamarkodott ítéletben való részvétele azonban egyre nagyobb aggodalmakat váltott ki, amint a napfényre került okmányok az ítélet egyoldalúságát bizonyították.

A versailles-i szerződés védői csakhamar elszánt támadóra találtak Barnes E. Harry northamptoni professzorral, ki nyilvános vitákban és terjedelmes tanulmányokban bélyegezte meg a párizsi végzéseket.¹

Egon hasonló tárgyú cikkét, *Die Kriegsschuldfrage* V. 1927. 339. l. és *Der völkerrechtliche Gehalt der Kriegsschuldfrage*. U. ott VII. 1929. 135., 224., 997. és 1076. l.

¹ Az amerikai vitát *Ewart S. J.* kanadai bíró terjedelmes munkája

A vita eredményeként az amerikai kormány is közzétette a maga okmányait,¹ Shipstead szenátor pedig 1928. május 3-án a kongresszusban a versailles-i békeszerződés CCXXXI. §-ának törlését javasolta. Kétségtelen, miszerint az amerikai akció jelentékenyen hozzájárult ahhoz, hogy az 1930-i hágai konferencián, amely a háborús felelősség vádján alapuló jóvátétel (reparáció) kifejezés használatától eltekintettek. Ezzel a jóvátétel hadisarccá változott át, a békeszerződést azonban érintetlenül hagyták.

X. A háborús felelősség és a történettudomány.

A háborús felelősség szakemberei azzal, hogy a hivatalos vádemelésben körülhatárolt területet visszamenőleg 1871-ig kiterjesztették, higgadtabb tudományos megállapítások felé törekedtek. Igaz, hogy ezzel a vita is elveszítette azt a rugalmasságot, melyre a politikai ellenfelek nagyobb súlyt helyeztek, de a kérdés megoldása politikai úton nem volt eszközölhető. A korhatár kiterjesztése lehetővé tette a napfényre került forrásanyag vizsgálatát és felhasználását, ami egyrészt történelmi szak-

indította meg (*The Causes and Roots of the War, 1914—18*. 2 kötet. New York, 1925), mire Schmitt E. Bernadotte chicagói professzor kijelentette, hogy egyedül senkit sem lehet felelőssé tenni a háborúért, mert Oroszország beavatkozása zavarólag hatott. Erre Barnes professzor kijelentette, hogy a német hadüzenet és az orosz beavatkozás nem eshetnek egyenlő elbírálás alá, mert az előbbi csak következménye volt az utóbbinak (*Amerikanische Kriegsschuldfragediskussion. Die Kriegsschuldfrage*. IV. 1926. Berlin, 293—312. l. V. ö. *Les savants américains devant le problème des origines de la guerre*. Párizs, 1926.) A két professzor 1926. április 3-án mérkőzött meg egymással. (*Recent disclosures concerning the origins of the world war*. II. E. Barnes and B. E. Schmitt in the Chicago Council of Foreign Relations, 3 April 1926. Chicago 1926.) Erre a vita színterét Európába helyezték át. (Barnes előadásai 1926. július 26-án a berlini, 28-án a müncheni egyetemeken, 1927. augusztus 5-én a budapesti Magyar Külügyi Társaságban, hol 1928. június 1-én Schmitt professzor is előadott. A Háborús Felelősség 1928. 6. és 54. l.) A *New York Times* melléklapjaként megjelenő *Current History* folyóirat 1927. decemberben érdekes vitát közölt Jagow német államtitkár és Schmitt professzor, 1928. szeptemberben Rosen Frigyes német diplomata és Jouvenel francia szenátor között.

¹ Papers relating to the Foreign Relations of the United States. 1914. Supplement. The World War. I—II. kötet, 1914—1915. Washington, 1928—29, az amerikai kormány kiadása.

emberek és folyóirataik, másrészt új folyóiratok (*Die Kriegsschuldfrage*. Berlin, 1923, *Revue d'histoire de la guerre mondiale*. Párizs, 1923, *Journal of the British Institute for International Affairs* London, *Revue d'histoire moderne*. Párizs, 1926, *Journal of Modern History*. Chicago, 1929 és köv., *A Háborús Felelősség*. Budapest, 1928 és köv.) útján történt, amelyek nagyrészt a kérdéssel foglalkoznak.

A történettudomány módszere nem halad együtt a felsorolt módszerekkel. Független a semlegesekkel, a Nemzetek Szövetségével, a hágai állandó nemzetközi bírósággal, végül a parlamentáris unióval és a nemzetközi jogi szervezetekkel való kísérletezésektől.¹ Reá vonatkozik az a megjegyzés, amit a francia kormány szakértője, de Jouvenel szenátor az Interparlamentáris Unió 1927. aug. 25-i párizsi ülésén tett, hogy a háborús felelősség kutatása «veszedelmes munkálat». A történelmi módszer a politikai ellentétek kikapcsolásával dolgozik és a tényállás felderítésével még sohasem okozott veszedelmet. Munkájából csak akkor származnék veszedelem, ha módszer gyanánt a politikai módszert fogadná el. Éppen ezért nem akként állítandók fel a történelmi módszer irányelvei, hogy a háborús felelősség szakemberei összeüljenek és «min-dent eltávolítsanak, ami tudományos alapon tarthatatlan és szélső küz-delem azért, mi szilárd alapon áll, amint azt Lutz Hermann képze-li,² mert ezzel politikai befolyás előtt nyitnánk meg az utat és odajut-nánk, ahová Pirenne Henri gandi professzor jutott, aki az 1923-i történelmi konferencia elnöki székéből ismételte meg a békeszerző-désekben foglalt ítéletet. Szavaira semmi visszhang nem támadt és ugyanígy maradna hatástalan az a törekvés, hogy a történelmi kuta-tásnak politikai jellegű irányítást adjunk.

A módszer csak akként képzelhető el, hogy a kutatás a kezdet elejétől haladjon előre és hogy nemzetközi jellegű legyen; hogy a kikül-dendő nemzetközi bizottság tudósokból álljon, akik a legújabb kor történelmével szakszerűen foglalkoznak; hogy e bizottságnak ne a há-borús felelősség kérdésének tisztázása írássék elő, hanem az 1871-től 1914-ig terjedőleg kiadott titkos iratok elrendezése és azoknak kritikai vizsgálata. Ma már a feltárt anyag olyan terjedelmes, hogy ezen vizs-gálat nélkül az egyéni kutatás úgysem vezethet sikerhez a nagy össze-foglalások terén és el kell jönnie az elrendezés előmunkálatai megkez-désének.

¹ Lásd *Gottschalk* fentebb idézett értekezését.

² *Lutz H.: Weltparlament der Kriegsschuldforcher. Die Kriegs-schuldfrage* V. 1927. 335—38. l.

Az előmunkálatok részben máris megkezdődtek egyrészt a háborús felelősség kérdésének összefoglaló ismertetései,¹ másrészt a közölt okmányok történt összefoglalása,² végül pedig új forrásművek feltárása

¹ Összefoglalásokat (kézikönyveket) adtak *Barnes H. E.* professor : *The Genesis of the World War. An introduction to the Problem of War Guilt.* New York, 1926., II. kiadás 1927. Német kiadás Stuttgart, 1928, *In Quest of Truth and Justice. De-Bunking of the War Guilt Myth.* Chicago 1928, *L'Angleterre et la guerre mondiale. Les responsabilités de Sir Edward Grey.* Párizs, 1929.— *Bornhak C.* professor : *Die Kriegsschuld. Deutschlands Weltpolitik, 1890—1914.* Berlin, 1929. — *Brandenburg Erich* professor : *Die Ursachen des Weltkrieges.* Leipzig, 1925. *Delbrück Hans* professor : *Der Stand der Kriegsschuldfrage.* II. kiadás. Berlin, 1925.— *Dickinson S. L.* : *The International Anarchy, 1904—1914.* London 1926. — *Fay B. S.* professor : *The Origins of the World War.* 2 kötet. New York, 1928. Német fordítás Berlin, 1929. — *Fischer E.* : *Die kritischen 39 Tage. Von Sarajevo bis zum Weltbrand.* Berlin, 1928.— *Káro György* professor : *Grundzüge der Kriegsschuldfrage.* Halle, 1925. München 1926. — *Krisztics Sándor* professor : *A békeszerződések revíziója.* Budapest, 1927. Angol fordítása előkészületben. — *Ludwig Emil* : *Juli 14.* Berlin, 1929. A legtöbb európai nyelvre (magyarra is) lefordított pamflet. — *Lumbroso Alberto* professor : *Le origini economiche e diplomatiche della guerra mondiale.* 2 kötet. Milano, 1927—28.— *Montelas Miksa gróf* tábornok : *Leitfaden zur Kriegsschuldfrage.* Berlin, 1923. Francia és angol fordításban is : *The Case for the Central Powers.* London, 1925, *Leitsätze zur Kriegsschuldfrage.* Berlin 1927. — *Schaer W.* : *Katechismus zur Kriegsschuldfrage.* Berlin, 1927. — *Schwertfeger B.* : *Der Weltkrieg der Dokumente. Zehn Jahre Kriegsschulforschung und ihr Ergebnis (1918—28).* Berlin, 1928.— *Stieve F.* : *Deutschland und Europa, 1890—1914.* Berlin, 1926. Magyar kiadás. Budapest, 1928. Angol kiadás London, 1929. — *Taube M. báró* : *La politique russe d'avant-guerre et fin de l'Empire des Tsars, 1904—17.* Párizs, 1928. Német kiadás Berlin 1929. — *Vági István* : *A világháborút megelőző napok tragikus története.* 2 kötet. Sopron, 1927—28. — *Valentin V.* professor : *Bismarcks Aussenpolitik 1871—1890.* Berlin, 1922 és *Deutschlands Aussenpolitik, 1890—1914.* Berlin, 1921. — *Vermeil Edmond* professor : *Les origines de la guerre. Les archives diplomatiques allemandes.* (I. *L'empire allemand, 1871—1900.* Párizs, 1926., II. 1900—08., III. 1908—12., IV. 1912—14., *L'Europe Nouvelle.* Párizs, 1926—28.) — *Wegerer A.* : *Die Widerlegung der Versailler Kriegsschuldthese.* Berlin, 1929.

² *Andrássy Gyula gróf* : *A világháború előzményei.* 2 kötet. Budapest. Angol kiadás. *Bismarck, Andrassy and their successors.* London,

útján,¹ amelyeknek folytatása egyébként is tárgyát fogja képezni a tudományos kutatásoknak.

1927. — *Brandenburg Erich* professor: Von Bismarck zum Weltkriege. Die deutsche Politik in den Jahrzehnten vor dem Kriege. Berlin, 1924., II. kiadás 1925. Angol kiadás London, 1927. — *Bourgeois Emil* professor: La politique mondiale 1878—1919. Párizs, 1926. — *Driault és Lhéritier*: Histoire diplomatique de la Grèce, 1821—1923. 2 kötet. Párizs, 1925—26, a görög akták alapján. — *Fischer E.*: Holstein grosses Nein. Die deutsch-englischen Bündnisverhandlungen von 1898—1901. Berlin, 1925. — *Franzulis A. F.*: La Grèce et la crise mondiale. 2 kötet. Párizs, 1926—27. — *Gagliardi E.*: Bismarcks Entlassung. I. kötet. Tübingen, 1927. — *Granfelt H.*: Das Dreibundsystem I. 1882—90. Berlin, 1927. — *Hartung F.*: Die Marokkokrise des Jahres 1911. Berlin, 1927. — *Herrmann W.*: Dreibund, Zweibund. England 1890 bis 1895. Stuttgart, 1929. — *Herzfeld H.*: Deutschland und das geschlagene Frankreich, 1871—73. Berlin, 1925. — *Holborn H.*: Bismarcks europäische Politik, 1871—75. Berlin, 1925. — *Japikse E.*: Bismarcks Friedenpolitik. Die internationalen Beziehungen, 1871—90. Berlin, 1927. — *Knutten R.*: Diplomatische Vorgeschichte des Weltkrieges. Berlin, 1925. — *Leusser H.*: Ein Jahrzehnt deutsch-amerikanischer Politik, 1897—1906. München, 1928. — *Meinecke F.*: Geschichte des deutsch-englischen Bündnisproblems, 1890—1901. München, 1927. — *Michon G.*: L'alliance franco-russe 1891—1917. Párizs, 1927. Angol kiadás London, 1929. — *Noack U.*: Bismarcks Friedenspolitik und das Problem des deutschen Machtverfalls. Leipzig, 1928. — *Platzhoff, Rheinland, Tiedje*: Bismarck und die Nordschleswigsche Frage, 1864—79. Berlin, 1925. — *Rachfahl F.*: Deutschland und die Weltpolitik, 1871—1914. I. kötet, 1871—90. Stuttgart, 1923. — *Wertheimer E.*: Bismarck im Kampfe. Berlin, 1929.

¹ Gérard (*Arnoult P.*: Mémoires d'Auguste Gérard, ambassadeur de France. Párizs, 1929). — Lamsdorff (*L. N. W.*: Tagebuch Wladimir Nikolajewitsch Lamsdorff. I. kötet, 1886—90. Moszkva, 1926). — Pobjedenoszcew (Constantin Pobjedenoszsev, Mémoires politiques, correspondance officielle et documents inédits relatifs à l'histoire du règne de l'Empereur Alexandre III de Russie, 1881—1894. Párizs, 1927). — Radowitz (*Holborn H.*: Aufzeichnungen und Erinnerungen aus dem Leben des Botschafters Joseph Maria von Radowitz, 1839—90. 2 kötet. Stuttgart, 1925). — Rosen (*Baron Rosen*: Forty Years of Diplomacy. 2 kötet. London, 1922). — Schweinitz (Denkwürdigkeiten des Botschafters General von Schweinitz. 2 kötet. Berlin, 1927). — Staal báró (*Meyerdorff A.*: Baron de Staal, correspondance diplomatique, 1884—1900. 2 kötet. Párizs, 1929). — Waldersee (*Meisner H. O.*: Aus dem Briefwechsel des Generalfeldmarschalls Alfred Grafen von Waldersee. 2 kötet. Stuttgart, 1928).

Helyes nyomokon jártak Delbrück és Herre professorok, mikor a vitából a történettudomány felé kerestek átvezető utakat; ¹ helyesen követelte Lutz értekezletek egybehívását, amelynek csupán összetételét illetőleg nem tudnánk javaslatát magunkévá tenni; helyesen vetette fel a berlini *Zentralstelle für die Erforschung der Kriegsursachen* a kiadott akták értékelését; azt hiszem azonban, hogy sokkal célszerűbb volna szabad utat engedni a nemzetközi munkálatnak, mellyel szemben más követelményt, mint a tények megállapítását felállítani nem volna kívánatos. Ezért javasolta e sorok írója 1928-ban azt, hogy a közölt anyag elrendeztessék és hogy a tudományos elrendezés alapján, amelyet nemzetközi úton általánosan elfogadtak, induljon meg a háborús felelősség kérdésének tisztázása. ² Kétségtelen, hogy az 1927-i oslói nemzetközi kongresszuson is azért szenvedett a kérdés vereséget, ³ mert a politikai kérdés megvitatása és annak esetleges következményei a tudományos együttműködésre károsan hatottak volna. Ha tehát azt akarjuk, hogy a kérdés tisztázásának ügyét előrevigyük, akkor a politikumot ki kell rekesztenünk a tárgyalásokból és az együttműködést arra kell irányítanunk, hogy az 1871—1914. időszakra vonatkozólag kiadott akták és emlékiratok anyagáról inventárium állíttassék össze, amely a források egybevetésével a jövő történetírás útját előkészítené. ⁴ Ez a munkálat előbb-utóbb elkerülhetetlenül szükségessé válik, tehát csupán arról van szó, hogy az mielőbb kezdetét vegye. A történetírás kétségtelenül ezen az úton és ezzel járulhat hozzá a háborús felelősség kérdésének megoldásához és nem valószínűtlen, hogy a források egybevetése és kritikai vizsgálata nemzetközi alapon meg fogja teremteni azt az alapot is, melyet a következmények levonásával mindkét félnek el lehet és el kell fogadnia.

¹ Herre P. és Delbrück H. közlései. *Die Kriegsschuldfrage* VII. Berlin, 1929. 109. és 402. l.

² Horváth J.: Vorschlag betreffend eine internationale Kooperation in der Kriegsschuldfrage. A háborús felelősség. Budapest, 1928. 74—75. l. *Die Kriegsschuldfrage* VI. 1928. 812—13. l.

³ Herre P.: Oslo. U. ott 1053—58. l.

⁴ Éppen ezért bármily elismeréssel adózzunk is azon gyűjteményes munka iránt, mely *Hauser Henrik* párisi professor szerkesztésében napvilágot látott (*Manuel de politique européenne. Historie diplomatique de l'Europe 1871—1914.* 2. kötet. Páris, 1929.), egyes fejezetei a kutforrásokra való támaszkodás nélkül, a többiek pedig csak a folyamatban levő okmánygyűjtemények megjelent köteteit vették figyelembe.

Ezért vetette fel e sorok írója 1930. május 2-án, a *Comité International des Sciences Historiques* londoni értekezletén az 1871—1914. időszakra vonatkozólag kiadott állampapírok jegyzékének gondolatát, amelyet a konferencia egyhangúlag elfogadott és a diplomáciai képviselők jegyzékének egybeállításával megbízott *Commission des listes diplomates*-hoz utalt. A bizottság első feladatát a vonatkozó diplomatáriumok jegyzékének összeállítása képezi, a másodikat pedig az okiratok jegyzéke tudományos és kritikai alapon; megjelölván a valódi, hamis és kétes okmányokat és a regesztákban a szükséges utalásokat, végül az indexben a felsorolt eseteket, hely- és személyneveket. A javaslat elfogadtatásával e sorok írója be is fejezte munkásságának azt a részét, mellyel a háborús felelősség kérdésének megvitatását a szembenálló felek vitáiból kiemelve az egyetemenlegesen kötelező nemzetközi kutatás terére vitte át és ezzel utat nyitott abban az irányban, hogy a kérdés egyetemenlegesen kötelező formában megoldható legyen.

HORVÁTH JENŐ.

SZAKIRODALOM.

Luigi Nina: *Le finanze pontificie nel Medioevo. Parte 1. A tutto il periodo avignonese.* Milano, 1929. L. 20.

A pápai pénzügyek sok reformon mentek keresztül, s meglehetősen zavaros a kép, amelyet a folytonos változások következtében a szent-szék pénzügyi politikájáról nyerünk. Luigi Nina ebben a művében iparkodik tiszta képet nyújtani erről a pénzügyi politikáról, ami azonban nem sikerül neki teljes mértékben. Módszere, amely szerint ismétli az adatokat, megnehezíti a tisztánlátást, műve azonban így is érdekes és értékes, mert összefoglaló bepillantást enged a pápaságnak az egész keresztény világra kiterjedő pénzügyi intézkedéseibe.

A munka három részből áll. Az első rész a pápai pénzügyek jellegéről szól. A főkiadás az egyházi birtokok védelmére történik. Különösen a XIV. században az Egyházi Állam védelme óriási összegeket emésztett meg. A pápák jövedelmi forrásai nagyban növekedtek a rezerváció folytán. A pápa ugyanis jurisdikcionális primátusára hivatkozva magának tartotta fenn a jogot, hogy egyházi javadalmat adományozzon. Így kizárta azokat, akiket rendszerint az átruházás joga megilletett. Lassanként mind az ő rendelkezésére álltak a beneficiumok, melyek elvesztették a titularist letétet, a választás visszautasítása, a pápa kezeibe való lemondás vagy más székre való áthelyezés útján. A fejlődés utolsó stádiuma XI. Gergely idejében következett be, ki magának tartotta fenn az összes püspöki és konventi egyházak betöltését, akármilyen okból ürültek meg. Ennek nagyon fontos pénzügyi következménye volt, mert az általuk kinevezetteket kötelezték a cancelláriai díjak és a különféle servitia megfizetésére. Jelentőségéről fogalmat alkothatunk, ha tudjuk, hogy 1316. aug. 7-től 1334. ápr. 16-ig XXII. János és a kardinálisok 1.097,957 arany forintot osztottak, melyek servitia communia címen folytak be. A többi pénzügyi források közül első helyen a patrimonium jövedelme áll; fontosak még a collectæ az egyház segítségére, a decima, mely a jámbor adományokból

lett egyházi adóvá a toursi zsinat óta (567). Új alkalmak új jövedelmeket szültek, ilyen pl. a keresztes hadjárat céljaira kivetett tized.

A jövedelmek általában két csoportra oszthatók: spirituális és temporális adókra. Az adók egy része ideiglenes jellegű, pl. a török elleni hadjáratra kivetett adó. Az állandó jellegű adók három csoportba oszthatók: a patrimoniumból befolyók, a penális és spirituális jellegű adók, illetőleg jövedelmek. A penális jellegű adókat egész tartományokra, községekre vagy egyes személyekre vetették ki. Különösen jelentős a száműzöttek elkobzott vagyona. A természetbeni és személyes szolgáltatások elmulasztása szintén büntetést vont maga után. Spirituális jellegű jövedelem pl. a jubileumi jövedelem. Folytatólagos jellegű jövedelmek az önkéntes adományok és a visitationes ad limina. A patrimonium lakói közmunkákra voltak kötelezve, vagy adót fizettek. Ide sorozhatók a föld jövedelme, a legeltetési jog, később a Tolfa hegyei-ben 1460-ban felfedezett timsó eladásának jövedelme. A terraticumot az apostoli kamara földjein dolgozó munkások is fizették. A herbatium, a föld- és házbirtokosokra kivetett census szintén nagy jövedelmet jelentettek.

A második fejezet a pápai pénzügyi gazdálkodásról szól. A nyugati egyházszakadásig a vallásos jellegű adók voltak előtérben, a XV. századtól a világi jellegűek lettek a fontosabbak. Az avignoni korszakban a pénzügy botrányos és sok a felzúdulás az adókkal való visszaélés miatt. Állandó a deficit. A vallásos jellegű jövedelmek részint adók, részint taxák. Adók: védelmi adók, decimák, annáták, ius spoli et a karitatív subsidium. Taxák: pallium-pénz, servitia, procurációk és kancelláriai illetékek.

A harmadik rész a szentszék gazdasági és pénzügyi politikájáról szól. Ez sok ismétlést tartalmaz. A pápaság védelmet ígért egyes államoknak, s a fejedelmek ennek fejében vazallusi esküt tettek és adót fizettek. Gyakran adományozták egyes kolostoroknak, egyházaknak az exemptiót is, ami szintén jelentős jövedelmi forrás volt. Kis hűbéresek hasonlóképpen az egyház hűbéresei lesznek védelem fejében. Mikor kifejlődik a pápaság világi hatalma, ez újabb adókra vezet. A búcsúk, keresztes hadjáratra tett fogadalom alól való felmentés stb., mind jövedelmi források.

Az avignoni korban egész sereg új adót vezetnek be. XXII. János hatalmas kincset gyűjtött, XII. Benedek alatt a jövedelmek évi 62,000 forintra csökkentek, de a pápa okos gazdálkodása következtében mégis 1.117,000 forint maradt utána. VI. Kelemennel azonban újra kezdődik a deficit, s utóda alatt még súlyosbodik a helyzet. Ugyanekkor Németország, Franciaország tiltakozik az új adóterhek ellen.

A pápaság már korán kénytelen a bankárokhoz fordulni, kiket először csak mint pénzváltókat használt fel, később azonban rövidlejáratú kölcsönöket is vett fel egyik adóbehajtástól a másikig terjedő időszakokra. A bankárok mindig nagyobb jelentőségre tettek szert, collectorok gyanánt is szerepeltek, s egyes uralkodók bankárok útján bonyolították le az évi adó fizetését.

Miként a rövid ismertetésből is látható, gazdag anyagot ölel fel ez a munka és nélkülözhetetlen azok számára, kik a középkorral foglalkoznak.

MISKOLCZY ISTVÁN.

Giulio Marchetti Ferrante: *Donne belle d'Italia.* Edizioni «Athena» Milano.

A cím után ítélve az ember bizalmatlanul veszi kezébe ezt a könyvet attól félve, hogy komolytalan, a nagyközönség szenzációéhségére építő író munkájával van dolga. Ha azonban végigolvassuk a művet, kellemesen csalódunk. Marchetti Ferrante témáját komolyan kezeli, s munkája tanulságos olvasmány a nagyközönség számára. Nem akart ő alapos forrástanulmányon alapuló tudományos munkát írni, hanem kiválasztotta az illető kornak legszámottevőbb krónikását és annak alapján építette fel cikkét. Főleg az a törekvése ad értéket munkájának, hogy iparkodik szemléletes korrajzot adni. Különösen, mikor hősnőjéről kevés mondanivalója van, a súlyt a korrajzra fekteti. Nagyszerűen érti a módját, hogyan lehet egy-egy szereplő egyénnel kapcsolatban — kiragadva a legjellemzőbb vonásokat — bemutatni egy kornak erkölcsi viszonyait, társadalmi életét és a hangadó világnak gondolkodásmódját.

Az első cikk Maróziáról szól. Itt, miként maga is bevallja, gyér forrás állt rendelkezésére és inkább a IX., X. század romlott római viszonyainak és a szomorú egyházi állapotoknak rajzára szorítkozik.

A romlott Marózia után a nem kevésbé romlott Nápolyi I. Johanna következik. Itt azonban, miként a néphagyomány összefoglalja a két Johannát, az író gyakran felcseréli a két királynét. Erősen érzik Amalfi és Benedetto Croce hatása, míg magát az elbeszélést Costanzóból és az ennek alapján dolgozó Summonteből vette. Ilyenek lévén a forrásai, természetesen magyarellenes tendenciával tárgyalja az eseményeket, bár a királynőt erkölcsi tekintetben elítéli.

Isabella dei Fieschi és Beatrice di Tenda története átvezet bennünket a Viscontiak családjába. Erről az eszelős, kegyetlen családról mesteri képet nyújt és iparkodik megfejteti a lélektani rejtélyt, hogyan találkozik egy személyben a legraffináltabb bűnök elkövetője a páviai Certosa és a milánói dóm építőjével. Érdekes a két nő egymás mellé

helyezése is. Isabella, Luchino Visconti neje, lelke mélyéig romlott, méltó férje családjához, Beatrice, Facino Cane özvegye és később Filippo Visconti neje, maga a megtestesült szelídség és becsület, s mégis verpadon kell bevégeznie életét.

Ezután az egyszerű sienai festő leányának, Caterina Benincasának története következik. Katalin személye különösen megragadja az író és nagy szeretettel rajzolja meg a csodálatraméltó leány lelki fejlődését, az Üdvözítő iránt való rajongó szeretetét, s ebből tanulságul levonja: «Sia pure amor celeste, donna significa amore.»

Isotta da Rimini története alkalmat ad az írónak a Malatesta-család bemutatására. Lucrezia d'Alagnónak és Aragon Alfonznak viszonya elég sablonszerű a középkorban, sokkal érdekesebb Caterina Sforzának, ennek a sok megpróbáltatáson keresztülment erőslelkű asszonynak a története.

Más világba vezet a nagy kurtizánnak, Imperiának élettörténete. A renaissance erkölcsi világának sajátos vonása, — főleg Rómában — hogy elismeri a főuri világ dámáival egyenrangú feleknek a «meretrices honestæ»-t, kik nagy szerepet játszanak a politikában és óriási vagyonokat pazarolnak el. Ezzel szemben a finom, sok megpróbáltatáson átment úriasszony alakját látjuk a ciprusi királynőben, Cornaro Katalinban.

Lucrezia Borgiáról megállapítja, hogy semmi rendkívüli nem volt benne, csak a szépsége. Ebben a részben érdekes a római és a ferrarai udvarnak a rajza. A sort bezárja a gyönyörű, de sokat szenvedett Giulia Gonzaga, kiben az író a kései renaissance korának legnemesebb női típusát ünnepli. Ezzel kapcsolatban rajzolja a renaissance nőinek neveltetését és a kor szokásait is.

Befejezésül ismételhetjük, hogy Marchetti könyve, ha nem is tarthat számot az önálló kutatást megillető értékelésre, mindenesetre érdekes és tanulságos olvasmány, melyben nagy vonásokban élénk táru a középkori Olaszország politikai és kulturális története.

MISKOLCZY ISTVÁN.

Lemmens, P. Dr. Leonhard: Geschichte der Franziskaner-missionen. (Veröffentlichungen des internationalen Instituts für missionswissenschaftliche Forschungen. Missionswissenschaftliche Abhandlungen und Texte. Herausgegeben von Prof. Dr. J. Schmidlin, Münster i. W.) Münster i. W. 1929. 8-r. XIX + 376 l.

A koldulórendek megalakulása új korszakot nyitott a középkori katolikus missziók történetében. Különösen Szent Ferenc és Szent

Domonkos fiait illeti e tekintetben teljes elismerés. Az ő soraikból kerültek ki azok a lelkes apostolok, akik az akkor ismert világ minden részébe megvitték az evangéliumi jóhírt s még a legtávolabbi kelet és dél népei közt is tudtak harcosokat toborozni Krisztus szent ügyének. Amit ez égő buzgalmu és rettenhetetlen bátorságú mezítlábos apostolok a XIII. és XIV. század folyamán véghezvittek, az az egyház- és kultúrtörténet legfényesebb lapjaira tartozik. Verítékben és véráldozatban egyaránt gazdag működésök joggal állítható a korai középkor nagy nemzetterítőinek munkája mellé. Pedig ezzel korántsem merült ki tevékenységök. Az első virágzást nemsokára követte náluk a második (XVI. és XVII. század) és a harmadik (XIX. és XX. század) virágzási korszak, melyek eredmények dolgában semmivel sem maradtak mögötte az úttörők hőskorának.

A ferencesek és dominikánusok térítő tevékenysége tehát fontos fejezete a közép- és újkori missziós történetnek. Ezért nem csoda, hogy újabban egyre több és több bűvára akad. Különösen a ferencesek részéről észlelhető élénk tevékenység. Német, olasz, francia s főleg spanyol nyelven egymásután jelennek meg a jobbnál-jobb monográfiák, melyek majd egy-egy kiemelkedőbb egyéniség élettörténetét beszélik el, majd egy-egy missziós terület vagy intézmény viszontagságait veszik számba. De amilyen nagy a bőség részletkutatásokban, éppen olyan nagy a hiány jó és megbízható összefoglalásokban. De Gubernatis úttörő műve (*Orbis Seraphicus. De missionibus inter infideles*. I. Róma, 1689) és da Civezza atya szorgalmas kompilációja (*Storia universale delle missioni Francescane*. I—VIII. Róma, Prato, Firenze, 1857—1895) ma már jórészen elavult, d'Alençon (*Leçons d'histoire franciscaine*. Paris, 1918) és Léon áttekintése (*Saint François d'Assise et son oeuvre*. Paris, 1928) pedig annyira vázlatos, hogy alig nyújt fogalmat a roppant anyaghalmazról. Holzapfel mintaszerű tárgyilagossággal megírt egyetemes rendtörténetének (*Manuale historiae Ordinis Fratrum Min.* Freiburg i. Br. 1909) idevonatkozó fejezetei természetesen szintén nem alkalmasak e hiány pótlására.

Lemmens atya tehát, aki a franciskánus történetírás nagy kárára másfél évvel ezelőtt (1929. febr. 10) olyan tragikus hirtelenséggel távozott az élők sorából, valóban hézagpótló munkát végzett, mikor sokévi bűvárkodásának betetőzéséül a ferences missziók történetének összefüggő, rendszeres és könnyen áttekinthető előadására vállalkozott. Mindjárt hozzátehetjük azt is, hogy nálánál jobban és kielégítőbben talán senki sem tudta volna megoldani a nehéz és kényes feladatot. Hiszen az újabb franciskánus történetirodalomban nincsen senki, aki nálánál

jobban ismerte volna a ferences missziótörténet roppant anyagát s többet és behatóbban foglalkozott volna problémáival. Bízvást elmondhatjuk róla, hogy történetírói multja egyenesen predesztinálta őt jelen művének megírására. Az eléje tornyosuló nehézségeket olyan lendületes bravurral küzdi le, mely rögtön elárulja benne a tárgyában és tárgya módszerében teljesen otthonos, szakavatott mestert.

A legnagyobb nehézséget természetesen a rengeteg terjedelmű és sok tekintetben heterogén anyag észszerű és logikus csoportosításának kérdése okozta neki. E részben két lehetőség közt választhatott: vagy időrendileg, vagy térbelileg csoportosítja az eseményeket, tehát vagy a történeti egymásután, vagy pedig a földrajzi egymásmellettség fonalán fűzi egymáshoz adatait. Szerzőnk a két lehetőség közül az utóbbi mellett döntött s e szerint nem korszakok, hanem országok, illetve világtájak szerint tagolja mondanivalóját. Előadásában elsőnek a mohamedán államokat, Marokkót, Algériát, Tuniszt, Tripoliszt, Egyiptomot, Szíriát stb. keríti sorra, mint amelyek legkorábbi és legállandóbb tárgyai voltak rendtársai térítő tevékenységének. Azután az európai missziókra tér át; ezek során megemlékezik a magyarországi kunok megtérítéséről s néhány jellemző adattal rávilágít a derék «barátok» hódoltságkorabeli szenvedéseire és minden nehézségen diadalmaskodó hősi kitartására. Az ázsiai missziók közül legbehatóbban a szentföldivel foglalkozik, de érdeme szerint méltatja a Perzsiában, Kínában és Turkesztánban kifejtett apostoli munkát is, mely egyidőben, a XIII. és XIV. század fordulópontján az egész nagy mongol nemzet közeli megtérésének délibábját vetítette sok vérmes nyugati álmodozó horizontjára. Ugyanígy részletesen ismerteti azokat a roppant áldozatokkal járó kísérleteket is, melyeket Elő- és Hátsó-India s a köréjük csoportosuló szigetvilág, továbbá Kína és Japán megtérítésére a XVI. század vége óta úgyszólván megszokás nélkül folytatnak rendjének tagjai. Az afrikai négermissziókról csak Ethiópiával, a Kanári-szigetekkel és a portugál gyarmatbirodalommal kapcsolatban van különösebb mondanivalója. Annál huzamosabban és szívesebben időzik az amerikai misszióknál. Könyvének közel felét ezeknek áldozza. De ezen nincs mit csodálkoznunk. Hiszen a ferences misszionáriusok Kolumbus útja óta az újvilágban fejtették ki legfőbb tevékenységüket; itt alakították ki legönállóbban missziós módszerüket és itt érték el a legszembetűnőbb eredményeket. Mexikó és a délamerikai spanyol gyarmatok benszülött lakosságának krisztianizálása és kiművelése elsősorban az ő érdemök. Érthető tehát, hogy a késői utód szívesen és szeretettel időz nagy elődei heroikus erőfeszítéseinek és mérhetetlen áldozatainak emlékénel. Már az újvilág másik tagjára, Ausztrá-

liára, jóval kevesebb szót veszteget, mivel ott csak a Salamon- és a Társaság-szigeteken, továbbá Új-Zélandon működtek rendtársai foghatóbb sikerrel.

Mint látjuk, szerzőnk ideális mértékben megfelel a teljesség követelményének. Előadásában a hétszázéves ferences misszió múltjának minden jelentős mozzanatára kiterjeszkedik. A teljesség mellett másik szembetűnő vonása művének a szigorú arányosság. Az eseménysorozatok fölfejtésében mindig tekintettel van azoknak a fejlődés egészéhez való viszonyára és következetesen ehhez szabja elbeszélésének terjedelmét. Így előadása minden ízében a harmónia és a kiegyensúlyozottság benyomását kelti s a földrajzi széttagoltság ellenére is lehetővé teszi az egyetemes fejlődés fonalának nyomon követését.

De még teljességénél és harmóniájánál is nagyobb értéke Lemmens atya könyvének bámulatos anyagbősége. Mindjárt első tekintetre megtetszik rajta, hogy írója hosszú évtizedek szorgalmas munkájával gyűjtögette hozzá az adatokat. Mert szerzőnk olvasottsága igazán elismeréseméltó. A nehezen hozzáférhető apró értekezések és cikkek adatait éppúgy ismeri és éppoly lelkiismeretesen felhasználja, mint a nagy forráskiadványok súlyos foliánsait. Joggal elmondhatjuk róla, hogy szuverén módon uralkodik anyagán. Gazdag tárgyi tudását szigorúan tárgyias felfogással ellenőrzi. Bármily szeretettel csügg rendje multján, mindig megmarad a történeti objektivitás hűvös magaslatán és csak kivételesen téveszti össze a tárgyilagos történetíró szerepét az apologétaéval.

Lemmens atya szép könyve tehát minden tekintetben elsőrangú alkotás és mint ilyen újabb büszkesége és dísze a gazdag franciskánus irodalomnak. Tévedés vagy elírás alig fordul elő benne. Csupán kuriózumként említünk néhányat. A marokkói vikariátusra vonatkozólag már a XIV. századból elég pontos felsorolást találunk az 1385 tájáról származó *Series Ragusinában* (13. l.); Tunisznál nélkülözzük Egyed testvér és társai 1219. évi kísérletének említését (16. l.); a turn-szeverini püspökséggel első ízben nem 1390, hanem 1382 találkozunk (43. l.); IV. Sándor pápa nem 1258, hanem 1256 adta az első megbízást a testvéreknek poroszellenes keresztes hadjárat hirdetésére (50. l.) stb. Mint látjuk, csupa jelentéktelen hibáról van szó, melyek a becses munka tudományos megbízhatóságát legtávolabbról sem érintik. Megemlítjük még, hogy a könyv külső kiállítása izléses és minden tekintetben méltó a komoly és súlyos tartalomhoz.

BALANYI GYÖRGY.

Alessandro Cutolo : Maria d'Enghien. Editrice I. T. E. A. Napoli. 1929. Biblioteca di Cultura Meridionale. V.

Cutolo könyve bennünket is közelebről érdekel, mert Nápolyi Lászlónak, ki a magyar királyi címet is viselte, volt a harmadik felesége. Azonban mindjárt előre kell bocsájtanunk, hogy a cím megválasztása nem szerencsés, mert a 237 lapnyi szövegből csak egy töredék foglalkozik tulajdonképpen Mária személyével. A könyv első fele Raimondo del Balzónak, taranti hercegnek és Mária férjének történetét tárgyalja. Ebbe természetesen beleszövi a kor történetét is, nevezetesen a küzdelmet, melyet az Anjouk és Durazzók folytattak Nápolyi trónjáért. A küzdelemben Raimondo is résztvett s miként a nápolyi bárók nagy része, ő is folyton változtatta pártállását a szerint, amint önző érdeke megkívánta. 1405-ben Raimondo ismét elpártolt Nápolyi Lászlótól, de már 1406. januárjában meghalt, éppen akkor, mikor László nagy hadsereggel indult Taranto alá, hogy ellenfelével végleg leszámoljon. Ekkor lép előtérbe az özvegy, ki átveszi Taranto védelmét és egy ideig eltitkolja férje halálát, hogy a zavarokat elkerülje.

Lászlónak legkiválóbb kapitánya, Alberico da Barbiano intézte az ostromot, de Mária olyan ügyesen védekezett, hogy eredményt elérni nem tudott. László egy ágyút is hozatott Nápolyból, hogy megrémítse a védőket, de célt ezzel sem ért. Sőt a tarantói íjjászok a betörő nápolyiakban oly nagy pusztítást vittek végbe, hogy ezek újabb rohamra nem voltak kaphatók. László — a szerző szerint — a magyar trón ügye miatt távozott Taranto alól s az ostrom folytatását don Antonio Acquavivára bízta. A tarantóiak azonban egy kitörés alkalmával teljesen szétverték a nápolyi sereget. Lászlót bántotta a kudarc s 1407. márciusában visszatért Taranto alá. Ez alkalommal elzárta a tenger felől a várost és lehetlenné tette élelmezését. Mégsem az éhség játszotta László kezére Tarantót, hanem Gentile da Monterano csele. Monterano Mária hiúságára és a király lelkiismeretlenségére alapította haditervét. Tudva, hogy a király szemében a házasság csak politikai aktus, felszólította őt, hogy vegye nőül Máriát. A király hajlandó volt, Mária hiúságának pedig hízelgett, hogy ő királyné lehet. Mikor egyik híve figyelmeztette László két felesége sorsára és hogy életébe kerülhet meggondolatlansága, Mária azt felelte: «Nem törődöm veled, ha meghalok, mint királynő halok meg.»

A házasság végbement Tarantóban. László birtokába vette Tarantót és Leccét, Mária többé nem szerepel mint e birtok úrnője. Csakhamar kiábrándult mint feleség is. A király úgyszólván az első perctől kezdve mellőzte őt, Nápolyban a Castelnuovóban egy fedél alatt lakott a király

két régi maitressével, a Contessellával és Margherita di Marzanóval, míg a kedvenc Maria Guindazzo a Castello dell'Uovóban tartózkodott. A királynővel senki sem törődött, mint fogoly élt Nápolyban. László halála után II. Johanna egy ideig szintén lealázó módon bánt vele; helyzete csak akkor javult, mikor Giacomo de la Marche lett Johanna férje. Giacomo pártfogásába vette Máriát, visszaadatta neki szabadságát, valamint hűbéreit, Leccét és Tarantót és rajta volt, hogy gyermekei előkelő házasságokat kössenek. A legidősebb fiú, Giovannantonio, V. Márton pápa unokahúgát, Anna Colonnát vette nőül s tarantói herceg lett. Ő is ingadozott a különböző pártok között, de óvatosa volt, hogy dolgát végleg el ne rontsa. II. Johanna halála Aragon Alfonzzal szövetségben találja. Mária tehát megérte családjának újabb felemelkedését és 1446-ban Leccében húnyt el.

A munkában két tévedésre kell rámutatnunk. Az egyik tévedés az, mikor a szerző László magyar vállalatát 1407-re teszi, holott ez jó három évvel előbb zajlott le, a másik pedig, mikor Zsigmondról 1407—1408-ban mint császárról beszél. Ezekről eltekintve a munka kortörténeti szempontból érdekes és a nápolyi királyi levéltárból sok, eddig nem ismert oklevelet ölel fel.

MISKOLCZY ISTVÁN.

Alessandro Cutolo : «L'affaire du collier» nelle lettere di un diplomatico napoletano. Dalla Nuova Antologia. Roma. 1930.

Cutolo ebben az értekezésében Luigi Pio nápolyi diplomata leveleit közli, melyekben a nyaklánc-pőr eseményeit írja le. Luigi Pio a nápolyi követség ügyvivője volt Párizsban, mikor a követ, principe di Caramanico, éppen Nápolyban volt szabadságon. Erre az időre esik a nagy botrány, melybe ártatlanul Mária Antoinette királynő belekeveredett. Az eszes és ügyes nápolyi diplomata mindenről kitűnő értesüléseket szerzett és azonnal továbbította híreit Nápolyba miniszterének. Levelei fennmaradtak a nápolyi királyi levéltárban és onnan adta ki Cutolo megfelelő megjegyzésekkel kísérve.

Először közli a botrány kipattanását. A király délelőtt 11 órakor hívatta Rohan kardinálist s néhány pernyi beszélgetés után távozásra hívta fel, de Jouffroy gróf lakásán felügyelt rá. Rohant átvitték másnap a Bastille-ba, majd lakásán az ő jelenlétében házkutatást tartottak. A király felszólította a bíborost, válasszon: a parlament ítélkezzék-e felette, vagy egy külön bizottság. Ő a parlamentet választotta. Állítólag a klérus parancsot kapott, hogy a királyhoz forduljon a bíboros kiszaba-

dítása érdekében. Mellesleg megjegyzi az író, hogy Rohannak körülbelül évi másfél millió jövedelme volt, adóssága mégis két millió négyszázezer frankra rúgott, nem számítva bele a hírhedt nyakláncot. 1785. október 13-án ültek össze a kamarák s ötórai tárgyalás után 30 szavazattal 8 ellenében elhatározták Rohan fogságba vetését. Miután a parlament regisztrálta a lettres patentes-t és kihirdették a bíboros előtt a letartóztatást, megindították a vizsgálatot. A kardinális tiltakozott az eddigi eljárás ellen, mert felette csak az egyenlők, vagyis a klérus ítékezhet. Míg a vizsgálat tartott, több brochure jelent meg, melyeket lefoglaltak. A pápa közli a királlyal, hogy a kardinálist a bíboros konzisztorium felfüggesztette összes kiváltságaitól és funkcióitól s kötelezte, hogy hat hónapon belül vagy ő személyesen vagy megbízottja jelenjék meg a konzisztorium előtt. A parlament szembesítette Rohant La Motte-néval s elég éles feleselés folyt le köztük. Az ítéletet megelőző napon átvezetik a bíborost a parlament első elnökének házába, mely börtönül szolgál neki. Május 30-án a parlament 16 órai zártülés után kihirdette az ítéletet. Rohant felmentették. A távollévő La Motte-ot in contumaciam ítélték el, nejét megvesszőzték és két vállán megbélyegezve örökre a Hospitalba zárták, Cagliostro felmentették. Mivel a két kamara hitt a királyné éjszakai rendez-vous-jában, a kardinálisnak meg kellett a pletykákat cáfolni, azután a király megfosztotta a nagyalamizsnás méltóságától és lettre de cacheval egy auvergnei zárdába száműzte. La Motte-nén végrehajtották az ítéletet, Cagliostro pedig Londonba ment, hol egy sértő mémoires-t tett közzé. Ez a rövid tartalma a közölt leveleknek, melyek a többi vádlottra vonatkozólag többnyire közismert dolgokat tartalmaznak, Rohanról ellenben érdekes ismeretlen mellékkörülményeket mondanak el és jellemző adatokat sorolnak fel. Ezek alapján hajlandó az olvasó igazat adni Piónak, hogy nem gonoszsága, hanem ostobasága vitte a bíborost ebbe a gyalázatos kalandba.

MISKOLCZY ISTVÁN.

Wertheimer, Eduard von : Bismarck im politischen Kampf. Mit Benutzung ungedruckter Quellen. Mit 8 Bildnissen. Berlin, é. n. 8-r. XIV + 602 l. Verlag von Reimar Hobbing.

Bismarck egyéniségének elpusztíthatatlan varázsát mutatja, hogy az iránta való érdeklődést nagy művének szétrombolása sem tudta lelohasztani; sőt ellenkezőleg, mintha még magasabbra szította volna. Legjobb bizonyosság erre a vele foglalkozó irodalom rohamos gyarapodása. Hiszen kétségtelen, hogy a Bismarck-irodalom az összeomlás óta eltelt

két tucaat esztendő alatt mennyiségben és talán értékben is többet és maradandóbbat alkotott, mint a megelőző emberöltő alatt összevéve. E feltűnő jelenségnek nem nehéz magyarázatát adni: a német nemzet nagy lesújtottságában reménykedve és bizalommal tekint fel legnagyobb politikai géniuszának gigantikussá nőtt alakjára és szomorú jelenének minden kínzó kérdésével szemben tőle, az ő szellemétől vár eligazítást. Érthető tehát, hogy a politikusok, publiciszták, szociológusok és nemzetgazdák lépten-nyomon az ő szavát és példáját idézik. De van a dolognak más magyarázata is. Mióta ugyanis a diplomáciai levéltárak féltve őrzött zárai lepattantak, mióta a közelmúlt politikai nagyságainak eddig gondosan rejtveget memoárjai és levelei nyilvánosságra jutottak, egészen új lehetőségei nyíltak a Bismarck-kutatásnak. Tulajdonképpen csak most tudjuk egész nagyságában áttekinteni a germán óriás életművét; csak most látjuk világosan diplomáciájának páratlan nagyvonalúságát s külső és belső politikájának szerves egymásbaforrását. Ezért nem csodálkozhatunk rajta, hogy a történetírók, köztük olyanok is, akiknek munkássága eddig egészen más munkakörben mozgott, mohón vetik magukat a feltárult új anyagra s különös kedvvel és tárgyszeretettel merülnek bele a Bismarck-problémák boncolgatásába.

Wertheimer Edét, a magyar történetírás tiszteletreméltó nesztorát szintén az alkalom avatta Bismarck-monográfussá. Mert igaz ugyan, hogy már korábban, *chef d'oeuvre*-jének, monumentális Andrássy-életrajzának kapcsán is sokat és behatóan foglalkozott a nagy kancellár diplomáciai tevékenységével, főleg keleti politikájával, de azért bizonyos, hogy jelen műve megírására a bécsi és berlini levéltárak roppant anyagának hozzáférhetővé tétele nélkül sohasem vállalkozott volna. Természetes azonban, hogy az alkalmosság csupán a könyv létrejöttének külső körülményeire vonatkozik s nem egyúttal benső értékére is. Mert Wertheimer műve tartalom és tudományos színvonal tekintetében teljesen komoly igényű monográfia, mely a szédületesen növekvő német Bismarck-irodalom forgatagában is jól megállja a helyét. Mindenesetre sokkal többet nyújt, mint amennyit kevésbé szerencsésen megválasztott címe után várnánk.

A nagyterjedelmű, közel hatszáz oldalas munka összesen kilenc tanulmányt tartalmaz, melyek az utolsó kivételével mind Bismarck életének hőskorából, a német egység megteremtésének küzdelmes éveiből merítik tárgyukat. A tanulmányok közül bennünket magyarokat legközelebről az ötödik érdekel, mely a Klapka-féle légió létrejöttének hátterébe világít be új adatok alapján. A légiónak, mint ismeretes, az lett volna a feladata, hogy a Csehországban felvonult osztrák hadak

megkerülésével a Felvidékre törjön és a még mindig forrongó országban fegyveres zendülést támasszon. Erre azonban az események rohamos folyása miatt nem került sor. Szerzőnk érdekes és plasztikus rajzát nyújtja a légió rövid, de mozgalmas életének. Előadásából látjuk, hogy Bismarck már 1866 kora tavaszán számításba vette a magyarság erjedő hangulatának hasznosítását a maga céljaira s firenzei követe, Usedom gróf közvetítésével már akkor érintkezést keresett az emigráns Kiss Miklós honvédezzredessel, majd gróf Csáky Tivadarral, a pesti «titkos komitée» megbízottjával, továbbá Klapka és Türr tábornokokkal. Később ugyancsak Usedom eszközlésére maga Kossuth is belekapcsolódott a mozgalomba. Hogy a tárgyalások ennek ellenére mégis nagyon vonatottan haladtak előre, annak oka részben Bismarck óvatosságában, részben pedig az illetékes porosz katonai hatóságok vaskalaposságában, nem egyszer rosszul leplezett bizalmatlanságában rejlett. E miatt a légió akcióba lépése végleg elmaradt. De Bismarckban legalább volt annyi emberi érzés, hogy minden tőle telhető módon gondoskodott a szegény rászédett legionáriusokról; hathavi zsoldon kívül szabad hazatérést és teljes büntetlenséget biztosított számukra. Sőt hazatérésök után is figyelemmel kísérte sorsukat s mikor egyes túlbuzgó osztrák katonai hatóságok üldözőbe vették őket, bécsi közegei útján a legnagyobb eréllyel közbevetette magát érdekökben.

Erősen magyar vonatkozású a könyv utolsó fejezete is, mely Bismarcknak gróf Taaffe osztrák miniszterelnök kifejezetten szlávbarát és föderatív politikája ellen folytatott szívós küzdelmét ismerteti. Bismarck ugyanis eleitől kezdve tisztában volt vele, hogy a monarchia konzerválására a magyar és német elem hegemoniájára alapozott dualisztikus rendszer változatlan fenntartása az egyetlen lehetséges mód. Ezért a legnagyobb mértékben helytelenítette Taaffe hibás nemzetiségi politikáját s minden követ megmozdított, hogy a bécsi intéző körök figyelmét idejekorán felhívja az új kurzusban rejlő veszedelemre. Reuss herceg, bécsi nagykövet útján újra meg újra szóba hozta előttük a kérdést. Sőt alkalomadtán drasztikusabb eszközök igénybevételétől sem riadt vissza. Így amikor Taaffe az agg Vilmos császár egyszerű udvariassági üdvözlétől hímet akart varrni saját politikájára, egyenesen Kálnoky külügyminiszterhez fordult jogorvoslásért; II. Vilmos császár 1888. évi bécsi látogatása alkalmával pedig Tisza Kálmán magyar miniszterelnöknek tüntetően a legnagyobb kitüntetést, a porosz feketesas érdemrendet adományoztatta, Taaffét ellenben szándékosan kitüntetés nélkül hagyta. De célját nem tudta elérni, mert sem Taaffét megbuktatnia, sem a szerencsétlen *Fortwursteln*-rendszeren változtatnia nem sikerült.

Wertheimer cikke sok érdekes mozzanatát örökíti meg a kulisszák mögött folyó szívós harcnak, mely jelentéktelenségében is beszédes bizonyossága a révbe jutott és állandóan nagy életműve jövőjén töprengő vaskancellár páratlan politikai éleslátásának.

A többi hét tanulmány, mint már említettük, mind az ötvenes-hatvanas évekből meríti tárgyát s közvetve vagy közvetlenül valamennyi a politikai egység megteremtésének nagy művéhez fűződik. Nagyon érdekes mindjárt az első, mely Bismarcknak tizenegy évre terjedő diplomata pályáját rajzolja meg merőben új adatok alapján. Frankfurti követségével kapcsolatban élénk színekben bontakoznak ki előttünk a fiatal és nagyratörő diplomatának gróf Thun, Prokesch-Osten és Rechberg osztrák megbízottakkal folytatott csatározásai, melyeket hazája egyenjogúságáért kénytelen vívni a még mindig hegemoniára törő osztrák igények ellen; pétervári és párizsi tartózkodásának rajza viszont későbbi világgraszoló sikereinek tudatos előkészítésével ragadja meg figyelmünket. A második fejezet szorosan csatlakozik ehhez az anyaghoz, amennyiben bőséges leírását adja azoknak a politikai hullámzásoknak s azoknak a sokszor kicsinyes és személyes ízű intrikáknak, melyek hosszas huzavona után végre Bismarck miniszterelnöki kinevezéséhez vezettek.

A harmadik és negyedik fejezet a gasteini szerződés létrejöttének és a belőle kisarjadt osztrák-porosz háború kitérésének közelebbi körülményeit helyezi új megvilágításba. Mindkettőnek főérdeme anyagának bősége, mely lehetővé teszi a szerző számára, hogy úgyszólván napról-napra követhesse az események folyását. Igen tanulságosak e tekintetben azok a bizalmas berlini jelentések, melyeket 1866 tavaszán egy névtelen levelező küldött Bécsbe s melyek minden elméleti fejtegetésnél jobban bevilágítanak a porosz főváros erjedő, szinte nap-nap után változó hangulatába. Azért is becsesek e jelentések, mert szinte kézzelfoghatóan mutatják, hogyan születik meg a háborús pszichózis és hogyan érlelődik közmeggyőződéssé a lélektanilag kellőképpen előkészített háború elodázhatatlan szükségességének tudata. Még számunkra is, akik pedig átéltük a világháború kitérésének szörnyű vízióját, sok érdekes lélektani mozzanatot tartalmaznak e feltétlenül jó szemről és benfenteségről tanuskodó helyzetképek.

A következő hatodik és hetedik fejezetek magokban jelentéktelen epizódokkal, az 1867-i párizsi világkiállítással és III. Napoleon császár unokatestvérének, Napoleon Jeromos, vagy mint kortársai nevezték, Plon-Plon hercegnek egyéni akcióival foglalkoznak; de szerzőnk előadásában ezek az alárendelt jelentőségű események is bizonyos politikai

fontosságot nyernek. Nevezetesen az előbbinek kapcsán mély bepillantást nyerünk III. Napoleon diplomáciájának boszorkánykonyhájába s megismerjük azokat a kaleidoszkopszerűen változó udvari fondorlatokat, melyekkel Vilmos porosz király párizsi látogatását vagy legalább II. Sándor orosz cárral való találkozását elgáncsolni iparkodtak. Szerzőnk fáradhatatlan e kicsinyes intrikák szálainak kibontogatásában és a szinte napról-napra változó helyzetek megrajzolásában. Ugyanilyen fáradhatatlannak bizonyítja magát a *vörös hercegnek* gúnyolt Plon-Plon sokféle cikázó terveinek elemzésében. Érdekesen jellemzi a herceg különös, szélsőségekbe vesző egyéniségét és sokszor érthetetleneknek és fantasztikusoknak tetsző akeióit, melyek közül főleg 1857-i berlini látogatásánál és 1868-i európai körútjánál időzik huzamosabban. Ez útja annyiban közelebről is érdekelt bennünket, mivel annak során Pestre is ellátogatott s itt mint az emigráció lelkes barátja és Kossuth egykori trónjelöltje igen meleg fogadtatásban részesült. Wertheimer fejtegetései során erősen valószínűvé teszi, hogy az élénk politikai érzékkel bíró herceg nem pusztán kedvtelésből vállalkozott nagy feltűnést keltett körútjára, hanem elsősorban a mind jobban kiélesedő francia-porosz viszály letompításának lehetőségeit akarta szemügyre venni.

Végül a nyolcadik fejezet — valamennyi közt a legértelmesebb és legdrámaibb — a császári cím felvételét megelőző tárgyalások kulisszatitkait fedi föl. Előadása nyomán megragadó képben bontakozik elénk a nemzeti egység tető alá hozásának szinte emberfeletten nagy műve. Bismarcknak a külpolitikai horizon állandó szemmel tartása mellett heteken, hónapokon át idegőrlő harcot kellett vívnia a közép- és déli államok, különösen Bajorország partikularizmusával és kicsinyes féltékenységével. A súlyosan lelki beteg II. Lajos bajor király megközelíthetetlenlensége, tanácsadóinak határozatlansága és megbízhatatlansága s Beust osztrák kancellár kajánsága még sokszorosán nehezebbé tette a magában nehéz harcot. És mikor végre minden akadályt sikerült elhárítani, éppen arról a részről merült fel újabb, jőideig leküzdhetetlennek látszó nehézség, ahonnan legkevesebbé lehetett várni: az öreg porosz király sehogyan sem akart hozzájárulni az őseitől ráhagyományozott cím megváltoztatásához és eleinte hallani sem akart a német császári cím felvételéről. Hosszú és kínos tárgyalások után, melyekben a trónörökös is jelentékeny szerepet játszott, felhagyott ugyan ellenállásával, de még a császárság kikiáltása alkalmával is bántóan érezte főtanácsadójjával, hogy akarata és jobb meggyőződése ellenére fejlődtek idáig a dolgok. Ezeknek a heroikus küzdelmeknek részletes leírása mindennél

nyomósabb bizonyság arra, milyen nagy része volt Bismarcknak a német egység tető alá hozásában.

Ez röviden Wertheimer nagy munkájának tartalma. Mint látjuk, a könyv túlnyomó részében olyan témákat bogozgat, melyek ma már nem tartoznak az élő történelemhez s melyek ez okból többé-kevésbé kívül esnek az átlagos műveltségű ember érdeklődésének körén. De ha a kérdések magokban nem is eléggé érdekkeltők, a Bismarck személyével való kapcsolatuk révén mégis szint és jelentőséget nyernek. Hiszen bennök és általuk a kor legnagyobb politikai lángelméje bontakozik ki. Megismerjük belőlük egyéniségét, módszerét s az emberek és eszközök kiválasztásában követett elveit. De bennök tükröződik vissza kortársainak személyéről és rohamosan emelkedő pályájáról alkotott felfogása is. Mert szerzünk mindenütt különös gondot fordít az egykorúak ítéleteinek följegyzésére. Így pl. nem mulasztja el regisztrálni báró Jósika Samunak 1859 őszén tett megjegyzését, mely nagyon kedvező világot vet a konzervatív magyar államférfi ember- és világismeretére.

Wertheimernek, mint egyéb műveiben, ebben is az eredeti forrásokból merített adatok szokatlan bősége a legerősebb oldala. Minden oldalán érezzük, hogy papírra rögzítését hosszú évek szorgalmas gyűjtőmunkája előzte meg. A bécsi és berlini levéltárak kincsesbányájának lelkiismeretes kiaknázásáról közel kétezer jegyzet tanuskodik. Sőt szerzünk nem csupán hivatkozik a bizonyító szövegekre, hanem igen sok esetben *in extenso* közli őket és így valóságos forráskiadvánnyá avatja munkáját. Általában minden tekintetben lehető teljességre törekszik s ezért minden szemé elé kerülő adatot, ha még olyan jelentéktelen is, gondosan beleszó előadásába. A kimerítő teljességre való törekvés mellett másik jellemző vonása szerzünk tudományos módszerének a tökéletes személytelenségre igyekevs. Ahol csak lehet, mindenütt az adatokat beszélteti maga helyett és egyéni véleménynyilvánítást csak a legritkább esetben enged meg magának. Tehát nem követi azoknak a történetíróknak példáját, akik ösztönös művészi érzékkel magasabb szintézisbe fogják össze a kezökön forgó nyersanyagot ; ő e részben inkább a mozaikmesterhez hasonlítható, aki nagy szeretettel és fáradhatatlan buzgalommal illesztgeti egymás mellé a fáradságos utánjárással és vesződséggel előkerített színes kavicsokat. Természetes, hogy az ily módon előállott kép nem mindenben felel meg a művészi hatás követelményeinek : keretei sokszor túlméretezettek, színei elmosódók s harmóniája bizonytalan.

Ismételjük azonban, hogy mindez csupán a könyv külső, művészi formájára vonatkozik. Mert tisztán tudományos szempontból Werthei-

mer műve elsőrangú alkotás. Aki nem riad vissza nagy terjedelmétől s adatainak megállásnélküli hömpölygésétől, az nemcsak rengeteg tárgyi tudást meríthet belőle, hanem egyben mélységes bepillantást nyerhet Bismarck lelki műhelyébe. A könyv minden ízében komoly és lelkiismeretes munka eredménye, megérdemli tehát, hogy hasonló komolysággal és elmélyedni akarással nyúljunk utána.

BALANYI GYÖRGY.

Louis Barthou: Le neuf thermidor. Paris, librairie Hachette. 8°, 126 l.

Inkább a szerző személye, mint rég felszántott talajon haladó munkájának forrásmű-jellege szoríthat helyet a kis könyvnek a francia forradalom eseményeiről írott eredeti monográfiák között. *Barthou* Lajostól, akinek nem jelentéktelen politikai pályafutásában volt alkalma a történetcsinálást a maga szemével látni és abban tettleg részt is venni, aki továbbá, mint könyve címlapján kifejezésre jut, akadémikusi mi-voltát tartja élete talán legszebb eredményének, bizonyára a legtöbbet azt várnák, hogy a szakértő és a tudós rideg komolyságával fogja kezelni tárgyát. E helyett azt kell tapasztalnunk, hogy komoly lélektani elemzése mellett is, az esemény szálainak bogozása közben akkora drámaisággal halad, hogy valósággal *Retif de la Bretonne*-nak, a *Forradalmi éjszakák* hírneves szerzőjének képei elevenednek meg olvasásakor.

A szakember számára újat pesze nem sokat nyújthat egy ilyen munka. *Hameltől, Héricaulttól Mathiezig* oly sokszor rajzolták már meg republikánus, monarchista, kommunista, sőt dantonista és robespierreista pártáryalati szempontokból, s a források oly tömege publikáltatott s tette magától termő talajjára minden írni-olvasni tudó számára ennek az eseménynek a történetét, hogy a kérdésnek legfeljebb divatos új, pártonkívüli, de «más szemszögletből», «átértékelve» való beállításáról lehetne szó egy litterátus ember szerzősége mellett.

A könyv nem is közli a használt összes forrásokat s azt is csak a tárgyban otthonos érzi ki olvasása közben, hogy például a vonatkozó hatalmas memoáryirodalom melyik termékét forgatta különös előszere-tettel. Így *Levasseurt, Charlotte Robespierre-t* és *Barras-t* használta leg-többet; az utóbbit kellő kritikai megszorításokkal.

Az egész thermidori forradalmat két fejezetben tárgyalja. Az «avant» címűben minden tudalékos bevezetés mellőzésével azonnal derék-on kapja tárgyát. A Legfőbb Lény ünnepének leírásával kezd, ami igen helyes eljárás drámaiság szempontjából, hiszen tudvalévően Robes-pierre csillaga akkor ragyogott a legmagasabban, tehát a legmélyebb esést ettől lehetett szemlélni. Ámde politikai analízis szempontjából is,

hisz akkoriban vette kezdetét a nagy összeesküvés, amely Robespierre-t, a terreurt és — ezt már Barthoun kívül írjuk ide — *egy nevezetes, burkolt kommunistaizú rendszert buktatott meg.*

Módszeres történetírói eljárása elejétől fogva a már érintett *kettőségen* alapul. Egyrészt mélyen szántó lélektani tanulmányok rajzolják meg, mint alakultak át ezekben a napokban az emberek, mint csoportosultak pro vagy kontra Robespierre. E tárgynál különösen kiérzik a munkán, hogy gyakorlati politikus írta: mintha a jelen politika szövevényei fejlődnének szemünk előtt. Talán ez az, ami előadását magában véve is drámaivá teszi, amitől különben sem zárkózik el. Ezt elárulja olykor egy-egy, a történeti előadást végtelenül kedvessé, színessé tevő közvetlen adatocská becsúsztatásával, minők például a diktátor sokat emlegetett égszínkék ruhájának vagy a *Vilatenál* az ünnepély előtt tartott intím uzsonnának leírása. Az is kétségtelen, hogy biztos fölényrel kezeli tárgyát s gyakran perbeszáll a kérdés egy-egy szakemberével.

A nagy dráma kifejlődése előtti hat hét történeténél, kissé talán túlzottan is, nagy teret szentel azon kérdés taglalásának, hogy miért vonult vissza Robespierre a közfunkcióktól a *prairiali törvény* hozatala után. Ez a kérdés annyiban tekinthető még ma is problémának, mert a lélektani elgondolásoknak különösen bő teret nyújt, már pedig ilyen esetekben, ha az addigi álláspontoktól csak hajszálnyi eltérést is tud produkálni az ember, az már eredménynek szokott számítani. Két nappal a Legfőbb Lény ünnepe után terjesztették elő a Konventban a hírhedt prairiali 22-i törvényt, mely oly rémületesen kiszélesítette a *flot de sang*, a vérfolyam medrét. E törvény, mint köztudomású, *Robespierre egyéni műve, úgyhogy szövege az ő kezeirésében is maradt fenn.* Abból, hogy meghozatala után a szerzője visszavonult, Robespierre magasztalói már hősüknak a vérözön fölött való sajnálkozását, a mérséklet útjára kanyarodását következtették. Holott a *messidor 17-i törvény*, melynek alapján csak a börtönök összeesküvésének meséjével 158 foglyot szállítottak a vérpadra, és sok egyéb véres tény régen megcáfolták azt. Tehát, úgymond a szerző, másutt kell keresni Robespierre visszavonulása okát és régi írók nyomdokán haladva *abban az átalakulásban találja azt meg, mely a bizottságoknak az ő szuverén befolyása alól való lassú függetlenítésével állott elő.* Mert akkoriban már minden vonalon éreznie kellett a lábai alatti talaj megingását. Régi terrorista társaival sorra szembentalálta magát. E személyi természetű kérdések boncolgatása különös erővel folyik a hivatására *politikus-történetíró* tollából. Szinte kiérzik a saját énjének egyes százharminc év előtti helyzetekbe való átültetése. Nem esoda, ha itt folyton eredeti forrásokkal dolgozik, szíves előszeretettel

szólaltatva meg a szereplők memoárjait. Ilyenkor néha a tárgy érdekessége elragadja s olyan részleteket is közöl, melyeknél a memoáíró tárgyilagosságához szó férhet. Így Barras emlékirataiból átveszi az érdekes leírását annak a reggeli látogatásnak, melyet az Fréron társaságában tett Robespierre-nél, akinek részéről — Barras által túlzottan festett — sértő fogadtatásban részesült. (A jelenetnek éppen csak azt a részét hallgatja el, mikor Barras szerint Robespierre ismételen kiköpött vendégei előtt.)

Egynéhány momentumról esetleg meg lehetett volna emlékezni, ha már mindenáron kimerítő akart lenni Robespierre visszahúzódsának lélektani vizsgálatában. A tárgyi okok mellé oda lehetett volna iktatni egy lelki okot is. Ez Robespierre temperamentumának abban a végtelenül érzélgős, «szomorúan szentimentális» jellegében van, amelyet *Fleischmann* oly vonzóan ecsetelt egyik sok kiadást ért könyvében.¹ A léleknek veleszületett vagy talán a zsenge ifjúkor szerencsétlen körülményei által kialakított akút diszpozíciója volt ez, melynek birtokában most úgy látta, hogy elhagyják s a hazának tett szolgálataiért rút hálátlansággal fizetnek. *Kesergés* és *bosszúvágy* vegyes érzelmei nyugözték le emberfölötti munkálkodásban még jobban aláásott kedélyét. Ám a lelki mérlegelésben a bosszúérzet oldalán billent a serpenyö s a látszólagos visszavonultság alatt egészen eredeti, robespierré-i akciót fejtett ki. Ez az akció valódi vagy képzelt összeesküvések szálainak állandó, éjjel-nappal folyó nyomozásában állott. *Összeesküvés, megint összeesküvés és mindig összeesküvés!* Így szatirizálhatnánk a Danton párizsi szobrára írott *de l'audace, encore de l'audace, et toujours de l'audace!* jelszavak pandánjául Robespierre lényének ezen egyik legjobban jellemző tartozékát. A francia forradalom történetének irodalmában sokat írtak már erről a szinte beteges összeesküvésdiről; van azonban egy bizalmas reveláció, melyből megtudjuk, hogy a diktátor az összeesküvések ügyét szóról-szóra *az államkormányzás egyik legfontosabb ágául könyvelte el.* «Négy lényeges pontja van — írja egy, alkalmasint a zsebében hordott intím füzetecskében² — a kormányzásnak. 1. Élelmezés és ellátás. 2. Háború. 3. *Közszellem és összeesküvések.* 4. Diplomácia. Minden nap meg kell kérdezni [magamtól], milyen állapotban vannak a dolgok.» Ez az érdekes bevallás mindennél megkapóbb világosságot vet a diktátor visszavonultságának problémájára.

Egyébként a titkos akciót hamarosan nyilvános is követte. Ugyan-

¹ Robespierre et les femmes.

² Ld. Welschinger: *Le livret de Robespierre.*

azon hangnemben, hol a drámaiság és a történelmi kritika szép összhangban férnek meg egymás mellett, peregteti le a «pendant» című fejezet magát a thermidor kilencedike eseményét. Látjuk egyfelől a sorsdöntő nap előtt *cserebogarakat fogdosó* diktátort, a természetben is kitörni készülő vihart, másfelől a nyílt cselekvés terére lépni készülő Robespierre-t, aki számára most *cselekedni* annyit jelentett, mint *beszélni*. Mialatt tehát mások erélyesen szótték az összeesküvést, addig ő végzetlen türelemmel végezte utolsó simításait thermidor 8-i híres beszédjén. Ennek elmondása, hatása és következményei történetét ugyanezzel a lélekzetviasszafojtó feszültséggel olvashatjuk Barthou könyvében, mint másutt. Thermidor kilencedike történetét talán nem is unalmasan adni elő! Robespierre meglövetése kérdésében, mint az újabban egyre általánosabb szokássá lesz, nem foglal állást; azokkal tart, akiknek véleménye szerint sosem fogják megtudni, vajjon öngyilkos kísérlet vagy Merda zsandár balkézrel leadott lövése juttatta a golyót Robespierre állkapcsába. E kérdésnél nem lett volna éppen rossz az utóbbi feltevés bizonyítékait (két pisztolyt találtak a megmotosáskor nála s mindkettőben benne volt a töltés) s azok cáfolatát legalább röviden közölni, kivált azért, mert a híres *véres okmány* históriájával viszont foglalkozik s azt eredeti, legendás alakjában tagadja.¹

A thermidori forradalom *jelentőségének* vázolásával kapcsolatban egy megjegyzést mernénk kockáztatni. Ma, amikor a világ újra tele van forradalmi eszmék erjedésével, analógiaképen nem lett volna rossz pár szóval megrajzolni a Robespierre-féle rezsím bukása után beálló reakció *antikommunistikus jellegét*. Ez a beállítás ugyan még eléggé ismeretlen s bizonyára lehetnek, akik azzal a forradalom törvényhozásának a tulajdon szentségéről és sérthetlenségéről hozott paragrafusait szegezik szembe; ámde a dolgok lényegében olvasó írók szépen kimutatták már a forradalom összefüggő kommunisztikus tüneteit s az egyebekben *Taine* nyomdokain haladó *Pierre Gazette* már egész határozottan a «*terreur communiste*» bukását látja thermidor kilencedikében.

NEUMANN JENŐ.

¹ A Dárdások szekciójához intézett, vérrel beföcskendezett kiáltvány ez, alján egyéb aláírások után még *Ro* betűkkel. A hagyomány szerint azon kritikus percben irogatták alá, mikor a konventcsapatok a városházára benyomultak s Robespierre Merda lövése miatt nevének már csak két első betűjét írhatta oda.

Robert Anchel: Napoleon et les juifs. Paris, Les presses universitaires de France, 1928. 8°, 598 l.

Napoleon államférfíúi egyetemességének hirdetője az a sok és változatos tárgykör, melyekkel kapcsolatban neve, száz esztendő dús-gazdag irodalmában, könyvek címlapjára került. *Napoleon és a zsidók* — a szokatlan címek közé tartozik. Pedig ennek a kérdésnek is megvan a maga szakirodalma s *Anchel* Róbert, az *Archives Nationales* levéltárnoka, a könyve megírásánál fölhasznált kéziratok források ezrei mellett azonos tárgyú, nyomtatott dolgozatok jó egynéhányát is felsorakoztatja.

Ez azonban semmit nem változtat azon, hogy tárgyválasztását a lehető legszerencsésebbnek tartjuk. Különösen két szempontból. Egyfelől, mert a napoleoni kort tárgyaló, általánosan ismert klasszikus munkák (Thiers, Lanfrey) nem érintik a császári kormány zsidó-politikáját, úgyhogy azok elolvasása kielégítetlenül hagyja a földgömbnek ma talán minden tájkán elterjedt Napoleon-rajongók kíváncsiságát, akik felületesen hallottak már valamit a császár antiszemitizmusáról s kikre ezért a *Bibliographie de la France* híradása régen várt újdonság ingerével hathatott. Másrészt, mert kevés érdekesebb és — ámbár egyelőre post festa vagyunk — égetőbb problémája lehet korunknak, mint a nagy, örökéletű, a történet napirendjére, nagyjából egyező körülmények adottságában újra és újra föltolakodó *zsidókérdés*, amelynek ősi karakterisztikuma megrajzolásához kincset érő tanulságok egész tárházát nyujthatta ebben a könyvében.

A munka kéziratok és nyomtatott források adatainak imponáló tömegéből épült fel. Anyaga javarészt azonban úgyszólván készen szolgáltatották az *Archives Nationales* aktái, ami jelentékenyen megkönnyíthette a helyben dolgozó szerző anyaggyűjtő munkáját. Az ügy legnagyobb részét ugyanis a belügyi- és a kultuskormány tárgyalta, tehát a vonatkozó iratok a középpontba jöttek össze s az egyes departmánok, községek és konzisztóriumok levéltárai csak többé-kevésbé jelentékeny anyagkiegészítést nyujthattak. A szerző azonban ilyenekben is igen derekas kutatásokat végzett, úgyhogy munkája ma a kérdés első kimerítő feldolgozásának tekintendő.

A tizennégy fejezetre osztott könyv tárgya két fővonalon fejlődik fel az olvasó előtt; az egyik a napoleoni antiszemitizmus megnyilvánulásaiával találkozunk, a másikon azzal a nagyszabású szervezési kísérlettel, mellyel a császár mintegy betetőzni igyekezett az *assemblée constituante* által kezdett zsidó-emancipációt. És a két ellentétes elem egy-

másbakapcsolódásában *egy ember következetes* akaratának működését szemlélhetjük.

Napoleon lesújtó nézetekkel bírt a zsidók felől. Nem látott bennük, csak alsóbbrendű embereket, kik megvetik a katonai mesterséget, a szolgálat alól kibújnak s az államot mint szállítók, az egyeseket mint uzsorások meglopják. A franciaországi zsidók túlnyomórésze az elzászi departmánokban lakott, hová kivált az assemblée constituante törvényhozás jóvoltából tömegesen telepedtek le s ősi hagyományként pénzüzetekkel foglalkoztak. *Kellermann* tábornok adata, hogy az általuk szedni szokott kamat 75 százalékra is felment. Mikor tehát úgy az 1805. év felé egyre-másra jöttek a jelentések az elzászi zsidóság hallatlan uzsorájáról, a keresztény lakosság kiszípolyozásáról, a zsidókézsbe került birtokokról és már a lakosság lázongásairól is, akkor a közrend, *az oly féltve őrzött konszolidáció fenntartása végett* a császár az elzászi ügyből zsidókérdést csinált.

Utasítására a kultuszminisztérium megtette a megoldást illető kezdő lépéseket, mire a munka irányítása végett sajtókampány vette kezdetét. Amíg a *Publiciste* a keresztényeket a zsidókkal osztoztatta az elzászi üzelmekben s erélyesen kívánt a zsidókat a társadalomba bevezető törvényt, addig a *Mercure*-ben *De Bonald* megírta első nagy zsidóellenes cikkét.

A szerző szerint ez a cikk s *Poujol* párizsi ügyésznek 1806-ban megjelent kis értekezése befolyásolta Napoleont, aki így nem a zsidók ellen táplált, meggyőződésen alapuló animozitásból, de mások befolyásolására oly száz százalékos antiszemitává lett, hogy egy felhevülésében már az uzsoratarozások egyszerű megsemmisítésére gondolt.

Hogy hogyan győzött benne a mérséklet politikája, annak részletes, érdekes s felette tanulságos leírását kapjuk *Ancheltől*. Az ügy a belügyi- és a kultuskormány előzetes vizsgálata s a «klerikális» *Molé* grófnak írásos referádája után az államtanács elé került. Ez túlnyomó többségében oly férfiakból lévén összeállítva, kik még a «89.-i» egyenlősítő elvek alapján álltak s az *egalité* szó betűszerinti értelmezése képezte evangéliumukat, *Beugnot* államtanácsos javaslatát egyhangúan elfogadva, igen mérsékelt rendszabályokat hozott, nem egyedül a zsidók, de általában az uzsora ellen. Ügy látszott már, hogy a dolog az engedékenység és a liberalizmus szellemében lesz elintézve, amikor egyszerre felszólt az elnöklő *Cambaécères* főkancellár, bejelentve, hogy «a császárnak e kérdésben más a nézete» s az egész ügy újra fog tárgyalatni az ő jelenlétében.

Az államtanács ezen új, plenáris ülése a császár jelenlétében

St. Cloud-ban folyt le s lefolyása kicsinyített, hű tükörképét adja annak az egész politikai magatartásnak, melyet a napoleoni kor vezetőemberei a zsidókérdésben tanusítottak, azt a nevezetes felfedezést tárva az olvasó elé, hogy az akkori Franciaország kormányfőfainak mérsékelt nézeteivel a legerélyesebben egy ember szegezte szembe a maga eltérő álláspontját, s ez az ember Napoleon volt.

Olimpuszi szónokként, villámolva és mennydörögve fejtette ki nézeteit Napoleon, mikor a jelentéstevő Beugnot «vörösén és remegve», mert tudta, hogy dacol a császárral, befejezte beszédét. Ingerült kifakadásokkal fűszerezett fejtegetéseinek tengelye a modern fajvédelem sarokelve volt: «a zsidókat mint nemzetet s nem mint felekezetet kell tekinteni.»

Nyilatkozataiból ítélve arra lehetett gondolni, hogy akkor el volt szánva megsemmisítő csapást adni a zsidóságnak. Azonban pár nap múlva a nála St. Cloud-ban jelentkező, vele egy nézetben lévő Molét már nevezetes fordulattal lepte meg. Miután előbb kettesben koncentrikus támadást intéztek a Talmud ellen, kifejtette annak lehetőségét, hogy a franciaországi zsidókat megsemmisítés helyett *nevelje*, vallásukat *megszervezze*. «Gyengeséget mutatna, ha kiűznők a zsidókat; erőt, ha őket megjavítanánk.»

Alig hihető, hogy e nevezetes, bár csak látszólagos változás oka abban volna feltalálható, hogy, miként a szerző hiszi, az államtanács, de talán mások ellenvélekedései is a császárt meggyőzték volna. Hisz nemsokára erőteljes tettekkel mutatta meg változatlan érzelmeit. Valószínűbbnek látszik a fordulat okát Michel Berr jegyzetben közölt véleményéhez híven a *napoleoni ambícióban* keresni. Abban az ambícióban, mely tudvalevően nemcsak vérből sarjadzott hadi dicsőségben, de a minden téren való alkotni akarásban is keresett érvényesülést. Ha, amint azt éppen a könyvben közölt sok-sok napoleoni nyilatkozat letagadhatatlanul bizonyítja, lelke mélyéből útálta is a zsidókat, azért egy új ambícióhoz eszközül felhasználhatta őket. A munka további fejezeteiben tehát kissé meglepetve ugyan, de a fentiek elgondolása alapján mégis megértéssel olvashatjuk, mekkora igyekezettel volt azon, hogy társadalmi, egyházi konszolidációjukat keresztülhajtja.

Azok a fejezetek, melyek az 1806-i zsidógyűlésről, majd a *nagy szanhedrin* munkálatairól szólnak, a tárgy másik részének felfejlődését tárják elénk, ahol homloktérben már a *szervező Napoleon* áll.

A kormány a zsidók 95 képviselőjéből összeállított gyűlés elé tizenkét kérdést intézett. Az egészen általános jellegű, hűségi nyilatkozatokat erőszakoló kérdések (testvéreiknek tartják-e a zsidók a fran-

ciákat? Hazájuknak-e Franciaországot?) közül a két utolsónak volt komoly megjavító célzata: megengedik-e a zsidóknak törvényeik az uzsorát testvéreikkel szemben? Tiltják vagy megengedik-e azt idegekkel szemben? S amikor ezen kérdésekre a delegátusok kielégítő feleletet adtak, akkor elhatározta, hogy az egészzet vallásos formába öltözteti, hogy az kölcsönözön örök időkre kiható erőt az addig «avilie, dégradée» jelzőkkel illetett faj nagy erkölcsi renaissance-ának. Így került sor a nagy szanhedrin összehívására. Általa oly intézményt keltett létre csaknem tizenyolc évszázados halottaiból, mely az egész világ zsidóinak tradicionális tiszteletében részesült. Képzeletében ez az új zsidó törvényhozás, megőrizve a mózesi karakter lényegét, azt alkalmazza majd a fennálló viszonyokhoz, tehát valóságos kiegészítő fejezete lesz a Bibliának, Talmudnak s az, aki új életre hozta, második Mózesként fog áldatni minden idők zsidái által.

A gondolat kétségtelenül ügyes és jellegzetesen napoleoni. Csak abban az egyben tévedhetett, ha azt hitte, hogy a zsidók majd elismerik egy olyan szanhedrin tekintélyét, mely abban az országban székel, ahol akkor teljes romantikájában felújult a parlamentben lovaglóostorával megjelenő napkirály kora. Innen van, hogy az összeült legfőbb zsidó törvényszék valósággal versenyre kelt a kormánnyal a zsidó visszélések ellen alkalmazott speciális gyógyszerek készítésében; erélyesen állást foglalt az uzsora ellen, hitsorsosait ipari munkára, gazdálkodásra serkentette s a legszigorúbban elvárta tőlük, hogy magukat franciáknak tekintsék.

Nem is a szanhedrinnek Anchel könyvében kimerítő részletességgel ismertetett munkássága, ahol közvetlen előadás még az összeült zsidó notabilitások párizsi életmódját is elibénk állítja, hanem a császár további magatartása az, amelynek ismerete teljessé teszi az olvasó előtt a napoleoni zsidó politika portréját. A szervező mellett csakhamar újra megjelent az antiszemita. 1808. márc. 17-én dekrétum látott napvilágot, mely a zsidókra vonatkozó kivételes, súlyos rendszabályokat tartalmazott. Így megsemmisített minden olyan, zsidókkal kötött kötelezettséget, melyet kiskorúak, asszonyok, katonák az ő gyámjuk, férjük, illetve feljebbvalójuk jóváhagyása nélkül kötöttek; kimondta, hogy a törvényszékek az 5%-nál magasabb kamatot leszállíthatják, a 10%-nál magasabb esetében a zsidókkal szemben fennálló tartozás megsemmisíthető. Addig még nem honos zsidó csak szigorú feltételek mellett telepedhetett meg Franciaország területén, kivéve Elszászt, ahol többé egy zsidó sem telepedhetett le.

Minden előzőnél súlyosabb elnyomatás előtt állott volna ezután

a franciaországi zsidóság. Volt azonban a dekrétumnak egy olyan záradéka, mely ügyesen felhasználva, végre is az egész elnyomatási rendszer kimúlására vezetett. Ez a *Gironde* és a *Landes* zsidóit kiveszi a kivételes rendszabályok hatálya alól, azon a címen, hogy azok «semmi panaszra nem adtak okot». E kivétel persze elvet tartalmazott s következeseképp a kormányt egyre inkább elhalmozták Franciaország azon zsidóinak kérelmei, akik semmivel sem tartva magukat kevésbé becsületeseknek, mint a *Gironde*- és *Landes*-beli hitsorsosaik, a kivételt magukra is kiterjeszteni kérték. S mikor ilyen címen a seine-i, livourne-i és basses-pyrénéi zsidóknak sikerült magukat kivételni, azzal a rés meg volt törve az egész antiszemita rezsim bástyáin.

A rendszer nem roppant össze azonnal a császár bukásakor. Az egyszer megindított folyamatot nem állíthatta meg egyszerre a felülről jött nyomás megszűnése. A restauráció után még sokáig jöttek a zsidóellenes följelentések s a kivételes rendszabályok fenntartását sürgető kérelmek. A szerző az elnyomatási rendszer megszűnését 1820-ban véli megállapítani, amikor a belügyminisztérium a központi konzisztórium kérelmére eltiltotta a zsidóellenes vádaskodások publikálását.

A munka két utolsó fejezete a zsidóság egyházi megszervezését tárgyalja. Az ostoroztatás tényeinek szemléltetése után megint az alkotás produktumait. Ennek ismertetésével a napoleoni zsidó-politika történetében elejétől kezdve végigvonuló kontraszt teljessé válik, s bizonyára lesznek, akik előtt megfejtetlen talány marad, hogy végeredményben is ellensége vagy barátja volt-e inkább Napoleon a zsidóknak. Hogy ez a szerzőnek is aggodalma lehetett, arról tanuskodik a munkát befejező «konkluzió», ahol a császár kétféle álláspontját igyekszik egy eredőre hozni s összeegyezőleg megállapítja, hogy Napoleon felületes ítéletekkel bírt a zsidók felől és hogy előítéletein kívül főleg ancien régime-beli környezetének befolyása készítette arra, hogy keményen lépjen fel velük szemben, a nélkül, hogy jó polgárságuk őszinteségéről vagy az ellenük szórt vádak valódiságáról meggyőződést szerzett volna; az előítéletek azonban eltűntek, felülkerekedett a nagy szervező, aki az állam rendjének biztosítása végett egy új, rendezett vallásfelekezetet iktatott a régiek mellé. Ez a konkluzió azonban egy másik konkluziót involvál, melyet mi kissé határozottabb szavakkal akként formuláz-nánk, hogy *elénk állít egy félrevezetett, de tévedését utóbb jóvátenni igyekvő Napoleont*. Nem kételkedhetünk, hogy a tudós szerzőnek, aki nagy munkája eredményeit az adatok ezreinek rezgése közepette szűrte le, a *félrevezetett Napoleon teóriája* fedi a meggyőződését. Ezt a meggyőződést azonban oly kevésbé tudja szuggesztív erejű érvek által olvasóinak

is sajátjává tenni, hogy azok közt alighanem fognak akadni olyanok, akiknek képzeletében ezért az ítéletért a szerző egész rendkívüli becsű munkássága mögött egy kutatás előtti, predeterminált célkitűzés homályos körvonalai fognak kibontakozni.

NEUMANN JENŐ.

Giulio Amadio: *La vita e l'opera di Antonio Bonfini. Con prefazione di Eldo Marchetti.* Montalto Marche, 1930, 8-ad r. XII, 298 l.

Giulio Amadio: *Due Orazioni de Antonio Bonfini, I. Elogio di Recanati; II. Panegirico di S. Flaviano.* Montalto Marche, 1930. 8-ad r., 127 l.

Itália évszázados politikai széttagoltsága mellett megőrizte ugyan nemzeti kultúrájának az egységét, azonban a politikai különállás természetes következményeképpen, akárcsak német földön, itt is államok szerint önálló kultúrtevékenység alakult ki. Az Unita Italia megteremtette a nemzet politikai egységét, de sértetlenül hagyta a kultúra regionális szerveit, sőt azok továbbfejlesztését is minden módon elősegítette. Ezért virágzik még ma is annyi tudományos társulat Olaszország kisebb-nagyobb városaiban, a helyi áldozatkészség pedig nemhogy nem engedi elsorvadni a régi intézményeket, de újakat teremt a régiék mellé. A vidék anyagi áldozatkészségével lépést tart a tudományos felkészültség is. Az olasz vidéki könyvtárak és levéltárak hozzáértő, jogos lokálpatriotizmustól áthatott tudós férfiak vezetése alatt vannak, kiadványaik pedig, ha nem is nélkülöznek bizonyos konzervatívizmust, rendszerint nélkülözhetetlenek a tudományos kutatás számára. A helyi történetíróban majdnem mindig van egy tulajdonság, ami az ő legfőbb sajátsága, a tradíciók ismerete és megbecsülése. Ez természetesen fokozott kritikára készíti az eredményekkel és azok felhasználásával szemben, de viszont legtöbbször igen becses támpontokat nyújt a további módszeres kutatás számára.

Ezek a gondolatok szinte maguktól jönnek elének Giulio Amadio könyveinek olvasásakor. Szerzőjük — a Marche egyik kis városának, Patrignonének a főesperese — már évek óta szinte fanatikus irodalmi harcot folytat annak a megállapításáért, hogy a mi Bonfinink nem Ascoli Picenónak, hanem Patrignonének a szülötte. Bonfini születésének ötszázados jubileuma alkalmával Amadio két kisebb művében (*La patria di Antonio Bonfini*, Montalto Marche, 1928; *Desiderio Bonfini nel quadro storico della sua nobile famiglia*, Montalto Marche, 1928, különösen pp. 16—47) igyekezett bebizonyítani, hogy Bonfini nemcsak

a családját tekintve patrignonei származású, hanem odavaló születésű is. Bizonyításában azonban csak közvetett adatokra és hagyományokra támaszkodik. Ezért mondtam azt műveinek megjelenése után, hogy ezt a kérdést Bonfini életrajzi adatainak újabb kritikai vizsgálata döntheti el csupán (Turul, 1929, pp. 52—3, 75). Nem sokkal később Amadio már egy teljes Bonfini-életrajzzal jelent meg a tudományos nyilvánosság előtt.

Ez az előttünk fekvő életrajz lelkes hangjával, tárgyszeretetével szinte klasszikus bizonyítéka annak, hogy az olasz-magyar kulturális kapcsolatok nem üres szólamok, nem a politika rövidéletű szülöttje csupán, hanem évszázadokra visszamenő valóság, amely mint realitás él ma is az olasz lélekben. Így érthető meg az a lelkesedés, amellyel Eldo Marchetti az előszóban Amadio művét ünnepli. Maga mondja, hogy nem elég benne csupán egy organikus biográfiát látni, de megbecsülendő az a klasszicizmus is, amellyel témáját feldolgozza. Végső szavai pedig már a politika területén mozognak. «E vorrei anche formulare un voto: che cioè il ravvicinamento italo-ungaro-polacco porti come frutto il ravvicinamento anchè con la Rumenia, e che la Transilvania, anzichè arena di pericolose competizioni, diventi campo di feconda collaborazione delle tre stirpi che vi abitano de tempo più o meno remoto. Essa è chiamata dall'Aleardi la Svizzera dell'Oriente. Ebbene, venga neutralizzata come la Svizzera d'Occidente, abitata anch'essa da tre stirpi diverse, se ciò è necessario alla pace del prossimo oriente europeo.» Eldo Marchetti előszavához — amelyből örömmel látni, hogy szerzője tájékozott a nem magyarnyelvű magyar történeti irodalomban — nincs más hozzátenni valónk, mint hogy örömmel látjuk őt a megértés és az igazság útján.

De téved az, aki Marchetti szavai után Amadio könyvében propagandamunkát keres. Amadiónak ez a műve méltán sorakozik az előbbiekhöz. Erényei és hibái most is ugyanazok. Feleslegesnek tartjuk minden — szerintünk — téves állításával vitába szállni. Amadio ismeri ugyan a Bonfinira vonatkozó olasz irodalmat, fel is használja azt munkájában, kár, hogy kritikája nem mindig elég erős a tévedésekkel szemben, amelyeknek így többször ő is áldozatául esik. Nem akarunk itt aprólékos részletekbe bocsátkozni, de Amadio munkájának olvasása csak megerősítette azt a nézetünket, hogy Bonfini életrajzát nem lehet megírni beható és módszeres könyvtári és levéltári kutatások nélkül. A Marche, de egyéb olasz városok levéltáraiban még számos, Bonfinira vonatkozó fontos adat van elrejtve, itt kell nyomára jutni Bonfini elveszett munkáinak is. Ehhez azonban rendszeres kutatásra van szükség, viszont

e nélkül nem lehet megnyugtató feleletet adni számos, Bonfinival összefüggő problémára, így a patrignonei születés vagy a lorettói kapcsolatok kérdéseire sem. Amadio jelen munkája, amely az irodalom gondos ismerete mellett a Bonfinira vonatkozó helyi tradíciónak valószínű kincsesbányája, becses és nélkülözhetetlen a további kutatások számára. Viszont legjobb lenne, ha ezeket a kutatásokat maga Amadio indítaná meg, mert jelen munkája is bizonyítja, hogy ehhez nemcsak a tárgy szeretetével, de kellő felkészültséggel is bír.

Azt, hogy a Bonfini-problémát az életrajzzal maga Amadio sem tekinti befejezettnek, bizonyítja másik munkája, amelyet kevéssel utóbb bocsátott a nyilvánosság elé. Ebben Amadio Bonfininak két beszédét adja ki, amelyeket recanatii működése idején tartott. Az elsőt (Antonii Bonfinii de Rechaneti laudibus et eius origine cum præceptionem susceperit oratio) 1478. november elsején tartotta, amikor tanári működését Recanatiban tényleg megkezdette. Ennek a létezéséről különben már tudomással bírtunk Vogel munkája (De Ecclesiis Recanatensi et Lauretana, vol. I. Recanati, 1859, p. 245) nyomán. A második beszédet (Antonii Bonfini de laudibus Sancti Flaviani oratio) Bonfini a pestis esztendejében, 1483. november 24-én mondotta el és benne a város védőszentjének a segítségét kéri. Mindakét beszéd megjelent már nyomtatásban egy ma már hozzáférhetetlen emlékműben, Tommas Gallucci recanati—lorettói püspök 1887. január 20-án ünnepelt jubileumára. Amadio ezt a kiadást vette alapul, de felhasználta az eredeti kiadónak, P. Clemente Benedettuccinak későbbi szövegjavításait és jegyzeteit is. A szövegnek hű olasz fordítását is közli, azonkívül bő jegyzetekkel látta el munkáját. Kár, hogy Amadio nem beszél semmit a két beszéd kéziratáról. De publikációja így is igen becses, mert Bonfininak két, a magyar irodalomban teljességgel ismeretlen, különben is csaknem teljesen hozzáférhetetlen művét tette a tudomány számára használhatóvá.

TÓTH LÁSZLÓ.

Samaneck, Vinzenz: Studien zur Geschichte König Adolfs. Vorarbeiten zu den Regesta imperii VI, 2 (1292—1298). Wien und Leipzig, Hölder—Pichler—Tempisky, 1930. 8°, VII. + 303 lap. (Akademie der Wissenschaften in Wien, Phil.-hist. Klasse, Sitzungsberichte, 207. Bd. 2. Abh.)

A Böhmer-féle Regesta imperii új kiadása, melyet az osztrák tudósok készítenek elő, még befejezetlen. Így nem teljes a VI. Hauptabteilung, melynek első részét O. Redlich még 1898-ban adta ki. (1273—

1313 ; 1. Abt. 1273—1291.) A következő rész kiadását, nevezetesen a Nassaui Adolf uralkodására vonatkozó anyag feldolgozását. Samanek vállalta magára, akit erre a feladatra eddigi munkássága, mely elsősorban a XIII—XIV. század fordulójának német birodalmi történetét érinti, kiválóan képesített. Az ilyen munka természetének megfelelően sok új eredményhez jutott, melyeket nem volt mód a Regesták jegyzeteibe beszorítani, de amelyeknek előadása már terjedelmüknél s még inkább jelentőségüknél fogva is, kikiváncsozott a regesta-jegyzetek szűk keretéből. Ezeket a kisebb tanulmányait gyűjti össze a jelen kötetben. Valamennyinek közös jellemzője, hogy az Adolf királyságára vonatkozó okleveles anyag behatóbb tanulmányozásának eredménye s így együtt végig érintik e nyolc év csaknem minden jelentős eseményét, történeti problémáját. Csak két kiemelkedő momentumra vonatkozólag nem találunk itt tanulmányt, ezek: Kolmar ostroma s Adolfnak Albrechtrel vívott harca. Ezekre vonatkozólag a szerző mondanivalóját magában a Regesták illető kötetében mondja el. Egy, mindenképpen idetartozó dolgozata a szerzőnek pedig már régebben megjelent az O. Redlichnek ajánlott Festschriftben. (MÖIG. Ergbd. 11.) Ebben a könyvben huszonhat hosszabb-rövidebb értekezés van. Az első az Adolf választását megelőző tárgyalásokkal foglalkozik, az utolsó azt a kérdést iparkodik tisztázni, vajjon a király letételében mennyiben játszott szerepet VIII. Bonifác beavatkozása, illetve játszott-e egyáltalán szerepet. Ez utóbbi kérdésre különben a szerző az eddigi, körülbelül általános felfogástól eltérőleg tagadólag felel. Közben végigmegy Nassaui Adolf uralkodásának minden fontos részletén, kivéve a két fentebb említettet. Amennyiben ez igen tarka tartalmú dolgozatokat csoportosíthatjuk, azt mondhatnók, hogy az első tizenkettő inkább Adolf király belső politikáját érinti, elsősorban azokat a kérdéseket, amik a választás körül, illetve a megválasztás érdekében felvállalt kötelezettségek teljesítése körül felmerültek. A továbbiak, tehát a könyv túlnyomó része, külpolitikai érdekű. E rész gerince az Edward angol királlyal kötött szövetséget illető fejtegetések. Ezzel kapcsolatosak azok a dolgozatok, amikben a birodalom nyugati határának Szép Fülöp hódító politikájával szemben való védelméről, vagy inkább egy ily védekező politika terveiről van szó. Miután e dolgozatok időrendben sorakoznak egymásután, természetesen, hogy itt is akadnak oly részek, melyek Adolf belső politikáját világítják meg. Így a meissenai örökségről szóló fejezet s részben a megürült birodalmi hűbérekről szóló rész. Bár ez utóbbinak éppen legértékesebb részei ismét Adolf francia politikájával kapcsolatosak. Viszont az első értekezések közt is találunk olyanokat, melyek elsősorban kül-

politikai érdekűek. (V., VI., VIII.) Az így felmerülő külpolitikai természetű kérdéseket négy csoportra oszthatjuk: 1. a lotharingiai és Franche Comtébeli hűbéreseket védelme Franciaország ellen, 2. a németalföldi (Brabant, Flandria, Hennegau) kérdések, 3. az angol szövetség, 4. a pápaság magatartása. A birodalmi, belső politikát illetően elsősorban a három legfontosabb választófejedelemhez való viszony tisztázását illető kérdések állanak előtérben (Köln, Mainz, Pfalz). Egy-két helyen érdekes részeket olvasunk Adolfnak egy dinasztikus hatalom kiépítésére irányuló törekvéséről. Nagyon kevés szó van viszonylag Csehországról s jóformán semmi az osztrák Albrechttről. Az a rész ugyanis, ahol a birodalmi jelvényeknek Albrechttről történt átvételéről van szó, inkább a pfalzi választóhoz való viszony szempontjából érdekes.

Az egész könyv Adolf regestáinak tanulmányozásában lelve eredetét, nem meglepő, ha a szerző a maga bizonyításaiban elsősorban a vonatkozó oklevelek eddig figyelemre kevésbé méltatott adataival operál. Bár meg kell mondanunk, amit talán szükségtelen is, hogy az elbeszélő forrásokat is ugyancsak ismeri és használja. Az ő főfegyvere azonban a részben először általa használt okleveles anyag s főként az az itinerárium, amit ennek alapján összeállíthat. Alig van fejtegetése, amelyben a döntő érveket ne ebből az itineráriumból vonná le. A bizonyításnak ez kétségkívül egy igen szolid és objektív módja, de a nélkül, hogy a magyar olvasót közelről alig érdeklő vitatkozásokba bocsátkoznánk, be kell vallanunk, hogy ezek a bizonyítások, szemben a mégis csak köztudatot kifejező tradícióval, ránk nem mindig hatnak meggyőzően.

Különösen pedig egy pont van, ahol nem tudunk vele egyetérteni. Samanek, attól az érthető előszeretettől vezetve, amit dolgozatainak főhősével, Nassaui Adolffal szemben nyilván érez, megkísérti ezt a szerencsétlen és bizony nyilván kiskaliberű uralkodót tisztázni azok alól a vádak és gyanúsítások alól, amelyek a történeti irodalomban körülbelül általánosak. Nem szólok itt könyvének utolsó fejezetéről, amely arról szól, hogyan történt Adolf letétele, s tényleg játszott-e szerepet ebben VIII. Bonifác, s ha igen, olyat-e, mint eddig tudtuk? De ott van az angol szövetség s a Szép Fülöp ellen közösen tervezett háború kérdése. Aki semmi mást nem olvasott erről, mint éppen ezt a könyvet, még a szerző fejtegetései után is alig hiszem, hogy más véleményre jusson, mint hogy Adolf tényleg súlyos angol pénzeket vett fel Edwardtól, a nélkül, hogy az ezzel járó kötelezettségeit teljesítette volna; hogy bár a pénzt megkapta olyasvalamiért, ami neki, mint uralkodónak amúgy is kötelessége lett volna, a kapott pénzt máshova fordította, s a vállalt kötelezettségnek nem tett eleget. Eltekintve ettől a szerzői előszeretettől, a fej-

tegetések jelentős szolgálatot tesznek, amennyiben sok homályos kérdést tisztáznak s különösen sok helyt szilárdabb alapokra helyezik Adolf uralkodásának chronológiáját.

Samanek függelékül 42 oklevélszöveget ad. Ezek közt van három, melyek az irodalomban teljesen ismeretlenek, több olyan, amelyről csak említés történik, illetve, amelynek regestája már valahol megjelent. De a már közölt szövegek is minden esetben haladást jelentenek teljesség és megbízhatóság szempontjából. Két, itt nem közölt ineditát legközelebb szándékozik másutt közölni a szerző. Ezek a szövegek igen értékesek Adolf korának ismerete szempontjából.

PÁTEK FERENC.

Esterházy Miklós nádor iratai. I. Kormányzattörténeti iratok. Az 1642. évi országgyűlés időszaka. Budapest, 1930. Esterházy Pál herceg kiadása. (XCVIII + 460 l.)

Mikor néhai Esterházy Pál herceg 1863-ban Esterházy Miklós nádor iratainak kiadását megindította, a kiadványt unokáinak ajánlotta azzal, hogy a család nagynevű ősében «a religiótól áthatott, a loyaltástól lángoló kalauzt a politikai élet pályáján, az övéért és utódaikért híven gondoskodó családfeje példányt» szemléljenek s annak «egy hármias magasztos vezéresillaga», t. i. «a religió, a trón, a magyar haza» lebegjen állandóan szemek előtt. Ezzel szemben az unoka, a jelen munka kiadója már nem családi, hanem általános nemzeti célokat látott, amikor az új kiadványt megindította. Esterházy Miklós nádor iratainak kiadásával t. i. «a szebb és boldogabb magyar jövőért» folytatott szívós küzdelmet kívánta a nádor működésében szemléltetni, hogy példája bátorításul szolgáljon a jelen és jövő nemzedékre váró súlyos feladatok megoldásánál. Kétségtelen, hogy a jelen Magyarországára erősen emlékeztet a nagy nádor Magyarországra, amely területében megcsontkítva s népességében megfogyva állott a küzdőtéren s egyedüli ereje a történelmi jogokhoz való szívós ragaszkodás volt, minek Esterházy Miklós nádor a legtipikusabb képviselője. Hosszú közéleti pályáját teljesen áthatotta ez a gondolat, s ha felfogásának diadalát nem láthatta is, mégis azzal a megnyugtató érzéssel szállhatott sírjába, hogy ezt a felfogást honfitársai lelkébe is sikerült átplántálni.

Az 1863. évi kiadvány befejezetlen maradt, a nádor iratainak közlése csupán az 1629. esztendőig jutott el, amikor a nádor államférfiúi felfogása még nem bontakozhatott ki teljes egészében, hiszen a nádori széket csupán 1625-ben foglalta el. A mostani kiadvány nem folytatja

az abbanmaradt munkát, hanem az 1645-ben elhalt nádor kormányzati tevékenységének utolsó éveiből meríti anyagát, nevezetesen az 1642. évi országgyűlés politikai háttérére rávilágító iratanyagot közöl, hogy ezzel a nádor államférfiúi felfogásának teljes kibontakozását tárja elénk.

Az 1863. évi kiadvány a régibb történettudományi módszert képviseli, t. i. összekapcsolja az iratközlést a feldolgozással, vagyis az elbeszélő részeket források szószerinti közlésével egészítette ki; az új kiadvány ezzel szemben a történettudomány jelenlegi módszere szerint a forrásközlést önállósította s terjedelmes bevezetésben dolgozta fel a közölt forrásanyagot. Az 1863. évi kiadvány a magyar történettudomány elhúnyt jeleseinak, Szalay Lászlónak és Salamon Ferencnek a műve, minden idők klasszikus alkotása marad: az új kiadványt Hajnal István szerkesztette, ki már eddigi munkásságával is számos tanujelét adta, hogy a magyar történettudomány hivatott művelője. Minthogy pedig a jelenlegi forráskiadvány úgy van tervezve, hogy visszafelé menve országgyűlésenként fogja csoportosítani a nádor kormányzatpolitikai iratait: az 1863. évi kiadvány természetes kiegészítését fogja alkotni nem csupán az időrendi egymásutánt tekintve, hanem azért is, mert az 1863. évi kiadványban is a kormányzatpolitikai iratokon van a súlypont, a bensőbb családi vonatkozású iratok figyelembevétele elmaradt. Mindkét kiadvány kiegészítésére szolgál végül Esterházy Miklós nádor iratainak legrégebb kiadása, az 1852-ben megindított «Újabb Nemzeti Könyvtár» első kötete, ahol Toldy Ferenc a nádor rövid életrajzát s többek között 1643–1645-ből származó «intőleveleit» közölte Rákóczy György erdélyi fejedelemhez, melyek már a nádor életében kiadásra kerültek s publicisztikai irodalmunk legrégebb termékei közé számíthatók. Ámbár ily módon a nádor államférfiúi működésének megismeréséhez kimerítőnek látszó anyag áll rendelkezésünkre, még sem hallgathatjuk el azon meggyőződésünket, hogy sokkal szerencsésebb gondolat lett volna a nádor összes iratait együttesen kiadni, s ez elgondolásunkban József nádor most megjelenő iratai lebegtek szemünk előtt, amelyekből nagyszerűen rekonstruálható lesz József nádor korának kormányzati politikája az összes fejlődési fázisokon keresztül.

A terjedelmes bevezetésben megismerkedünk az 1642. évi országgyűlés előzményeivel, az állandó török határsértések és vallási erőszakoskodások miatt támadt mozgalmakkal s azok levezetésére irányuló kormányzatpolitikai tervekkel és ténykedésekkel. Az ország vezető politikusai, a nádor és kancellár e téren más-más álláspontot képviseltek, minek következtében a nádor és kancellár között ellentétek támadtak,

melyek a nádort méltóságáról való lemondásra indították. A nádor a török elleni védekezés hatályosságát azzal kívánta fokozni, hogy a vallási erőszakoskodások miatt támadt ellentéteket megszünteti s ez okból hajlandó volt a vallási sérelmeket nyilvánosan tárgyalni. Ezzel szemben a kancellár mereven elzárkózott a vallási sérelmek nyilvános tárgyalásától, nehogy a protestánsok újabb törvényes biztosítékokat követel-hessenek az uralkodótól vallási szabadságaik védelmére, amelyek az ellenreformáció működése elé korlátokat állítanak. Ez utóbbi álláspontot képviselte az udvar is, ezért hiúsultak meg az országgyűlési tárgyalások s ezért éleződtek ki az udvar és nemzet közötti ellentétek.

Így rajzolja meg a szerkesztő az 1642. évi országgyűlés politikai háttérét, amit azon kijelentésével kell kiegészítenünk, hogy a bevezetés «nem végleges feldolgozás, hanem inkább a tudományos munka kísérleti studiuma, haladva a nádor és kora mélyebb történeti megértésének és megjelenítésének végső céljai felé». Ez a kijelentés kétségkívül sokat enyhít, mert azt kénytelenek vagyunk megállapítani, hogy a magyar kormányzati politikának nemzetközi vonatkozásait nem méltatta kellő figyelemre a kiadvány, pedig e nélkül mindig távol fogunk maradni e korszak és vezető politikusainak teljes megismerésétől. Elsősorban a török hatalom magatartásával szemben követett kormányzati politikára célunk itt, ami talán akkor fog teljesebb megvilágítást nyerni, ha a nádor irataiból a török és erdélyi kérdésnek szentelt külön sorozat is megjelenik. Ezt a sorozatot nagy érdeklődéssel várjuk, mert úgy érezzük, hogy a magyar kormányzati politika nemzetközi vonatkozásainak megismerése sok tekintetben megváltoztathatja eddigi felfogásunkat e korról és vezető politikusairól.

A nemzetközi vonatkozások ismerete Esterházy Miklós államférfiúi egyéniségének teljes megismerése szempontjából is fontos, mert a szerkesztő is megállapítja, hogy az udvart ebben az időszakban csupán a nyugati politika érdekelte s ezzel szemben a nádor a nyugati kérdések békés elintézését sürgette azon elgondolással, hogy az aktív politikát ily módon kelet felé fordíthatja. Viszont az is kétségtelen, hogy a nádor Magyarország rovására is elősegítette a nyugati háború folytatását, amikor 1642-ben a semptei birtok örökjogú adományát a szerkesztő megállapítása szerint (XLIII, 1) azon feltétellel fogadta el az udvartól, hogy «az adomány fejében sürgős hadfogadás költségeit kellett vállalnia a nyugati háború céljaira». Azt is megállapítja a szerkesztő (XLVII, 1), hogy a nyugati háború céljait szolgáló hadfogadásért kapta Regéc birtokának örökjogát is, ami arra látszik mutatni, hogy családi érdekekért hajlandó volt politikai elveit felfüggeszteni. Ez a meggyőződés kortársai

körében is el volt terjedve, hiszen a nádori székről való lemondását is úgy magyarázták (LXXVII, 1), hogy újabb birtokokat akar kapni az uralkodótól. Egyszóval a nádor is részes volt abban a politikában, melyet a szerkesztő a következő módon körvonalozott (LIII. 1.): «a királyi uradalmak szétadományozása a nyugati háborúk szükségleteit táplálta, és ha az újabb osztrák történetírók oly nagy szóval emlegetik a tartományok segélyét végeinkre, nem kellene elfelejtkezniök a magyar anyagi erőknél talán sokszoros mértékben való visszaözönléséről sem a nyugati tartományok védelmének céljaira.» Ezeket a tiszttán magyar szempontból eredő magyarázatokat azzal véljük kiegészítendőnek, hogy az uralkodót nem lehet tiszttán magyar királynak tekinteni, hanem a császári politika szempontjából kell mérlegelnünk elhatározásait. Az uralkodó nem a fennhatósága alá jutott országok, hanem a dinasztia érdekeit állította természetszerűen politikája középpontjába s ezt a politikát önkénytelenül támogatták mindazok, kik az Isten kegyelméből való királyság alapján állottak s ezek közé tartozott Esterházy Miklós is. Viszont kétségtelenül erős hazafias érzése megláttatta vele nemzete bajait s ezen bajok orvoslása érdekében sohasem szűnt meg munkálkodni, ám-bár ez a munkálkodás anyagi előnyöket nem is jelentett számára.

E korszak legérdekesebb kormánypolitikai jelensége különben a nádor és kancellár közötti ellentét, amit lehetetlen tiszttán személyi okokra visszavezetni, hanem a hatalmi körök versengését kell látnunk benne. A hatalmi körök eltolódása a kancellár javára történt, nem csupán azért, mert mint katolikus főpap a hitbuzgó uralkodó tiszteletét bírta, hanem azért is, mert az uralkodó első tanácsosa volt, a nádor előterjesztései az ő megvilágításában kerültek az uralkodó elé s az uralkodói elhatározásokat elsősorban a kancellár véleménye irányította. Viszont Esterházy Miklós előtt még mindig a középkor nádorainak jogköre lebegett, amint ezt Rákóczy György erdélyi fejedelemhez intézett 1645. évi intőlevelének következő szavaiból láthatjuk: «Tudom, olvasta kegyelmed az krónikákban, micsoda autoritással élt a magyarországi palatinus az királyválasztásban is, a mikor János királyt nagyobb része az országnak királynak választá és nevezé, s nem csak választották, de meg is koronázták, mindazonáltal az palatinus nem adván javallást és voxot reá, azt ítéltek, hogy irritum az választás és más királyt választottak.» A nádor és kancellár közötti ellentétnek ezt az oldalát figyelmen kívül hagyta a szerkesztő s csupán a hitbuzgó katolikus főpap és a gyakorlati politikus közötti ellentétet látta meg, pedig az előbb említett szempont sokkal fontosabb, mint sok más kormányzatpolitikai részlet, amelyről a nádor irataiban szó esik.

Ami az iratközlés technikáját illeti, azt csupán elismeréssel említhetjük, mert világosságra és áttekinthetőségre törekedett s a kiadványnak forrásul leendő felhasználása nagyon könnyű lesz. Annál nehezebb lesz a kiadványban levő forrásanyag idézése, különösen akkor, ha a kilátásba helyezett további kötetek is megjelennek. Ez a kötet t. i. Esterházy Miklós iratainak első, úgynevezett kormányzattörténeti sorozatának egyik kötete gyanánt jelent meg minden további számozás nélkül, s ha most ugyanezen sorozat további kötetei is meg fognak jelenni, akkor csupán hosszadalmas leírással lehet az idézett hely feltalálhatóságát biztosítani. Sokkal megfelelőbb lett volna tehát, ha a szerkesztő számozással látja el ezt a kötetet, és pedig harmadik kötetnek jelzi azért, mert a következő kötetek időrendben régebb anyagot fognak tartalmazni. Ha esetleg két kötetben nem férne el a még közlendő anyag, pótkötetek beiktatásával mindég lehetett volna segíteni ezen a bajon.

GÁRDONYI ALBERT.

J. Huizinga : *Wege der Kulturgeschichte.* München. Drei Masken Verlag, 1930.

A jeles hollandi kultúrtörténetírónak 13 tanulmányát közli e kötet. A tanulmányok közül néhány az irodalomtörténet keretébe kívánczik, a kiváló történelmi tanulmányok egy részét szintén mellőzhetjük, a két első azonban minden historikust közelebről érdekel. Egyik a történelem fogalmának meghatározásával foglalkozik (78—88. l.), a másik a kultúrtörténelem föladataival.

A történelem fogalmának meghatározásánál Bernheim és Bauer definícióinak gyöngeségéből indul ki Huizinga. Megállapítja, hogy a történelem a világot akarja megismerni a multban és a mult által. E közben a történelem nem a multat írja le, azt nem is írhatná le, mert az nem maradt reánk. Reánk csak hagyományok maradtak, ezekből a hagyományokból kutatunk összefüggések után, így áll elő a történelem. Ez a menet egyforma a módszeres történelemnél és a történeti énekeknél vagy az époszoknál is. Az eredmény is hasonló : formaadás mind a kettő ; a szépirodalmi elbeszélést azonban megkülönbözteti a történelemtől játékos természete. Míg a történelem mindig komolyan hisz saját igazságában, az irodalomnak alapja a játékos elem. Ilyen fölfogás mellett természetesen, hogy Huizinga élesen kikel a történelmi belletrisztika ellen. Szerinte a történelem meghatározása a következő : Történelem az a szellemi forma, amelyben egy kultúra önmagának saját multjáról számot ad (Geschichte ist die geistige Form, in der sich eine Kultur über ihre

Vergangenheit Rechenschaft gibt 86. l.). Ez a meghatározás azért is szerencsés, mert helyet ad a történelemben mindannak (évkönyv, emlékirat), amit közfelfogásunk történelemnek nevez, de amit a régebbi meghatározások akaratlanul is kizártak a történelem köréből. Érdekesnek tartom megemlíteni, hogy ezzel a meghatározással több rokonvonást mutat Kornis Gyulác (Történefilozófia, 9. l.), a rokonságot feltünőbbé teszi Huizinga, mikor kiemeli a kultúrkör determináló hatását: minden kultúra és minden kultúrkör a saját történelmét kell igaznak tartsa, amennyiben ezt a saját kultúrlelkiismeretének megfelelő kritikával építette föl. Ha Kornis meghatározásába bizonyos határozatlanságot viszünk és így alakítjuk: «a történelem tárgya bizonyos időben egyszer megjelent emberi élet azon megnyilvánulásainak fejlődése, amelyeknek valamely kultúra saját szempontjából jelentőséget tulajdonít (Kornis szerint: valamely kultúrérték szempontjából közvetlen vagy közvetett jelentőségük van), akkor ez a rokonság még feltünőbbé válik. A történetírás és művészet kérdését ezek után egyszerűen oldja meg Huizinga: mai kultúránknak a tudományos történetírás felel meg, irreleváns, hogy milyen összefüggésben áll a művészettel.

A Huizinga soraiból kiolvasható relativitás hasonló elevenséggel nyilatkozik meg a kultúrtörténet föladatai c. tanulmányban. Relatív «a történettudomány mai állása» kifejezés. Mindazt, ami Srbik könyvében Metternichről meg van írva, még Srbik sem őrzi emlékezetében, annyi más ezer és ezer történeti művet alig egy-két ember olvasott. E művek eredményei hozzátartoznak a történettudomány mai állásához, de egyesítve senkinek tudatában sincsenek. Relatív a «történettudós» fogalma, — mert lehet értelmetlen ismeretraktár a nagy «összefoglalás» írójának agyveleje és lehet valódi böles egy részletkutató helytörténész. Relatív az összehordott anyag értéke, az egyre ijesztőbb mértékben duzzadó tömeg láttára fölmerül a «tudni érdemes» határának kívánsága.

Határt szabni azonban lehetetlen, mert szakember és dilettáns belső ösztönnek. életszükségletnek engedelmességgel kutat és hoz egyre több eredményt fölszínre. Válság felé sodorja ez a történettudományt. A szakma nehezzé vált, a történész nem mer úgy dolgozni a nagyközönség részére, mint tette Michelet és Macaulay. A kiadók ismervé a közönség koncentrációs erejének csekélységét, amatőrökkel pótoltatják azt a munkát, amelyet historikusok vállalni nem mernek. Ennek a folyamatnak eredménye Wells, Van Loon, Emil Ludwig és mások világsikere. Ezek a történelmi belletristák hiszik, hogy az ő munkájuk hiteles, sőt hitelesebb, mert emberibb, mint a szakmabeli történészeké. A történettudománynak föl kell vennie a versenyt ezekkel, demokratizálnia

kell, a nélkül, hogy igazságából engedne, mert «ha kihal az elbeszéltek valóságába vetett hit, akkor vége van a forma termelő korának, mégha századokig is él tovább mint tudatos utánzás». Ellenmondást lehet észrevenni Huizinga utóbbi állítása között és a között, hogy élesen elítéli Wellsék működését, holott ő maga is elismeri, hogy Wellsék *hisznek* saját munkájuk igazságában. Ha Wells, Van Loon és mások hisznek abban, hogy az ő munkájuk van olyan, sőt igazabb mint a szakemberek történetírása, akkor minek nem feleltek meg Huizinga föltételéből: *Einzig das völlige ehrliche Bedürfnis, die Vergangenheit so gut als möglich zu verstehen, ohne Beimischung eigenen Geistes. macht ein Werk zur Historie.* Ők törekednek a múlt megértésére, komoly kutatásokba mélyednek el a végből, hogy semmivel többet a magukéból ne tegyenek a történeti adatokhoz, *csak annyit, amennyi azok megértéséhez szükséges.* Ha Huizinga mondatát úgy értelmezzük, hogy *semmit* a történetírónak saját lelkéből az adatokhoz tennie nem szabad, akkor lehetetlenné vált a történetírás. Minden történetírás csak szellemi forma, amellyel számot adunk önmagunknak a multról. Nincs benne sem a múlt, sem a hagyományok egész tömege. Ha benne volna az egész múlt, akkor Huizinga szavai szerint az már nem volna történelem. A hagyományokhoz saját lelkünkben adtunk, ha megválogattuk őket, ha saját ítéletünk szerint megfelelő sorrendbe állítottuk össze. Nem kívánom védni Wells történetírását, még kevésbé Emil Ludwigét, de állítom, hogy amennyiben ők hisznek eredményeik igaz voltában, munkájuk rokon Liviuséval és pontosan beleillik Huizinga meghatározásába a történetírásról. Állítom továbbá azt, hogy amint a régebbi történeti regényírók, akik nem hivalkodtak azzal, hogy ők az igazat írják, csak egyszerűen gyönyörködtetni akartak és témát csak úgy kerestek a történetben, amint szokás a törvényszéki tárgyalásokon keresni, az olvasók százezreiben ébresztették föl a történettudomány eredményei iránt való érdeklődést, az olvasók százezreivel ismertették meg messze múlt időknek és messze fekvő országoknak viszonyait, képessé téve őket arra, hogy a történettudományhoz ők is határozott kérdéssel fordulhassanak és nehezebb munkákba is elmerülhessenek.

E rövid ismertetéssel távolról sem merítettem ki a tanulmány tartalmát, az intuíció, kauzalitás, a természettudomány és történelettudomány összehasonlítása szellemes fejtegetésekre ad alkalmat Huizingának, aki az előadás művészetére itt-ott megjegyzéseivel, mindvégig példájával tanít.

TÖRÖK PÁL.

Zehn Jahre Versailles. Bd. I. II. hrsg. Dr. Dr. h. c. Heinrich Schnee, Dr. h. c. Hans Draeger, III. Bd. herausgegeben von Karl C. v. Loesch und Max Hildebert Boehm. Berlin, Brückenverlag, 1929—30.

Ez a díszes kiállítási munka a versaillesi szerződés előzményeivel és következményeivel foglalkozik. Célja a revízió eszméjének terjesztése, de alapossága kiemeli a közönséges propaganda-munkák sorából. A világháború előzményeit (I. 29—51.) Karl Schwendemann tárgyalja az 1871. évnél kezdve. Kimutatja, hogy a német birodalomnak terjeszkedésre Európán kívül szüksége volt és szüksége volt a flotta fejlesztésére is. Ez szükségképen surlódásokra vezetett és a hadihajóraj építésénél diplomáciai tekintetben több kárt okozott, mint amennyi hasznot katonailag jelenthetett. Tévedett Bülow, mikor 1900 körül a német császárt arbiter mundinak nevezte, mert éppen ekkor alakult ki az európai szövetségeknek az az átsoportosulása, amely a túlsúlyt átvitte az európai statusquo megbontására törekvő táborba. A marokkói ügyben szerinte Németország kevésbé szerencsésen járt el (wenig glücklich operiert). Érdekes, hogy a háborúelőtti Olaszország aspirációi között nem említi Szavoja visszaszerzését. A cikkeknek jelentékeny része a háborúval foglalkozik a bűnösség megállapításának cáfolása végett. Dr. Berthold Widmann (Die Anklage gegen Deutschlands Kriegführung) kimutatja, hogy a buvárharc távolról sem okozott olyan emberpusztulást, mint az élelmiszer-blokád. A gázharcot nem németek kezdték, a nemzetközi egyezmények különben csak a tisztán gázzal töltött lövedékek használatát tiltották, a gáztámadások pedig nem lövedékek segítségével történtek. Hadifoglyaival Németország emberségesen bánt. A német hadifogoly-táborok statisztikája pontosan kimutatja a halálozási arányt, míg a francia statisztika 43,000 emberről nem számol be. A békeszerződéssel foglalkozó cikkek kimutatják Németország területi-, népszámbeli- és gazdasági veszteségeit, részletesen beszámolnak a népszavazásokról, kimutatják az elszakított területek nemzetiségi viszonyait, amelyek különösen a francia, cseh és belga hódítások területén nagy német többséget mutatnak ki. A cseheknek jutott hultschini kerületben a cseh népszámlálás ugyan alig 20 % németet mutat ki, az 1925-i választáson azonban közel 62 % szavazatot kapott a német párt, míg a cseh jelöltre 30 % esett, a többi kommunista (tehát nem okvetlenül cseh) volt. Feltűnően igazságtalan a német gyarmatok elvétele, ez nagyon megnehezíti a nyersanyag-beszerzését a hatalmas német ipar részére, amelynek kálisó monopóliumát is megtörte Elzász elvesztése. A békeszerződés ellen folytatott küzdelemben egyik első eredmény a

«háborús bűnösök» kiadásának eredményes megtagadása volt. Súlyosan esett itt latba az, hogy a Vilmos császárral szemben emelt vádak elé Bethmann-Hollweg, Hindenburg és von Falkenhayn saját személyüket dobták: ők voltak Vilmosnak felelős tanácsadói, vállalták a következményeket. Még súlyosabb, mert a békeszerződés elítélésére vélhető Hollandiának az a magatartása, amellyel a Vilmos kiadását megtagadta. A békeszerződés gyökeres revíziójának reménye azonban dr. Theodor Niemeyer szerint csekély. Azon az alapon, hogy a szerződés erőszak eredménye, teljesítését megtagadni nem lehet, mert ez a kifogás érvényesülhet ugyan a magánjogban, de a nemzetközi jogban ilyen alapon 1792 óta egyetlen békeszerződést sem semmisítettek meg. Nem indítható meg a revízió jogszerűen a versaillesi békeszerződés 19. pontjának alapján sem («a népszövetség időről-időre *fölszólíthatja* tagjait az alkalmazhatatlanná vált szerződések és viszonyok megváltoztatására»), mert Bolivia, Chile, Kína (1920., 1921., 1925.) már hiába kérték ilyen szerződések érvénytelenítését, a kiküldött jogász-bizottság véleménye szerint a népszövetség legfőlegb *nemkötelező* fölszólítást intézhet az érdekeltekhez a fölülvizsgálat ajánlásaként. A békerevizió lehetősége a békeakarattól függ. A békerevizió érdekében megindult mozgalmak leírása (dr. Wilhelm Ziegler) beszámol a világháború előzményeiről szóló irodalom fejlődéséről. A békeszerződés végrehajtásának következményeit szomorú képekben eleveníti föl a könyv. A megszállott területeken a katonai beszállások, a megszálló csapatok által föl nem használt anyagok és élelmiszerek megsemmisítése, nehogy az éhező és nyomorgó polgári lakosság hasznát vehesse, amiben a gondosság annyira terjedt, hogy még a fölösleges cigaretták eladását is lehetetlenné tették: a háború folyamán elkobzott polgári vagyont visszatartása, amit angol tagjainak indítványára egy előkelő nemzetközi jogi gyűlés barbárságnak nevezett, a népszavazások mellőzése, kijátszása, mind sokáig fájó emléke marad egy kornak, melyből az emberiség még ki nem lépett. Gyakran ismétlődik a műben, hogy a versaillesi szerződés minden eddigi békeszerződéstől különbözik és ennek a megállapításnak igazságát tagadni nem is lehet. De a végrehajtás különösen a «jóvátétel» ügyében kezd a legrégebbi béketárgyalásokon folytatott alkudozásokhoz hasonlítani: a gazdasági élet kényszerít a megegyezésre. A gazdasági tárgyalások egész történetét a Dawes-szerződésig megírja Hans Draeger, a reparációs kérdés végleges megoldását adó párizsi szerződésről (1929 máj. 29.) Bernhard Dernburg számol be: míg a Dawes-tervezet évi 2500 millió márkát követelt határozatlan időkig, az új terv szerint a kezdő összeg évi 1800 millió, ez később átlagban 2000 millió fölé emel-

kedik, de a 2500 milliót el nem éri, 37 év múlva a fizetési kötelezettség megszűnik. Igen érdekes a német diplomácia irányváltásainak leírása. A Wirth által inaugurált Erfüllungspolitik sikertelensége legfényesebb bizonyossága annak, hogy a nemzetek között békesség addig nem lehet, amíg a békeakarát csak egyik oldalon van meg. A változás Herriot 1924-i kormányalakításával kezdődik, de még 1925-ben is erős visszahatást idézett elő az, hogy a hatalmakkal közölték hivatalosan Marx birodalmi kancellárnak 1924. aug. 29-én tett nyilatkozatát, mely szerint Németország a világháború földézésében nem bűnös. A bűnösség vádja elleni harcnak nevezetes állomása az, hogy 1927 elején megjelent a Grosse Politik utolsó kötete és az, hogy a Tannenbergek-émlék 1927 szept. 18-án történt leleplezésekor Hindenburg birodalmi elnök megismételte Marx nyilatkozatát.

A békeszerződés megkötésének tizedik esztendeje után is számos megoldatlan kérdés marad. Ilyen a legfontosabbik: a jövő háborúk megelőzése, a kisebbség védelme, az önrendelkezési jog, a világgazdaság, és a leszerelés kérdése. Súlyos teherként nyomja az új rendben Közép-Európát a határok meghosszabbodása, nem sok jót jövődől a fegyveres erő egyenetlen megoszlása a győztes és legyőzött államok között. A német birodalomnak több mint kétszerannyi a lakossága, mint Cseh-szlovák-országa és Jugoszláviáé együtt, hadserege pedig félakkora sincs, mint ezek közül bármelyiké.

Napjaink történetéből egy résznek ez a földolgozása érdekes, mint a mai hangulat és fölfogás megrögzítője, a könyv értékét növeli az, hogy a cikkek legnagyobb részét olyan férfiak írták, akik maguk is tevékeny részt vettek a leírt események alakításában. Csak előnyére válik a műnek, hogy a tárgyalt kérdések bibliográfiáját is megkapjuk benne.

TÖRÖK PÁL.

Otto Brunner: Die Finanzen der Stadt Wien von den Anfängen bis ins XVI. Jahrhundert. Wien. 1929. (462 l.)

«Studien aus dem Archiv der Stadt Wien» cím alatt a bécsi városi levéltár kiadványsorozatát indított meg, melynek rendeltetése a levéltári anyag tudományos feldolgozása. A sorozat első két darabja Otto Brunner munkája, mely a középkori városi számadáskönyvek adatait ismerteti.

Bécs város történetét elsőnek Aeneas Sylvius dolgozta fel humanista modorban s ugyanezen a csapáson járt Wolfgangus Lazius 1546-ban kiadott munkája is, mely hosszú időn át mintául szolgált a várostörténeti irodalom számára. A XVIII. század történetírói a forrásközlésnek szen-

tették munkásságukat s sorukban kimagasló helyet foglalt el Kollár Ádám «Analecta Vindobonensia» című munkájával. A XIX. század második felében indult meg a forrásanyag tudományos feldolgozása, mely a gazdaság- és társadalomtörténet elmélyítésére vezetett. A városi számadáskönyveket elsőnek Carl Schalk dolgozta fel «Zur Finanzverwaltung Wiens am Ende des XIV. Jahrhunderts» című értekezésében, mely a Blätter des Vereins für Landeskunde 1883. évfolyamában jelent meg. E munka folytatásának tekinthető a jelen dolgozat, mely a városi számadáskönyveknek 1424-től kezdve fennmaradt csaknem teljes sorozatán alapszik s a nevezett forrásanyag alapján betekintést nyújt a középkori város gazdasági, társadalmi és politikai viszonyaiba egészen 1540-ig.

Brunner munkája a forrásanyag tárgyalása előtt nagy vonásokban mutatja be a városfejlesztő gazdasági erőket, számításokat végez a lakosság számáról s ismerteti a városi önkormányzat alakulását, amely ismertetések kiválóan alkalmasak arra, hogy bevezessék az olvasót a középkori városi élet ismeretébe. A középkori város megalapításának kérdését figyelmen kívül hagyva, kiindulópontnak azt fogadta el, hogy Bécs emelkedését egyrészt az árunegállító jognak, másrészt a dunai átkelésnek köszönhetette, amely tényezők mindegyike a kereskedelmet állította előtérbe. A XV. századi lakosság számát Aeneas Sylvius humanista túlzással 50,000 főben állapította meg, amit Carl Schalk 25,000 főre, Brunner pedig 20,000 főre szállította le, mindketten csupán hozzávetőleges számítások alapján. A középkori város politikai szereplését csupán vázlatosan ismertette, azt azonban kiemelte belőle, hogy az önkormányzat fejlődését a központi hatalom korlátozta s Bécs város életében általában döntő tényező maradt mindvégig a fejedelmi hatalom.

A városi számadáskönyvek természetesen csupán onnan kezdve válnak értékesebb forrásanyaggá, a mikor a városi polgárság személyes szolgálati helyére a pénzzolgáltatások lépnek. Eredetileg tudniillik a városi polgár személyesen vett részt az összes városi közügyek intézésében, személyesen katonáskodott s a város védőműveinek kiépítéséhez is a saját keze munkájával járult hozzá; mindezek helyét csupán a fejlődés magasabb fokán foglalta el az adózás, a személyes szolgáltatások pénzben való megváltása.

Brunner munkája egyenként ismerteti a városi számadáskönyvekben előforduló bevételi forrásokat az adóktól és vámoktól kezdve egészen a különböző alapítványokig és az önkéntes adományokig, amelyek a középkori város háztartásában jelentős szerepet vittek. Különösen

érdekes a középkori városi üzemek, kőbányák, tégláégetők stb. ismertetése, amelyek elsősorban a város közszükségleteinek kielégítésére szolgáltak, mint jövedelmi források nem nyújtottak számba vehető eredményeket.

A város belső életének megismerése szempontjából sokkal értékesebbek a városi számadáskönyvek kiadási tételei, mert ezek nem csupán a városigazgatás különböző szerveinek működésére, hanem az igazságszolgáltatás menetére s a városi polgárság életműködésének mindazon mozzanataira rávilágítanak, amelyek hatósági szabályozás alá estek; ez a hatósági szabályozás pedig azonnal megtörtént, mihelyt valamely életműködés számottevőbbé lett. A számadáskönyvek kiadási tételeiből megismerjük a városi polgárság katonai szervezetét, felfegyverzését, haditénykedéseit, a városerődítési munkálatok menetét, az összes középítkezéseket, a középítkezéseknél felhasznált munkások munka- és bérvizonyait, egyszóval teljes betekintést nyerünk a középkori városi polgárság gazdasági és társadalmi viszonyaiba.

Míndezek az ismertetések konkrét számadatokkal vannak kiegészítve, melyek sokkal szemléltetőbbekké teszik az eredményeket s egyetlen fogyatkozásuk az, hogy a pénzegységek s a pénz vásárló erejének különbözősége miatt nem használhatók fel további összehasonlításokra. Így is rendkívül tanulságosak azonban az eredmények s csak sajnálunk lehet, hogy a magyarországi városok nem rendelkeznek ilyen forrásanyaggal, mert a magyarországi városok számadáskönyvei a magyarországi városi élethez hasonlóan sokkal kezdetlegesebbek.

Buda volt egyetlen középkori városunk, melynek gazdasági és társadalmi helyzete Bécshez hasonlítható; a budai középkori városi számadásokból azonban semmi sem maradt ránk s a középkori városi élet megismerése szempontjából kizárólag az oklevelekre vagyunk utalva, amelyek természetük szerint nem világítanak rá az összes életviszonyokra.

A bécsi középkori számadáskönyvekben rejlő forrásanyag, illetőleg annak feldolgozása már azért is értékes a magyar történettudomány számára, mert Bécs nem csupán földrajzilag feküdt közel a magyarországi városokhoz, hanem a politikai és gazdasági kapcsolatok következtében a polgárság életviszonyai is sokban hasonlóak voltak s ennek következtében a bécsi polgárság életviszonyainak ismerete nagyban elősegítheti a középkori magyarországi városok belső életének megismerését.

GÁRDONYI ALBERT.

Schünemann, Konrad: Die Entstehung des Städtewesens in Südost-europa. Breslau—Oppeln (1930?), 8-adr, 149 l. (Südosteuropäische Bibliothek, Veröffentlichungen der Arbeitsgemeinschaft für Südost-europaforschung an der Universität Berlin, 1. Band.)

A berlini egyetem Magyar Intézetének talán legjelentősebb sikere, hogy nemcsak a német tudomány érdeklődését sikerült felkeltenie a magyar problémák iránt, hanem megnyerni és állandósítani tudta a német tudósok közreműködését is. Folyóirata és kiadványai a legszebb példát szolgáltatják erre. A magyar intézet ilyenmű munkájának kezdettől fogva egyik legerősebb támasza Konrad Schünemann volt, aki nemcsak nagy szorgalommal, hanem tökéletes módszeres felkészültséggel is fogott a középkori magyar történelem tanulmányozásához. Eredményei gyakran váltottak ki ellenvéleményt az itthoni tudományos körökben, állásfoglalását különösen nyelvészeink támadták többször.

Előttünk fekvő munkája is aligha marad ellenmondás nélkül. Mint egy most meginduló nagyobb sorozat első kötete, munkája bizonyos mértékig programot is jelent, érdemes vele tehát kissé bővebben foglalkozni. Legelőször a magyar település különböző formáival foglalkozik. Abból indul ki, hogy Európa délkeleti részén kétféle várostípus található. Az egyik csoporthoz az Aegei-tenger és az Adriai-tenger partvidékének azok a városai tartoznak, amelyeknek eredete görög vagy római településre megy vissza. Ilyenek például Saloniki és Zara. A másik csoportot azok a városok alkotják, amelyek a középkori nyugateurópai városrendszernek a nyulványai, mint Zágráb és Brassó. Schünemann csak ezzel a második várostípussal kíván foglalkozni. Előzőleg azonban megállapítja, hogy a magyar Alföld mai települési viszonyaiból nem lehet következtetést vonni a középkori állapotokra, az óriás kiterjedésű, hatalmas alföldi falvak és városok csak a török hódoltság után keletkeztek. A középkorban itt sokkal sűrűbben találkoznunk lakott helyekkel, amelyek közt földvárak és piachelyek is voltak, ezek azonban Schünemann szerint teljesen függetlenek voltak a későbbi városalakulásoktól.

Azután a honfoglalás előtti, valamint a X— XI. századi városokkal foglalkozik, s arra az eredményre jut, hogy a magyar uralom első évszázadaiban itt városok tulajdonképpen nincsenek s ilyeneket a magyarok nem is alapítottak. Ellenben voltak olyan helyek, amelyek jelentőségüknél fogva, vagy mint a régi római városok maradványai, vagy pedig mint karolingkorbeli német vagy szláv várhelyek, alkalmasak voltak arra, hogy itt új városi élet keletkezzék. Magyarországon épen

úgy, mint Csehországban vagy Kelet-Németországban a városi élet csak a XII. században fejlődött ki.

Schünemann a nyugateurópai (német) városrendszer mintájára alakult magyar város fejlődésének típusát egy magyar városon, Esztergomon, kívánja bemutatni. Munkája így nem teljes történet, hanem csak adalék, bár kétségtelenül jelentős adalék ahhoz, amit a címlapon ígér. Nagy körültekintéssel gyűjti össze és bírálja mindazt, amit eddig Esztergom város topografiájáról, településéről írtak. Kár, hogy az okleveles anyagot illetőleg megelégszük azzal, amit problémájára vonatkozólag a *Monumenta ecclesiae Strigonicensis* három eddigi megjelent kötetében talált. A levéltári kutatásról való lemondását nem indokolja bővebben, csak azt jegyzi meg, hogy az esztergomi érseki levéltár átkutatása nem volt lehetséges (miért?), különben is ez az ő céljához nem is volt szükséges. Schünemann-nak ez az állítása nem egészen helytálló, mert hisz 1349-ig, ameddig a *Monumenta* terjed, majdnem valamennyi adatát onnan veszi. Fontos forrás lett volna az a későbbi időkre is és épen a levéltári kutatás hiánya magyarázza meg, hogy az 1350 utáni fejlődés tárgyalása annyira hézagos az előzőkhöz képest. Egy másik hiánya, hogy a török hódoltság utáni topográfiai és városfejlődési kérdésekkel már egyáltalán nem foglalkozik, bár maga is elismeri, hogy ekkor teljesen átalakult a város képe. Azt pedig egyáltalán nem értjük, hogy hosszú és tartalmas topográfiai fejtegetéseit miért nem kísérte térképekkel. Ezek az ő állításait egyszerre világosabbá és érthetőbbé tették volna. Hiszen ő olyan részletkérdésekkel foglalkozik, amelyeknek nyomonkövetésére egyik történeti, vagy modern földrajzi térképünk se elég részletes.

Legelőször Esztergom város keletkezésével foglalkozik. Solva, mint római erőd, az V. századig állhatott fenn, de római néptörödékek ott élhettek egészen az avar foglalásig. Ekkor szlávok telepedtek ott le, erre vall a város neve (Strigonium = Strëgon) is. A IX. században frank főség alatt álló szláv birtok volt Esztergom. Épen mert jelentős hely volt, tette meg Szent István a magyar királyság egyházi és világi központjává. Jelentősége állandósult a XI. század folyamán és XII. század elején, mert ott tartották az országgyűléseket. De polgári városról szó sem esik. Esztergom jelentősége teljesen a királyi [érseki] várra szorítkozott. A vár alatt összefüggő településsel csakis a XII. század második harmadától kezdve találkozunk, az bizonyos, hogy a város — legalább is jogi helyzetét tekintve — 1156-ban még az alakulás állapotában volt, mert az érsek egyszerűen a vár suburbiumának mondja. Schünemann Esztergom város fejlődését a XI. század óta megélt duna

hajózásnak tulajdonítja, mert itt vámolták meg a németföldről vízi úton érkező árukat. Azonkívül Esztergom egyik fontos gócpontja volt a délnémet-ország kereskedelmi forgalmának, amelyik már a IX. század óta a Duna felső folyását követte s ezt az útvonalat megtartotta a magyarok bejövetele után is. Okleveles adatok szerint orosz földről jövő zsidó kereskedők Regensburgba menet már 1050 körül megálltak Esztergomban. Itt rakták át az Oroszország részére Németországból hajón érkeztetett árukat. Ennek a kereskedelmi forgalomnak megfelelően hajósok és kereskedők (legnagyobb részt valószínűleg Regensburg környékéről valók) alapították a suburbiumot, amelynek központja a mai Széchenyi-tér déli részén állott Szent Miklós-templom volt, amelyet 1156 előtt emeltek a hajósok védőszentje tiszteletére. A város tulajdonképeni megalapítása azonban a XII. század második felére esik, amidőn a latin telepesek királyi kiváltság alapján jogilag is városi különállást nyernek. Így ők lettek a város polgárságának az elitje, de különállásuk nem tartott soká és — Schünemann szerint — a különböző városrészek már jóval 1221 előtt egységbe forrtak össze a latin városrész magistratusának vezetése alatt. Esztergom kereskedelmi jelentőségére különben már Pauler Gyula is rámutatott. Itt került piacra a királynak a terménygazdálkodás idejében természetben beszolgáltatott adók igen nagy része. V. ö. Pauler: A magyar nemzet története az Árpád-házi királyok alatt, I. kiadás, I. kötet, pp. 446—7.

Amilyen részletesen foglalkozott Schünemann a város topográfiájával, épen olyan aprólékos gonddal tárgyalja a városi igazgatás és bíráskodás fejlődését is, párhuzamokat vonva a német városok egykorú, analog jogfejlődésével. Hasonlóan aprólékos módszerrel igyekszik megállapítani a városi polgárok nemzetiségét az oklevelekben feltalálható nevek etymológiai analizise útján. 1350-ig összesen 360 esztergomi polgár nevét találta a már publikált oklevelekben. Etymológiai analizise szerint ezek közül 111 francia, 86 német, 27 magyar és szláv, 5 (!) olasz nemzetiségű volt, míg százharmincnek a nemzeti hovatartozását a névből nem tudta megállapítani. A polgárság legtekintélyesebb és legvagyonosabb része a latin (francia) volt és maradt a XIV. század közepéig, a tanácsban is túlsúlyban voltak. A magyarság a XIV. század elején kezdett csak számban és tekintélyben gyarapodni, míg a legnagyobb-részt iparúzó németek száma és pozíciója állandónak látszott. Schünemann megállapításait ellenőrizni a nyelvészek feladata, ebben mi nem tartjuk illetékesnek magunkat. Csak azt kívánjuk megjegyezni, hogy az ilyen következtetéseket nagy óvatossággal kell venni. Schünemann maga mondja, hogy Esztergom lakossága 1300 körül kb. 12,000 ember-

ből állott. Viszont a nemzetiségi viszonyokra vonatkozó következtetést Schünemann összesen 360 névből vonja le, amelyek kb. két évszázadnyi időközre oszlanak meg. Ilyen gyérszámú adatból annál nehezebb helytálló következtetést levonni, mert az oklevelek legnagyobb részét a jogügyleteket lebonyolító városi funkciókat végző polgárok neveit örökítették meg (ezért sok köztük a vagyonos francia, s azután német), míg a szegényebb polgárság neve (itt lehettek a németek egy része, a magyarok és a szlávok) nem igen maradt fenn, mert nem igen vett részt írásos feljegyzést igénylő cselekményekben. Épen a lakosság nemzetiségi összetételének analizisének sajnáljuk a legjobban, hogy Schünemann 1350-en túl a török hódoltság kezdetéig levéltári kutatásokat nem végzett.

Röviden foglaljuk meg a latin város keletkezésével, valamint a város területének nagyságával, amelyet [kb. 50 hektár] elég kicsinynek mond a német városokhoz viszonyítva. A lakosság szociális összetételét elemezve pedig megállapítja például, hogy 1294-ben kb. 10,000 lakos közt. kb. harminc, legnagyobb részét francia mészáros volt. A város fejlődésének irányvonalát a szerző úgy állapítja meg, hogy az tetőpontját a XIV. században érte el, utána már hanyatlásnak indult és valószínűleg a lakóinak a száma is csökkent. Kevéssel a mohácsi vész előtt pedig már csak árnyéka volt meg a régi nagyságnak, mert azt is tűnie kellett, hogy a király az érseknek elzalogosítsa.

Kár, hogy Schünemann nem elégedett meg a problémának tisztán tudományos tárgyalásával. Munkájának bevezetése és az utószó, de könyvének számos más helye is súlyos támadás a mai magyar történet- és nyelvtudomány ellen. Schünemann szavaiból az derül ki, hogy történetírásunk még ma se tud szabadulni a régi sovíniszta felfogástól, fél az igazság megismerésétől, ezért inkább elzárkózik a külföldi tudomány modern módszerei és eredményei elől. Mindazt, ami a háború óta a magyar tudományosságnak külföldi kapcsolatai, a nagy nemzetek tudományosságának külföldi kapcsolatai, a nagy nemzetek tudományosságával egy szintre emelése érdekében történt, Schünemann hajlandó pusztán külsőségekben megnyilvánulónak és hatástalannak tartani mindaddig, amíg a magyar tudományosságnak az általános kutatáshoz való bekapcsolódása, ami a természettudományokban már magától értetődően megtörtént, itt is be nem következik. Schünemann állításának bizonyosságául Hóman Bálint doktori disszertációjára (A magyar városok az Árpádok korában, Budapest, 1908 [és nem 1906!]) hivatkozik, akinek hibájául rójja fel, hogy nem ismeri Rietschelnek és tanítványainak az eredményeit. A magyar történettudomány mai fejlettségére egy huszon-

két évvel ezelőtt megjelent doktori disszertációból következtetni épen olyan bajos dolog, mint Mályusz Elemér munkáját (*Geschichte des Bürgertums in Ungarn. Vierteljahrschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte.*) azzal elintézni, hogy bizonyos fokig arra is illenek a Hómanról mondottak. Az, hogy Hóman munkájának eredményeit hátrányosan befolyásolja, hogy nem ismerte Rietschel és iskolájának módszereit és eredményeit, nem volt ismeretlen a magyar tudomány előtt, kiemelte azt már Schiller Bódog is a kritikájában, amikor azt mondja: «Die Herkunft des Verfassers von der «allgemeinen» Geschichtsschreibung offenbart sich freilich auch in einzelnen Unvollkommenheiten; so ist der Kern der verschiedenen deutschen Städtetheorien nicht immer glücklich herausgegriffen (die sehr wichtigen Arbeiten Siegfried Rietschels über die Burggrafschaft hat Hóman ganz übersehen) und namentlich das Kapitel von den grundherrlichen Städten bleibt uns vieles schuldig» (Pester Lloyd, 1908. április 26, pp. 23—4). Ami pedig Magyarország tudományos problémáinak az általános európai nézőpontból való felfogását és feldolgozását illeti, épen Szeffkú Gyula volt az (*A katolikus történetírás Magyarországon, Magyar Katolikus Almanach 1927-re*, pp. 703—8 és *A magyar állam életrajza*, II. kiadás, pp. 227—8.), aki ennek szükségességére a történettudomány szempontjából már reámutatott.

A mai magyar történettudomány izoláltságának jellemzésére Schünemann ugyancsak Hóman Bálintnak a magyar humondáról szóló könyvéhez írt jeligéjét hozza fel például («Az a nép, amelyik a tudományban nem tudja magát a külföldtől függetleníteni, annak szellemi rabszolgájává lesz.» A magyar hun-hagyomány és humonda, Budapest, 1925, p. 3.). Nem tartjuk helyesnek és illendőnek Schünemannal arról a kérdéssel bővebben vitatkozni, meddig terjed az egyik nemzet tudományosságának hatása a másikéra, hol végződik a tudomány és hol kezdődik a propaganda. Csak annyit jegyzünk meg, hogy a szellemi tudományokban épen úgy mint a művészetben minden önálló, faji, nyelvi és politikai sajátosságait megőrző nép az idegenből átvettét a maga lelki sajátosságain át dolgozza fel. Erről a magyar tudomány se mondhat le, senki jogosan nem is kívánhatja tőle. Mi a magunk részéről a tudmánynak politikai propaganda céljaira való felhasználását merőben károsnak tartjuk, ez is egyike azoknak a hipokriziseknek, amellyel már a háború alatti, de még inkább a háború utáni Európa ideig-óráig kendőzni próbálta azokat az igazságtalanságokat, amelyeket az erő és a hatalom jogán elkövetett, vagy elkövetni szeretett volna, de amelyeknek beismerésére és jóvátételére elég erővel nem rendelkezik. Ezért

vagyunk mi ellenségei a tudomány mezébe öltöztetett propagandának, jöjjön az bárhonnan is. Nem hisszük, hogy Schünemann a magyar tudományosságot túlzott sovinizmussal, a politikai propaganda szolgálatába való szegődéssel kívánta volna megbélyegezni. De fogalmazása olyan szerencsétlen, hogy nehéz elúzni magunktól ezt a feltevést, annál is inkább, mert szava sincs a többi délkelet európai történetirodalom gyarlóságainak megbélyegzésére. A magyar tudományosság mindig örömmel veszi Schünemann elmés kritikáját, fáradhatatlan kutató munkájának eredményeit. Nincs szavunk az ellen, ha a mostaninál sokkal élesebben támadja Hóman Bálintot vagy Melich Jánost, vagy akárki mást, ha kritikája a tárgyilagosság és a tudomány határai között mozog. De Schünemann mostani kritikáját elhibázottnak tartjuk, nem a nemzeti hiúság balga imádata miatt, hanem mert azt a magyar történet-tudomány fejlődésének és jelenlegi állapotának ismerete és tárgyilagos megítélése mellett alaposnak nem mondhatjuk.

TÓTH LÁSZLÓ.

Az Entente államok háborus aktakiadványai:

Documents diplomatiques français 1871—1914. Ministère des affaires Étrangères. Commission de publication des documents relatifs aux origines de la guerre de 1914. Première Série, 1871—1900. Tome Premier 1871—1875. Paris, 1929. XLVII és 496 l. Tome Second, 1875—1879. Paris, 1930. XXIX és 621 l. — Deuxième Série 1901—1911. Tome Premier. 1901. Paris, 1930. XX és 723 l. — Troisième Série 1911—1914. Tome Premier. 1911—1912. Paris, 1929. XXXI és 659 l.

Gooch. P. S. és Temperley. H. British Documents on the Origins of the War. 1898—1914. I. köt. The End of British Isolation. London, 1927. XXXII és 355 l. -- II. köt. The Anglo-Japanese Alliance and the Franco-British Entente. London, 1927. XXXII és 430 l. (I—II. köt. 1898—1904.) — III. köt. The Testing of the Entente 1904—1906. London, 1928. XLII és 487 l. -- IV. köt. The Anglo-Russian Rapprochement, 1903—1907. London, 1929. LII és 656 l. — V. köt. The Near East. The Macedonian Problem and the Annexation of Bosnia, 1903—1909. London, 1928. LXIX és 886 l. -- VI. köt. Anglo-German Tension. Armaments and Negotiation, 1907—1912. London, 1930. LV és 867 l. — XI. köt. The Outbraek of War. Foreign Office Documents June 28—August 4. 1914. Sajtó alá rendezte Headlan-Morley W. J. London, 1926. XI. és 389 l.

Papers relating to the Foreign Relations of the United States. 1914.

Supplement. The World War. Washington, 1928. CCCIX és 862 l. — 1915. Supplement. The World War. 1929. CCLIV és 1080 l.

A háborúban résztvevett kormányoknak abban a törekvésében, hogy a háborút megelőző években saját békekészségüket igazolják, az orosz okmányok közzététele annyiban jelentett döntő fordulatot, hogy az egyoldalú szempontból összeállított okmánygyűjteményeket a kormányok egész eljárására vonatkozó összeállítások foglalták el. Így a német vállalkozás (Die Grosse Politik der europäischen Kabinette 1871–1914) a német kormány egyetemes politikai eljárására vonatkozik, ugyanígy a nyomában létrejött angol, francia és amerikai vállalkozások, valamint az osztrák-magyar okmánygyűjtemény szintén saját kormányaik politikáját mutatják be. Csupán a német összeállítás hangzatos és meg nem felelő címét változtatták meg és megelégedtek azerényebb megjelöléssel, hogy nem az európai politika diplomatariumát adják, hanem azon francia, angol és egyéb aktákat, melyek a háborút megelőző évek politikájának megvilágítására vonatkoztak.

Amíg a német vállalkozást lázas munka jellemezte, az az igyekvés, hogy a német kormány eljárását igazolhassák, addig a franciák, akik a német munkálatot először bírálták meg, csak hosszú előkészület után fogtak a kiadáshoz. A vonatkozó szakemberek évek során át folytatott vizsgálatai után csak az 1928. január 20-i kormánydekrétum, melyet Poincaré Raymond miniszterelnök és Briand Aristide külügyminiszter írtak alá, alkotta meg azt a bizottságot, amely a munkálat előkészítésével és felülvizsgálatával bízott meg.

A bizottság csendes munkája után 1929-ben mindössze két kötet látott napvilágot, melyet 1930-ban újból két kötet követett, amelyek az első sorozatból az 1871–1879. éveket, a másodikból az 1901. évet, a harmadikból pedig az 1911. nov. 4–1912. febr. 7. időszakot ölelik fel. A német okmánygyűjteménnyel szemben elhangzott francia kritika főleg abban volt összefoglalható, hogy a német akták az 1871–1914. időszak egyes évtizedeiből aránytalanul kerültek kiadásra. Így Bismarck herceg kancellárságával (1871–1890) az 54 kötetből mindössze hat foglalkozott, viszont a franciák beígérte 50 kötetből az első két kötet már egy évtizedet magában foglal, tehát előreláthatólag hat kötetet sem fog kitenni. A technikai beosztást és elrendezést illetőleg azonban el kell ismerünk, hogy a francia okmánygyűjtemény valamennyi között a legpéldaszerűbb és a legrendszeresebb, amennyire megítélni lehet. külső formára nézve a legtökéletesebb.

Az első két kötet pl. egy terjedelmes bevezetés után, melyben kétszáznál több okmány a német-francia háborút követő német meg-

szállással és a francia terület felszabadításával foglalkozik (1871-73), az egyes diplomáciai kérdéseket csupán a tartalomjegyzékben csoportosítja, míg a 925 leközölt államiratot időrendi sorrendben közli. A közel ezer darab aktából bőségesen jut a francia-német viszony történetére, a spanyolországi forradalomra, az Olaszországhoz és a Szentszékhez való viszonyra, melyekről külön-külön kellene megemlékeznünk és amelyekről a német aktákkal egybevetve terjedelmes tanulmányok volnának írhatók. A német-francia viszony történetéből kiemeljük Andrássy Gyula gróf külügyminiszter állásfoglalását Franciaország mellett (1874), valamint az 1875-i bonyodalomra vonatkozó gazdag anyagot. A francia kormány élénk figyelemmel kísérte Berlin és Bécs egymáshoz való közeledését, a három császár szövetségét és az új olasz nagyhatalomnak az európai politikába való bekapcsolódását. Ezek a középeurópai mozgalmak váltották ki a versenybelépést Oroszország barátságának elnyeréséért, ami 1875-ben Franciaország diadalával végződött, mert Gorcsakov herceg kancellár a francia köztársaság védelmére kelt. A keleti kérdésre vonatkozó akták között fontos Engelhardt belgrádi francia főkonzul 1872. február 4-i jelentése (I. 1., 127—30. l.) a délszláv tervekről, az osztrák-horvát trianizmus elleni magyar-szerb kombinációról. Hasonlóan érdekes Le Flo tábornok pétervári francia nagykövet 1874. június 1-i jelentése Andrássy Gyula grófnak arról a kijelentéséről, hogy a monarchia semmiféle szláv terület megszerzésére nem gondol (I. 1., 334—35. l.). Több magyar vonatkozás található az első sorozat második kötetének a keleti kérdésre vonatkozó folytatólagos aktái között (közel félezer darab), Bosznia-Hercegovina megszerzésével kapcsolatban. Ebben a kötetben lépnek előtérbe az Európán kívüli kérdések is (Tunisz és Egyiptom).

A harmadik sorozat első kötetének 588 aktája éppen azzal az ügyirattal kezdődik, amelyben Franciaország és Itália Marokkó és Tripolis kérdésében egymással megállapodnak. A kötet érdekességei között Franciaországnak Angliához és Olaszországhoz való közeledése áll homlokterben. Ezzel párhuzamosan Oroszország erőteljes balkáni akciójára vonatkozólag találunk érdekes adatokat. A kötet egyébiránt tekintélyes gyarmattörténeti anyagot is tartalmaz.

Hasonló keretek között mozog a harmadik sorozat első kötetének 631 darab ügyirata. Itt a francia-német (Marokkó-Kongó) kérdés uralkodik, igen gazdag anyaggal. Másodsorban az olasz-török háború, amely egyébként az előbbi kérdésből folyt, mert Marokkó megszerzése Franciaországtól Tripolis megszerzésének kérdését váltotta ki. A háttérben az orosz kezdeményezés áll, amelynek a Balkán-félszigeten ész-

lelhetők kezdeményező lépései. A kötetet az európai szövetségésekre vonatkozó okmányok csoportja zárja be.

*

Az angol háborús okmányok közzététele a német és francia vállalkozásoktól főleg abban különbözik, hogy kiindulópontul nem az 1871. évet veszi, amely év Francia- és Németországra nézve olyan jellegzetes fontossággal bír, hogy más korhatárt nehéz lett volna találni. Az angol vállalkozás arra volt tekintettel, hogy a külügyi hivatal levéltára 1878-ig használható a kutatók által és hogy a használati korhatárhoz még két évtizedet számítottak hozzá abban a feltevésben, hogy az időközben esetleg 1898-ig ki fog terjesztetni. Egy másik különbséget abban állapíthatunk meg, hogy az angol okmányok összeállítására bizottság helyett mindössze két tudós kapott megbízást, míg a harmadik csupán az 1914. júliusi aktákat közölte. Végül a harmadik szembeszökő különbség az, hogy az angol összeállítás terjedelem tekintetében a legaránytalanabb, egy mértani haladvány alakjában haladó diplomatarium, mely a francia összeállítás mintaszerű arányosságát nélkülözi.

Belső tartalom tekintetében az angol iratok a franciáknál részletesebb és körültekintőbb képet nyújtanak az eseményekről, ami azokat elsőrendű forrásanyaggá teszi.

Az első kötet 380 darab aktája közül mindössze a 343—375. darabok vonatkoznak Európára és a II. kötet 417 darabjából is csak az angol-német tárgyalás aktái az európai vonatkozásúak. Az arány csak a III. kötetben változik meg, ahol az angol-francia viszonylat uralkodik 445 darabbal, amelyek azonban nagyrészt gyarmati vonatkozásúak. A negyedik kötet 550 darabjában, melyek több mint felerészben ázsiai kérdésekre vonatkoznak, az angol-orosz tárgyalásokban az európai hatalmak egymáshoz való közelebbi viszonya szintén nem kerül homlokterbe, csak az V. kötet 876 darabjáról lehet elmondani, hogy egytől-egyig az európai politikára vonatkoznak. Érthetőleg sok bennök a magyar vonatkozás, bár e vonatkozások inkább a monarchiát és nem a magyar kormány eljárását illetik. A VI. kötet jelentékeny része szintén gyarmati kérdésekkel foglalkozik (594 db), de találunk egy igen érdekes magyar vonatkozású adatot is 1907-ből, amikor a német és orosz kormányok arról tanácskoztak, hogy Ausztria-Magyarország felbomlása esetén milyen magatartást fognak tanúsítani. Az utolsó kötet 677 darabja között már jelentékeny magyar vonatkozású anyag került napfényre, köztük budapesti konzuli jelentések.

Az angol okmánygyűjtemény jellegzetes sajátosságát e szerint az

erős csoportosítás képezi. Ennek következtében csak az egyes csoportokra vonatkozó iratok találhatóak benne és a brit kormány általános politikai eljárásáról nem lehet egységes képet alkotni.

*

Az amerikai összeállítás számozatlan okmányok tömegéből áll, amelyek részben európai háborús híreket, részben pedig az amerikai kormány eljárására vonatkozó okmányokat közölnek. Ez utóbbiak legnagyobb részben a semlegesség kérdésére vonatkoznak. Magyar vonatkozások a budapesti konzuli jelentések (1914. július 13 és augusztus 2), a későbbiek nem az európai helyzetre, hanem az Amerikát érdeklő egyes kérdésekre vonatkoznak.

HORVÁTH JENŐ.

FOLYÓIRATOK SZEMLÉJE.

Bibliothèque de l'École des Chartes.

90. köt. 1929. *Coville, A.* Notice sur la vie et les travaux du comte François Delaborde. — *Estienne, J.* Chartes de Saint Geoffroi, Évêque d'Amiens (1105—1112). — *Lot, F.* L'état des paroisses et des feux de 1328. — *Grandmaison, L. de.* La maison de Jeanne d'Arc à Tours. — *Courteault, H.* État sommaire des documents entrés aux Archives par voies extraordinaires de 1918 à 1928. — *Dupont-Ferrières, G.* Les origines des élections financières aux XIV. et XV. siècles. — *Prinet, M.* Un armorial inachevé du baillage de Senlis (XIV. siècle). — *Demaison, L.* Quelques manuscrits de provenance rémoise. — *Tessier, G.* Les archives de la Chambre des comptes de Blois à la fin du XVIII. siècle (1775—1781). — *Bibliographie.* — *Livres nouveaux.* — *Chronique et mélanges.*

91. köt. 1930. 1—3. füz. *Levillain, L.* Études sur l'abbaye de Saint-Denis à l'époque mérovingienne. — *Fournier, P. F.* Le nom du troubadour Dauphin d'Auvergne et l'évolution du mot *Dauphin* en Auvergne au moyen âge. — *Mirot, L.* Études lucquoises (suite et fin). — *Bibliographie.* — *Livres nouveaux.* — *Chronique et mélanges.*

Historisches Jahrbuch.

49. köt. 2. füz. *Lehmann, P.* Mittelalterliche Beinamen und Ehrentitel. — *Henche, A.* Zur Persönlichkeitswertung Richards von Trier als rheinischen Politiker. — *Braubach, M.* Die katholischen Universitäten Deutschlands und die französische Revolution. — *Kleine Beiträge.* *Altaner, B.* Zur Biographie des Kardinals Johannes von St. Paul (1214—15). — *Rezensionen und Referate.* — *Bücher- und Zeitschriftenschau.* — *Nachrichten.*

49. köt. 3. füz. *Sommer von Seckendorff, E.* Die heilige Katharina von Siena und ihr neuester Biograph. — *Hefele, H.* Zum Begriff der Renaissance. — *Schottenloher, K.* Kaiserliche Herolde des XVI. Jahrhunderts als öffentliche Berichtserstatter. — *Pruckner, H.* Franz Kampers. — *Kleine Beiträge.* *Merkle, S.* Zwei verschollene Handschriften. —

Browe, P. S. J. Die angebliche Vergiftung Kaiser Heinrich VII. — *Rezensionen und Referate.* — *Bücher- und Zeitschriftenschau.*

49. köt. 4. füz. *Hollnsteiner, J.* «Sacrum Imperium.» Eine Auseinandersetzung mit Alois Dempf. — *Hug, W. O. S. B.* Quellengeschichtliche Studie zur Petrus- und Pauluslegende der *Legenda aurea.* — *Lasowski, E.* Janssens Geschichtsauffassung. — *Kleine Beiträge.* *Heilig, K. J.* Zum Tode des Johannes Duns Scotus. — *Bastgen, H.* Ludwig I. von Bayern «Liberalismus» und «Jesuitenfurcht». Nuntiaturreferate aus dem Jahre 1829. — *Rezensionen und Referate.* — *Bücher- und Zeitschriftenschau.* — *Nachrichten.*

50. köt. 1. füz. *Seidlmayer, M.* Ein Gehilfe der hl. Brigitta von Schweden: Alfons von Jaen. — *Bauer, Cl.* Mittelalterliche Staatsfinanz und internationale Hochfinanz. — *Götz Freiherr von Pölnitz.* Der Bamberger Fürstbischof J. Ph. von Gebattel und die deutsche Gegenreformation (1599—1609). — *Finke, H.* Geschichtswissenschaft an der Universität Freiburg zu Anfang des XIX. Jahrhunderts und die Berufung August Friedrich Gförsers. — *Kleine Beiträge.* *Pölnitz, W. Freiherr von, O. S. B.* Das römische Künstlerfest 1818. — *Funk, Ph.* Eine Selbstbiographie Georg Grupp's. — *Berichte.* — *Buchanzeigen.*

50. köt. 2. füz. *Oediger, Fr. W.* Um die Klerusbildung im Spätmittelalter. Ein Beitrag zur Geschichte der innerkirchlichen Reformbewegung vor Luther. — *Funk, Ph.* Der geistesgeschichtliche Ort Friedrich Karl von Savignys. — *Pfleger, Luzian.* Nikolaus Paulus (1853—1930). — *Kleine Beiträge.* *Otto, H.* Zum Streite um die visio beatifica. — *Scheeben, H. Chr.* Jakob van Soest und seine Chronik des Predigerordens. — *Fink, C.* Die Utopie des Thomas Morus und die Klosterrepublik auf dem Berge Athos. — *Berichte.* — *Buchanzeigen.*

50. köt. 3. füz. *Spörl, J.* Das Alte und das Neue im Mittelalter. Studien zum Problem des mittelalterlichen Fortschrittsbewusstseins — *Stroick, A. OFM.* Wer ist die Stigmatisierte in einer Reformschrift für das zweite Lyoner Konzil? — *Kleine Beiträge.* *Zoepfl, Fr.* Ein zeitgenössisches Gedicht auf Georg von Frundsberg und die Schlacht von Bicocca. — *Berichte.* — *Buchanzeigen.*

Historische Vierteljahrschrift.

24. évf. 4. füz. *Koehne, C.* Die Gründe von Cäsars schnellem Rückzug aus Deutschland im Jahre 53. v. Chr. — *Bock, E.* Monarchie, Einung und Territorium im späteren Mittelalter. — *Seuffert, B.* Über die Veröffentlichung von Landtagsakten. — *Prösch, H.* Ein englischer Bünd-

nisfühler im Jahre 1876. — *Kleine Mitteilungen*. Schultz, E. Nochmals die Clausula de Pipinno. — *Kritiken*. — *Nachrichten und Notizen*. — *Wissenschaftliche Gesellschaften und (Publikations-) Institute*. — *Zur Neubearbeitung der Quellenkunde von Dahlmann-Waitz*. — *Die 17. Versammlung deutscher Historiker*. — Hör, H. Bibliographie zur deutschen Geschichte.

25. évf. 1. füz. Berve, H. Sparta. — Woltereck, K. Zur Gründung von Goslar und Braunschweig. — Wittrock, G. Die Schlacht bei Lützen (1632). — Lange, K. Braunschweig im Jahre 1866. — *Kleine Mitteilungen*. Müller, Ad. Aus der politischen Werkstatt Philipps des Grossmütigen. — Hoffmann, G. E. Ein Brief Esaias Pufendorfs an seinen Bruder Samuel. — *Kritiken*. — *Nachrichten und Notizen*. — *Zeitschriftenschau*. Lampe, V. H. Genealogie. — Needon, H. Bibliographie der deutschen Geschichte.

25. évf. 2. füz. Woltereck, K. Zur Gründung von Goslar und Braunschweig. (Fortsetzung.) — Eichler, H. Von Ludwig und Gundling zur Romantik. — Lange, K. Braunschweig im Jahre 1866. — *Kritiken*. — *Nachrichten und Notizen*. — *Gesellschaften und (Publikations-) Institute*. — *Die 17. Versammlung Deutscher Historiker*. — *Personalien*. Todesfälle. — Needon, H. Bibliographie der deutschen Geschichte.

25. évf. 3. füz. Keyser, Erich. Entwicklung und Aufgaben der bevölkerungsgeschichtlichen Forschung in Deutschland. — Schambach, Karl. Eine Nachlese zum Prozess Heinrichs des Löwen. — Cohn, Willy. Hat Hermann von Salza das Deutschordensland betreten? — Stolze, Wilh. Die Bedeutung Württembergs für den Bauernkrieg und die Bezeichnung Bauernkrieg. — Paul, Joh. Gustav Adolf in der deutschen Geschichtsschreibung. — Stern, Alfred. Georg Klindworth, Ein politischer Geheimgesandter des neunzehnten Jahrhunderts. — *Kleine Mitteilungen*. Trotter, Kamillo. Über die Herkunft des Papstes Viktor II. — Heydemann, Victor. Flugschriften der Jahre 1757 und 1758. — *Kritiken*. — *Nachrichten und Notizen*. — *Zeitschriftenschau: 1815—1871*. Von dr. H. H. Jacobs. — *Gelehrte Gesellschaften und (Publikations-) Institute*. — Erklärung. Von Dr. Borchers. — Berichtigung. Von Dr. Wiederhold. — Needon, H. Bibliographie der deutschen Geschichte.

Historische Zeitschrift.

110. köt. 3. füz. 1929. Schmitthenner, P. Die Auseinandersetzung Asiens und Europas in ihrer Bedeutung für den Krieg. — Hampe, K. Kaiser Otto III. und Rom. — Brackmann, A. Kaiser Friedrich II. in «mythischer» Schau. — Brandt, O. Das Problem der «Ruhe des Nordens»

im XVIII. Jahrh.—*Literaturbericht*.—*Verzeichnis der in den «Notizen und Nachrichten» besprochenen selbständigen Schriften*. — Hans F. Helmolt. † — Franz Kampers †. — Ernst Walser †. — Hans Delbrück †. von *Fr. Meinecke*. — Herm. v. Petersdorff †.

141. köt. 1929/30. *Aubin, H.* Die wirtschaftliche Entwicklung des römischen Deutschlands. — *Erdmann, C.* Der Kreuzzugsgedanke in Portugall. — *Kantorowicz, E.* «Mythenschau». Eine Erwiderung. — Nachwort von *A. Brackmann*. — *Hintze, O.* Typologie der ständischen Verfassung des Abendlandes. — *Stern, A.* Condorcet und der girondistische Verfassungsentwurf von 1793. — *Rosenberg, H.* Theologischer Rationalismus und vormärzlicher Vulgärliberalismus. — *Pfitzner, J.* Heinrich Luden und Frantisek Palacky. — *Hoff, Fr.* Briefe Jakob Burckhardts an Karl Fresenius aus den Jahren 1842—1846. — *Meinecke, Fr.* Johann Gustav Droysen, Sein Briefwechsel und seine Geschichtsschreibung. — *Miszellen.* *Beyerhaus, G.* Friedrich von Bezold. — *Lenel, W.* Hermann Reincke-Bloch †. — *Literaturbericht*. — *Alphabetisches Verzeichnis der besprochenen Schriften*. — Nekrologe. — Friedrich von Bezold †. von *G. Beyerhans*. — *W. Busch* †. — *R. Hoeniger* †. — *M. Lehmann* †. von *Fr. Meinecke*. — *C. Mirbt* †. — *H. Reincke-Bloch* von *W. Lenel*. — *Dietr. Schäfer* †. von *W. Hoppe*. — *A. von Tobien* †. von *H. Rothfels*.

142. köt. 1. füz. *Wach, J.* Die Geschichtsphilosophie des XIX. Jahrhunderts und die Theologie der Geschichte. — *Eichmann, Ed.* Das Officium Stratoris et Strepae. — *Ernstberger, A.* Wallenstein Heeressabotage und die Breitenfelder Schlacht (1631). — *Marcks, E.* Die Europäischen Mächte und die 48-er Revolution. — *Literaturbericht*. — *Verzeichnis der in den «Notizen und Nachrichten» besprochenen selbständigen Schriften*. — *Fr. Rosenzweig* †. — *P. Joachimsen* †. von *E. Marcks*.

142. köt. 2. füz. 1930. *Martin, A. v.* Zur kultursoziologischen Problematik der Geistesgeschichte im speziellen Hinblick auf die Ausgänge des Mittelalters. — *Freund, M.* Zur Deutung der Utopia des Thomas Morus. — *Herzfeld, H.* Bismarek und die Skobelewepisode. — *Miszellen.* *Salomon, R.* Alfred Dowe an Ludwig Traube. — *Literaturbericht*. — *Verzeichnis der in den «Notizen und Nachrichten» besprochenen selbständigen Schriften*. — *R. Kaindl* †. von *W. Erben*. — *M. Klinkenberg* † von *A. Brackmann*. — *O. Cartellieri* † von *W. Holtzmann*. — *Fr. Wolters* †. — *Fr. Philippi* † von *J. Baumann*. — *A. von Le Coqu* †.

142. köt. 3. füz. 1930. *Stadelmann, R.* Jacob Burckhardt und das Mittelalter. — *Vossler, O.* Studien zur Erklärung der Menschenrechte. — *Miszellen.* *Keutgen, F.* Das Officium Stratoris et Strepae. — *Rundnagel, E.* Zur Verfasserfrage der Chronica Montis Sereni. — *Literaturbericht*. —

Verzeichnis der in den «Notizen und Nachrichten» besprochenen selbständigen Schriften. — Berichtigung. Von *H. Piper*. — *A. Büchi* †. — *K. von Amira* †.

143. köt. 1. füz. *Hintze, O.* Weltgeschichtliche Bedingungen der Repräsentativverfassung. — *Adam, R.* Johann Jacobys politischer Werdegang 1805—1840. — Literaturbericht. — *Verzeichniss in den «Notizen und Nachrichten» besprochenen Schriften.* — *J. Kaerst* †. — *O. Krauske* † von *Fr. Meinecke*. — *A. Gottlob* †. *Fr. Hümmerich* †.

Mitteilungen des Österreichischen Instituts für Geschichtsforschung.

43. köt. 3. és 4. füz. 1929. *Schwarz, E.* Die Frage der slawischen Landnahmezeit in Ostgermanien. Ein kritischer Überblick des derzeitigen Forschungsstandes. — *Mayer, Th.* Zur Frage der Städtegründungen im Mittelalter. — *Pfützner, J.* Grundsätzliches zur Siedlungsforschung, gezeigt an der Grafschaft Glatz im XVIII. Jahrhundert. — *Kerchnave, H.* Feldmarschall Alfred Fürst Windischgrätz und die Russenhilfe 1849. Nach einem Manuskript von weil. Emil Voinovich Frhrn v. Belibreska ergänzt und bearbeitet. — *Paic, L. v.* Zur politischen Vorgeschichte des Feldzuges 1859. Nach offiziellen österreichischen Quellen. — *Kleine Mitteilungen.* *Schneider, F.* Zur ältesten Geschichte des Engadins. — *Zimmert, K.* Zur Tageno-Ansbertfrage. — *Literatur.* — *Notizen.*

44. köt. 1. füz. 1930. *Hirsch, H.* Der mittelalterliche Kaisergedanke in den liturgischen Gebeten. — *Helleiner, K.* Der Einfluss der Papsturkunde auf die Diplome der deutschen Könige im zwölften Jahrhundert. — *Güterbock, F.* Graf Rudolf von Pfullendorf-Bregenz. — *Biener, Cl.* Entstehungsgeschichte des Weisskunigs. — *Kleine Mitteilung.* *Schmid P.* Zu den Annalen von Melk. — *Literatur.* — *Notizen.*

XI. *Ergänzungsband, 1929.* *Kraft, V.* Intuitives Verstehen in der Geschichtswissenschaft. — *Heilsberg, Fr.* Zur Frage der Stellung des Christentums in der Spätantike. — *Vottelini, H.* Die Fluch- und Strafklauseln mittelalterlicher Urkunden und ihr antiker Vorläufer. — *Heuberger, R.* Vandalische Reichskanzlei und Königsurkunden im Vergleich mit verwandten Einrichtungen und Erscheinungen. — *Mayer, Th.* Zu Fredegars Bericht über die Slawen. — *Helleiner, K.* Die Gründungsurkunden für Kremsmünster und der Grunzwiti-Gau. — *Helbock, Ad.* Die deutschen Weiler-Orte. — *Lechner, K.* Ein Ineditum Heinrichs IV. vom Jahre 1056. — *Wonisch, Othm.* Die Urkunden Herzog Heinrich III. — *Zatschek, H.* Beiträge zur Kanzleigeschichte Lothars III. — *Hirsch, H.*

Urkundenfälschungen der Klöster Hugshofen und Murbach. — *Trinks, E.* Die Chronik des Zisterzienserklosters Wilhering. — *Steinacker, H.* Zum Privileg Friedrichs I. für das Herzogtum Österreich. (Privilegium Minus.) — *Mitis, O.* Ein «verschollenes» Kanonikatsstift in N. Ö.: Weikersdorf, gegr. 1221. — *Pirchegger, H.* Kirchen- und Dynastenbesitz in Steiermark. — *Samanek, V.* Zur Vorgeschichte der Krönung Wenzels II. — *Martin, F.* Zum Salzburger Urkundenwesen des XIII. Jahrhunderts. — *Posch, A.* Die Reformvorschläge des Wilhelm Durandus jun. auf dem Konzil von Vienne. — *Ausserer, K.* Das älteste Gemeindestatut von Folgaria. Mit einem Rückblicke auf die Geschichte und Genealogie seines ältesten Herrn des Herrn von Beseno. — *Zibermayr, Ign.* Zur Geschichte der Raudnitzer Reform. — *Klebel, E.* Zu den Fassungen und Bearbeitungen von Johannes von Viktring «Liber certarum historiarum». — *Pirchan, G.* Die Abfassungszeit der ersten drei Briefe Petrarca an König Karl IV. — *Dopsch, A.* Herzog Rudolfs IV. Krankheit und Hausvertrag. — *Hollsteiner, J.* Das Konstanzer Konzil in der Geschichte der christlichen Kirche. — *Kallbrunner, J.* Zur Vorgeschichte des bayerischen Erbfolgekrieges. — *Beer, K.* Der Plan eines deutschen Nationalkonzils vom Jahre 1431. — *Friess, Ed. und Seidl, J.* Die Einkünfte aus einer niederösterreichischen landesfürstlichen Stadt und Herrschaft um die Mitte des XV. Jahrhunderts. — *Geyer, R.* Die niederösterreichische Raitkammer 1494—1502. — *Bauer, W.* Der Plan Margareta von Österreich mit Karl von Geldern zu verheiraten. — *Ankiewicz-Kleehofen, H.* Ein unveröffentlichter Bericht über die Überreichung des Ordens vom goldenen Vliesse an König Ludwig II. von Ungarn. — *Brunner, O.* Eine handelspolitische Denkschrift der Stadt Wien an König Ferdinand I. — *Völker, K.* Die Kirchenpolitik Sigismund Augusts von Polen. — *Mell, A.* Zur Vorgeschichte der steier. Landhandfeste Kaiser Rudolfs II. vom 7. Jänner 1593. — *Loserth, J.* Das steirische Proviantwesen am Ende des XVI. Jahrhunderts. — *Turba, G.* Rechtsgeschichtliches über Ambras und Ambraser Sammlung. — *Grossmann, K.* Der Historiker Reichart Streun von Schwarzenau. — *Gross, L.* Zur Geschichte des Wiener Vertrags vom 25. April 1606. — *Heischmann, E.* Das Testament des Obristen von Ramée. — *Pastor, L.* Berninis Vierflüssebrunnen auf Piazza Navona. — *Srbik, H.* Ritter v. Adriapolitik unter Kaiser Leopold I. — *Fischer, L.* Die Neueinrichtung des innerösterreichischen Kammerreferates in Wien im Jahre 1665—1666. — *Reinöhl, Fr. v.* Die Übertragung der Mitregentschaft durch Maria Theresia an Grossherzog Franz Stephan und Kaiser Joseph II. — *Mayr, J. K.* Zur Geschichte der italienischen Hofkanzlei und der dalmatinisch-albanesischen Hofstelle, 1793—1809. — *Schnei-*

der, Fr. Historische Erläuterung einer goldenen Bulle Kayser Ludwig IV. aus dem Durchlauchtigsten Hause Bayern von A. 1329. -- *Wallner, E.* Die kreissässigen Reichsterritorien 1701 am Vorabende des Jahres 1844. -- *Walter, Fr.* Die böhmischen Arbeiterunruhen des Jahres 1844. -- *Bibl, V.* Die Schlossruine von Kropfsberg. Ein Nachspiel zur Zillerthaler Protestantaustreibung. -- *Frisch, E.* Adalbert Stifter im Dienste der Unterrichtsreform. -- *Rupprich, H.* Studien zu Wilhelm von Gerlach und seine Beziehungen zu der deutschen Romantik. -- *Erben, W.* Theodor Sickel als wissenschaftlicher Berichterstatter. -- *Bretholz, B.* Zur Reorganisation des österreichischen Archivwesens. Aus Theodor von Sickels Nachlass. -- *Bittner, L.* Die Beurkundung der Verträge zwischen Österreich und Ungarn seit 1867. -- *Lorenz, R.* Ottokar Lorenz und die Allgemeine Deutsche Biographie. -- *Wolkan, R.* Die österreichische Staatsgedanke und seine Wandlungen im Zeitalter Franz Josephs. -- *Heller, Ed.* Ein Beitrag zum Charakterbilde Kaiser Franz Josephs. -- *Schlosser, J.* «Portraiture». -- *Loehr, A. O. v.* Numismatische Quellen zur Kulturgeschichte. -- *Verzeichnis der Abhandlungen in alphabetischer Reihenfolge der Autoren.*

Neues Archiv der Gesellschaft für ältere deutsche Geschichtskunde.

48. köt. 3. füz. 1930. *Kehr, P.* Bericht über die Herausgabe der Monumenta Germaniae Historica 1928. -- *König, E.* Urkundenstudien. -- *Müller, E.* Beiträge zu Urkunden Ludwigs des Frommen. -- *Geyer, P.* Literarische Entlehnungen in Ruotgers Lebensbeschreibung des Erzbischofs Bruno von Köln. -- *Holtzmann, W.* Quellen und Forschungen zur Geschichte Friedrich Barbarossas. -- *Guttenberg, E. Frhr. v.* Ein «verschollenes» Kopialbuch des Klosters Michelsberg bei Bamberg. -- *Bock, Fr.* Bericht über archivalische Arbeiten in England. -- *Miszellen.* *Rosenthal, E.* Der Plan eines Bündnisses zwischen Karl dem Grossen und Abdurrahman in der arabischen Überlieferung. -- *Lehmann, P.* Zur Conquestio Heinrici IV. imperatoris ad Heinricum filium. -- *Kehr, P.* Ein burgundisches Siegel K. Heinrichs III.? -- *Chronik der Monumenta.* -- *Nachrichten.* -- *Register.* -- *Verzeichnis der in den Nachrichten erwähnten Bücher und Aufsätze.*

Revue Historique.

161. köt. 1929. *Carcopino, J.* Le mariage d'Octave et de Livie et la naissance de Drusus. — *Dođu, G.* Les amours et la mort de François I. — *Dupont-Ferrier, G.* Sur l'emploi du mot Provence, notamment dans le langage administratif de l'ancien France. — *Febure, L.* Les origines de la Réforme française et le problème générale des causes de la Réforme. — *Mélanges. Mathiez, A.* La Révolution française et la théorie de la dictature. — *Romefort, J. de.* Le Rhône, de l'Ardeche à la mer, frontière des Capetiens au XIII. siècle. — *Sée, H.* Remarques sur la méthode en histoire économique et sociale. — *Bulletin Historique.* Antiquités romaines (suite et fin) par *J. Toutain.* — Histoire des religions, par *Ch. Guignebert.* — Histoire de France. Le Moyen Age jusque aux Valois, par *L. Halphen.* Fin du Moyen Age, 1328—1498, par *Ch. Samaran.* — Histoire économique et sociale, 1928—1929, par *H. Sée.* — *Comptes-rendus critiques.* — *Notes bibliographiques.* — *Recueils périodiques et Sociétés Savantes.* — *Bibliographie des Comptes-rendus.* — *Chronique.* — *Nécrologie.* — *Erratum. Index Bibliographiques.* — *Table des matières.*

162. köt. 1929. *Charles-Roux, Fr.* La mission du comte Walewski en Égypte. — *Goguel, M.* Jésus et le Méssianisme politique. Examen de la théorie de M. Robert Eisler. — *Raveau, P.* La crise des prix au XVI. siècle en Poitou. — *Mélanges. Carcopino, J.* L'Afrique au dernier siècle de la République au Maine. — *Contenau, G.* Les tombes royales d'Our et l'Histoire. — *Konoperynski, L.* Le problème baltique dans l'histoire moderne. — *Reinach, S.* Une séance du Sénat romain sous Tibère. — *Bulletin Historique.* Les études historiques et l'orientalisme, 1925—1929, par *R. Grousset.* — Histoire ecclésiastique du Moyen Age, par *E. Jordan.* — Histoire des Pays-Bas, 1926—1928, par *H. J. Smit.* — Histoire ukrainienne, 1917—1928, par *G. Gautier.* — *Comptes-rendus critiques.* — *Notes Bibliographiques.* — *Correspondance.* — *Recueils périodiques et Sociétés Savantes.* — *Bibliographie des Comptes-rendus.* — *Chronique.* — *Nécrologie.* — *Index bibliographique.* — *Table des matières.*

163. köt. 1930. *Cumont, F.* Un rescrit impérial sur la violation de sépulture. — *Pasquet, D.* Les États-Unis de 1815—1860. Le peuplement du Nord-Ouest. — *Rostovtzeff, M.* L'Empereur Tibère et le culte impérial. — *Sayous, A. E.* Le commerce terrestre de Marseille au XIII. siècle. — *Vignols, L.* La campagne négrière de la Perle (1755—1757) et sa réussite extraordinaire. — *Mélanges. Bross, A.* Quelques rapports à Metternich sur Charles-Albert de Savoie (1828—1831). — *Busnelli, M. D.* Charles de Lorraine, quatrième duc de Guise, prétendant à l'état pontifical de

Ferrare. — *Goiran, H.* La marine française au Cap de Bonne Espérance pendant la guerre d'Amérique. — *Sée, H.* La vie politique et économique de Nantes pendant la monarchie de Juillet, d'après la correspondance inédite de P. F. Dubois. — *Terracher, A.* Une histoire de la langue française. — *Bulletin Historique.* Histoire d'Allemagne. Moyen Age, par *M. Bloch* (I. article). — Histoire de Russie. Travaux des savants russes émigrés, par *A. Kizevetter.* — Révolution et Empire, par *G. Lefebvre.* — *Comptes-rendus critiques.* — *Notes bibliographiques.* — *Recueils périodiques et Sociétés Savantes.* — *Bibliographie des Comptes-rendus.* — *Chronique.* — *Nécrologie.* — *Index bibliographique.* — *Table des matières.*

Römische Quartalschrift für christliche Altertums- kunde und für Kirchengeschichte.

37. köt. 1929. *Quastus, J.* Die Leierspielerin auf heidnischen und christlichen Sarkophagen. — *P. Löw, J.* Ein stadtrömisches Lektionar des VIII. Jahrhunderts. — *P. Schaumburger, J.* Die Prophetentexte der Bronzetür von St. Paul. — *Müller, J.* Die Legationen unter Papst Gregor X. (1271—1276). — *P. Browe, S. J.* Die eucharistischen Verwandlungswunder des Mittelalters. — *Schmitz, A. J.* Die Welt der ägyptischen Einsiedler und Mönche. — *Göller, E.* Das spanisch-westgotische Busswesen vom VI. bis VIII. Jahrhundert. — *P. Lemmens, L.* Der Franziskaner Johannes Hilten (gesorben um 1500). — *Bastgen, H.* Der Heilige Stuhl und die Heirat der Prinzessin Elisabeth von Bayern mit Friedrich Wilhelm IV. von Preussen. — *Kleinere Mitteilungen.* *Wohleb, L.* Cyprienn und die Irrtumsstreitigkeit der Romana ecclesia particularis. — *Ders.* Die Überlieferung des Pionios Martyriums. — *Kluge, Th.* Der Geburtstag Christi. — *Allgeier, A.* Eine unbekannte mittelalterliche Psalmenübersetzung. — *Jedin, H.* Der konziliarische Nachlass Giacomo Guidis. — *David, E.* Eine Instruktion für deutsche Pilgerführer in Rom aus dem XVII. Jahrhundert. — *Juhász, K.* Bestrebungen zur Errichtung eines deutsch sprechenden Bistums im Banat im XVIII. Jahrhundert. — *Kirsch, J. P.* Anzeiger für christliche Archäologie XLV. — *Rezensionen.* — *Zur Besprechung eingelaufen.*

Quellen und Forschungen aus Italienischen Archiven und Bibliotheken.

XXI. köt. 1929—30. *Jahresbericht* des Historischen Instituts 1928/29. — *Steinen, Wolfram von den.* Entstehungsgeschichte der Libri

Carolini. — *Hirsch, H.* St. Gallen und die Visconti. — *Vehse, O.* Die päpstliche Herrschaft in der Sabina bis zur Mitte des XII. Jahrhunderts. — *Erdmann, C.* Zur Entstehung der Formelsammlung des Marinus von Eboli. — *Bertalot, L.* Cincius Romanus und seine Briefe. — *Just, L.* Hontheims Bemühungen um einen Bischofssitz in den österreichischen Niederlanden. — *Miszellen.* *Kehr, P.* Ein Diplom Kaiser Friedrichs II. für San Giorgio in Braida. — *Erdmann, C.* Unbekannte Briefe des Kardinals Farnese an den Nuntius Bertano (1549). — *Tellenbach, G.* Eine Antikritik.

Historische Revue. Im Auftrage der Ungarischen Akademie der Wissenschaften herausgegeben von Anton Aldásy. XV. Jahrgang, 1930.

INHALTSÜBERSICHT.

Balanyi, Georg: Johannes von Montecorvino. Johannes von Montecorvino, der grösste Missionär des späten Mittelalters wurde 1247 im Neapolitanischen Königreich, in Montecorvino Roverello geboren. Er trat schon als Erwachsener in den Orden des Hl. Franciscus und lenkte durch seine strenge Lebensweise, ausgebreitetes Wissen und Beredsamkeit die Aufmerksamkeit seiner Vorgesetzten bald auf sich. Einer seiner Ordensbrüder beehrte ihn mit dem Epitheton: doctissimus et scientissimus, und ein anderer schreibt von ihm er sei ebenso ein ausgezeichnete Lehrer als Verkündiger von Gottes Wort. Seinen ersten grossen Missionsweg trat er zur Zeit seines Ordensgenerals Bonagratia (1279—83) an. 1289 begegnen wir ihn am päpstlichen Hofe zu Rieti als Boten des armenischen Herrschers Haytuns II. Papst Nikolaus IV. gab ihm den Auftrag er möge in seinem Namen den Gebieter von Kathay (China), den Grosskhan Kublay aufsuchen und ihn zur Annahme der christlichen Religion auffordern. Bruder Johannes nahm diese schwere Aufgabe ergeben auf sich, und machte sich noch in demselben Jahr mit entsprechenden Empfehlungsbriefen ausgerüstet auf die Reise. Durch Armenien und Persien nahm er seinen Weg nach dem persischen Meerbusen um Indien bei Seite lassend auf dem Meere nach Kathay zu gelangen. Seine Reise dauerte in Folge mehrmaligen Unterbrechungen mindestens fünf Jahre, so dass er nach Khanbalik (Peking) der Hauptstadt des Mongolischen Reiches erst Ende 1294 oder Anfang 1295 gelangte, wo statt Kublay Khan schon sein Enkel Timur herrschte. Johannes hatte in der Hauptstadt anfangs mit vielen Schwierigkeiten zu kämpfen, da die mächtigen Nestorianer auf alle möglichen Weisen gegen ihn intriguirten. Sein erster grosser Erfolg war die Bekehrung des nestorianischen Herrschers vom Tenkuk-Reich, Georgs, der ein Abkömmling des sagenhaften Priesters Johannes war, und der von nun an zur Verbreitung der katholischen Kirche alles mögliche in Bewegung setzte. In der Hauptstadt selbst fanden sich zuerst besonders die von den Khanen gewaltsam übersiedelten Alanen und Armenier als Getreue des Bruders Johannes zusammen, später aber schlossen sich ihm auch von den Nestorianern, ja selbst von den eingeborenen Chinesen und Mongolen viele an. Die Zahl der Getauften erreichte in kurzer Zeit sechstausend. Da liess Bruder Johannes in Khanbalik nach einander zwei Kirchen und Klöster bauen, die zweite unmittelbar dem Palast des Grosskhans benachbart. Ausserdem erzog er aus den eingeborenen Kindern Oblaten, und lehrte sie mit grosser Mühe das Verichten des Officiums. Jetzt war er der in Kathay gangbaren uigurischen Sprache schon so weit mächtig, dass er die heilige Schrift des ganzen Neuen Testaments übersetzen und unter dem Volke verbreiten konnte. Als Papst Clemens V. durch Briefe des grossen Missionärs von den

phénoménaux succès Kenntnis erhielt, ernannte er den Bruder Johannes zum khanbalikischen Erzbischof und Primas des fernen Ostens, und ordnete ihm sieben aus dem Franciskanerorden gewählte Bischöfe unter. (23. Jul. 1307). Von den neuen Bischöfen gelangten aber nur drei nach Khanbalik. Einer von ihnen blieb in der Hafenstadt Zaitun zurück, die anderen zwei gingen nach Khanbalik. Bruder Johannes setzte seine Bekehrungstätigkeit von nun an mit noch grösserem Eifer fort. Gegen sein Lebensende widmete er sich — wie es scheint — ganz der Bekehrung der Armenier und übertrug ihnen zu Lieb zum armenischen Ritus. Sein segensreiches Leben nahm 1328 in seinem 82. Lebensjahr ein Ende. Seinen Tod bedauerten sogar auch die Heiden und hielten sein Grab lange in Ehre. Die im Jahre 1924 abgehaltene sanghaisch-chinesische Synode bat den heiligen Stuhl um die Kanonisation des Bruder Johannes.

*Tóth, Ladislaus: L'antipape Calixte III. était-il Hongrois? La supposition que l'antipape Calixte III (1168 septembre—1178 août) a été un hongrois c'est à dire l'abbas du cloître bénédictin de Struma en Hongrie, se trouve, soit dans la littérature française (M. de Mas Latrie: Trésor de Chronologie d'histoire et de géographie, Paris, 1889, p. 1103, Fernand Hayward: Histoire des papes, Paris, 1929, pp. 247, 511), soit dans celle italienne (Guida d'Italia del Touring Club Italiano, Italia Centrale, vol. IV. Milano 1925, p. 133) ou allemande (Prinz Z. V. Lobkowitz: Statistik der Päpste, Freiburg, 1905, p. 32). La littérature scientifique hongroise n'en sait rien. On peut constater, que Calixte III., avant son éléction forcée par Frédéric Barbarossa, a été l'abbas du monastère bénédictin de Struma, situé entre Florence et Arezzo près Poppi dans le Casentino, et lequel appartenait à la branche vallombrosienne de l'ordre bénédictin. Les sources contemporaines, ainsi les annales de Romualdus, archevêque de Salerne, (Monumenta Germaniae Historica, Scriptores, vol. XIX, p. 437) la chronique de Fossanova (Monumenta Germaniae Historica, Scriptores, vol. XIX. p. 286), les annales de Montecassin (Monumenta Germaniae Historica, Scriptores vol. XIX. p. 312) et l'annexe de Ragewin à l'oeuvre d'Otto de Freisingen (Monumenta Germaniae Historica, Scriptores, vol. XX. p. 493.) comme les Annales Coloniensis Maximi (Monumenta Germaniae Historica, Scriptores, vol. XVII. p. 782) ne disent rien sur son origine, le mentionnant simplement, comme «*Joannes de Struma*» ou «*Joannes abbas de Struma*». Ces sources se taisent quant à ses relations hongroises, de même que la continuation faite par le cardinal Boson du Liber Pontificalis (Duchesne: Le Liber Pontificalis, tome II, Paris, 1892, p. 420), laquelle du reste prend absolument partie contre Calixte III. Les documents contemporains, comme les documents dérivant de sa propre chancellerie ne disent également rien de ces relations éventuelles (Jaffé: Regesta Pontificum Romanorum. II. édition, II, vol. p. 14,488; 14,490; 14,491; 14,492; 14,495). Mais aussi la politique mondiale elle seule exclue, que Frédéric Barbarosse eût choisi quelqu'un du haut clergé hongrois comme antipape, étant la Hongrie dans la lutte de l'empereur et du pape, et de la partie d'Alexandre III. Dans la géographie ecclésiastique de la Hongrie nous ne trouvons point le nom de l'abbay de Struma, et la branche vallombrosienne de l'ordre bénédictin n'a jamais été établie en Hongrie.*

D'où vient alors la théorie que Calixte III était d'origine de Hongrie? Bartolomeo Platina a écrit en 1473—74 les biographies des papes (De vitis pontificum Romanorum, manuscrit original dans la Biblioteca Apostolica Vaticana, Cod. Lat. 2044) ou il parle de Calixte III comme «*Joannes Sarmiensis abbas ex Pannonia*». Sa source a été sans

doute un texte gâté du *Liber Pontificalis*. Le mot *Strumensis* lui a paru étranger, et de l'abbaye de Struma dans le Casentino il n'a pas pu avoir connaissance d'autant moins, que celle-ci a été possédée jusqu'au XV. siècle par l'archevêque de Florence, qui en a été le commendataire. Le nom Struma lui a paru slave et c'est pourquoi il l'a mis dans la Pannonie. Le continuateur de son oeuvre, Onofrio Panvinius dit déjà que l'antipape est de nationalité hongroise. (*Epitome Pontificum Romanorum*, Venezia, 1557, p. 331.) Après la reconstruction de l'abbaye de Struma on ne parle point de Calixte III comme abbas du monastère hongrois, mais selon Alfonsus Ciaconius il a été hongrois (Ungarus), (*Vitae et gesta summorum pontificum* . . . vol. 1, Roma, 1601, pp. 484—5); selon Scipione Manucci (*Le glorie del Clusentino* . . . Firenze, 1674, pp. 160—2) a pris son origine de la famille «Unglieri» de Poppi. Quoique le chroniqueur de l'abbaye de Struma le P. Ignazio Guiducci dans son ouvrage écrit entre 1634—6. ne mentionne pas ce fait, (Poppi-Biblioteca Comunale, Ms. 120) et que ni la généalogie locale, (Poppi-Biblioteca Comunale, Ms. 160, 401—410, 2. 337 v. Olinto Fanfani: *Inventario dei Manoscritti della Biblioteca Comunale di Poppi*, Firenze, 1925), ni celle italienne ne le connaît point, et que Etienne Borgia, il y a un demi siècle aie démentie l'origine hongroise de Calixte III (*Memorie storiche della pontificia città di Benevento dal secolo VIII. al secolo XVIII. Parte III. vol. I. Roma, 1769, pp. 160—2*) cette supposition existait jusqu'à nos jours. Le temps est arrivé que la critique historique soit enfin consciente de cette erreur qui se maintenait pendant des siècles.

Horváth, Eugène: Neutralité de la Turquie pendant la première intervention russe en 1849. La première invasion russe en Hongrie (Janvier-Avril 1849) est une question importante de l'histoire diplomatique et du droit international, car deux provinces de la Turquie — les Principautés Danubiennes — étaient les bases de l'intervention. On peut ajouter aux questions de la responsabilité de la Russie et de la neutralité de la Turquie une troisième: la question du blocus organisé en commun par les troupes russes et turques, contre la Hongrie, les armées de laquelle ont expulsé les troupes autrichiennes de la Transylvanie; elles ont libéré le pays jusqu'aux frontières et demandé la reconnaissance du gouvernement hongrois. Au lieu d'une reconnaissance de la part des gouvernements européens, les troupes autrichiennes n'étaient pas désarmées en territoire turc, mais réorganisées et renvoyées contre la Hongrie, tandis que le traité russo-turc signé à Balta-Liman le 1 Mai 1849 a ouvert la route de la deuxième invasion russe exécutée du même territoire turc. C'était en vain que les Hongrois et les Roumains ont voulu conclure une alliance roumaino-hongroise dirigée contre les Russes: le gouvernement russe l'a prévenu par l'occupation militaire des Principautés Danubiennes, au détriment des obligations internationales et des intérêts des deux nations.

Baumgarten, Nikolaus: Beitrag zur Geschichte der ungarisch-russischen Verbindungen. Vf. skizziert auf Grund eines in der russischen Chronik enthaltenen Berichtes eines Augenzeugen, (Waffengenosse des Grossfürsten von Kiew, Isaislaw II.) die Vermittlung des Königs Géza von Ungarn zwischen dem galizischen Fürsten Vladimirko und dem Grossfürsten von Kiew, Isaislaw II. Die Vermittlung des ungarischen Königs führte einen Friedensschluss zwischen Vladimirko und Isaislaw herbei, den Vladimirko mit einem Eid auf das durch Géza übersandte Kreuz beschwor. Dieses Kreuz, das ein Partikel des hl. Kreuzes umschloss, gehörte einst König Stefan dem Hl. Vladimirko fing kurz nach dem

Friedensschluss die Feindseligkeiten von Neuem an. Seinen plötzlichen Tod im Frühjahr 1153 sieht die Chronik als gerechte Strafe Gottes für den gebrochenen Eidswur an.

H. Pálffy, Helene: Italienische oder Ostpolitik? (Streit über die mittelalterliche Kaiserpolitik.) Die deutsche Geschichtsschreibung befasst sich in den Nachkriegsjahren mit auffalendem Interesse neben der Untersuchung der neuesten Geschichtsprobleme, mit der Geschichte des deutschen Mittelalters und ganz besonders mit einer sehr wichtigen Frage: nämlich mit der Italienpolitik der Kaiser.

Die frühere Einigkeit in der Beurteilung der Geschichte des deutschen Mittelalters hat in der zweiten Hälfte des XIX-ten Jahrhunderts das Auftreten Sybels gestört, der sich zum Anhänger der kleindeutschen Politik bekannt hat und auch die geschichtliche Vergangenheit aus diesem Gesichtspunkte betrachtet. Gegenüber Sybel vertritt Ficker die Geschichtsanschauung der grossdeutschen Partei, deren Anschauung in den Grundzügen identisch ist mit der Auffassung der alten historischen Schule. Nach Abflauen der grossen Gegensätze siegte in der Geschichtsliteratur entgegen den politischen Ereignissen, die letztere Auffassung. Um die Wende des XIX—XX-ten Jahrhunderts flaute das Interesse für das Mittelalter ab, entwickelte sich jedoch nach dem Weltkriege um so stärker, und zwar in der vorerwähnten Frage wieder zwei entgegengesetzte Standpunkte aufweisend.

Die mittelalterliche deutsche Kaiserpolitik verurteilen Georg von Below und dessen Schüler Fritz Kern am schärfsten. Sowohl diese, wie auch ihre ziemlich viele Anhänger vertreten die Ansicht, dass die Italienpolitik der Kaiser daran Schuld trägt, dass sich eine deutsche Zentralregierung nicht entwickeln und demzufolge ein einheitlicher deutscher Staat nicht entstehen konnte. Als grösster Fehler der Italienpolitik wird jener betrachtet, dass diese die volle Entfaltung der Ostkolonisation und der Germanisierung verhindert hat.

Die Verteidiger der Italienpolitik, die wie K. Hampe, H. Hirsch, A. Brackmann usw. bemüht sind ohne Voreingenommenheit zu urteilen und die es betonen, dass man die Herrscher des Mittelalters unter Berücksichtigung der universalen und überirdischen Weltanschauungen ihrer Zeit beurteilen muss, zu welcher Weltanschauung die starke Wirkung des Romgedankens, als lebenden Gedankens hinzukam, wollen trotzdem im betreffenden Zeitalter die Notwendigkeit der Italienpolitik nicht unter Zugrundelegung des Universalismus verteidigen, sondern bestreben sich zu beweisen, dass das universale Kaisertum nicht nur universalen, sondern in ersten Linie deutschen nationalen Interessen diene, und zwar eben durch die richtige Anwendung der Ostpolitik.

Die Erklärung dieses Wettstreites erhalten wir, wenn wir die politische Lage des Deutschtums der Nachkriegszeit und die bezüglichen Ausführungen der wissenschaftlichen Werke betrachten. Diese Erklärung ist nach unserer Meinung die, dass das Deutschtum, das während der ganzen Vergangenheit Expansionsgebiete benötigte und auch jetzt benötigt, diese Gebiete, entsprechend des Universalgedankens naturgemäss in der Kaiserkrone, also in der Erwerbung Italiens fand. Dieses Deutschtum sieht sich jetzt von allen Seiten mit einer Felsmauer umgeben, und kann nur im Osten etwas zu erreichen hoffen. Wenn das Deutschtum in der Geschichte einen Rückblick hält, kann es feststellen, dass der östlichen Kolonisation niemals unüberwindliche Hindernisse im Wege lagen. Warum hat man nicht diese mit der auf Italien unnützlich verschwendeten Kraft durchgeführt? Dies ist die Frage, welche den um die mittelalterliche Kaiserpolitik entbrannten Wett-

streit hervorrief. In dieser Frage ist keine der Parteien in der Lage die Begebenheiten sachlich zu beurteilen. Die Verteidiger der Italienpolitik sind über die Erörterung der wirklichen Gründe (Universalismus) hinaus bestrebt, zu beweisen, dass die deutschen Kaiser die deutschen nationalen Interessen im Auge haltend die östliche Gebietserweiterung anstrebten und um hier erfolgreicher auftreten zu können, wollten sie die Kaiserkrone erwerben. Laut ihrer Ansicht diente die deutsche mittelalterliche Italienpolitik mittelbar den Zielen des deutschen nationalen Staates.

Horváth, Eugene: La responsabilité de la guerre comme science. L'auteur s'occupe dans son essai avec les publications (mémoires, documents etc.) relatives à l'histoire diplomatique de la période avant la guerre, ainsi qu'avec les méthodes appliquées par les historiens dans la question de la responsabilité, basées sur les publications sus-nommées.

Literatur. Nina, Luigi: Le finanze pontificie nel Medioevo. Von Stefan Miskolczy.

Ferrante, Giulio Marchetti: Donne belle d'Italia. Von Stefan Miskolczy.

Lemmens, P. Dr. Leonhard: Geschichte der Franziskaner-missionen. Von Georg Balanyi.

Cutolo, Alessandro: Maria d'Enghien. Von Stefan Miskolczy.

Cutolo, Alessandro: «L'affaire du collier» nelle lettere di un diplomatico napoletano. Von Stefan Miskolczy.

Wertheimer, E. von: Bismarck in politischen Kampf. Von Georg Balanyi.

Barthou, Louis: Le neuf thermidor. Von Eugen Neumann.

Anchel, Robert: Napoleon et les juifs. Von Eugen Neumann.

Amadio, Giulio: La vita e l'opera di Antonio Bonfini. — Ders. Due Orazioni de Antonio Bonfini. Von Ladislaus Tóth.

Samanek, Vinzenz: Studien zur Geschichte König Adolfs. Von Franz Patek.

Die Schriften des Palatins Nikolaus Esterházy. 1. Das Zeitalter des Reichstages vom Jahre 1642. Von Albert Gárdonyi.

Huizinga, J.: Wege der Kulturgeschichte. Von Paul Török.

Zehn Jahre Versailles. Von Paul Török.

Brunner, Otto: Die Finanzen der Stadt Wien von den Anfängen bis ins XVI. Jahrhundert. Von Albert Gárdonyi.

Schünemann, Konrad: Die Entstehung des Städtewesens in Süd-osteuropa. Von Ladislaus Tóth.

Die Kriegsdokumente der Entente-Staaten. Von Eugen Horváth. *Zeitschriftenschau.*